

Letenyei László
Kulturális antropológia
Elmélettörténet

Letenyei László

Kulturális

antropológia

Elmélettörténet

TYPOTEX

A kötet szerkesztését és a függelékek készítését „A tudományos képzés műhelyeinek átfogó fejlesztése a Budapesti Corvinus Egyetemen” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0023 azonosítójú projekt támogatta.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszachenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

Európai Unió

A projekt az Európai Unió támogatásával valósul meg.

© Letenyei László, TeTT Consult - Typotex Kiadó, 2012
Keretes írások szerzői © Hoffer Ádám, Selmeczi Iván, Winkler Zsuzsa
A függelékeket © Hoffer Ádám készítette
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

Lektorálta: Borsányi László és Vörös Miklós
Az illusztrációkat készítette © Anka János

ISBN 978 963 279 727 4

Témakör: *kulturális antropológia*

A kiadvány megjelenését támogatta:
TeTT Consult Kft. (www.tettconsult.eu)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Magam és szerzőtársaim nevében ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet készítésében javaslataikkal segítségünkre voltak.

Nagyon részletes és előre mutató észrevételeket kaptam Bali Jánostól, Sárkány Mihálytól és Szeljak Györgytől. A kötet lektorálását Borsányi László és Vörös Miklós végezték, akiknek alapos véleményét ezúton is köszönöm.

A kötet alakításában a 2006–2010 között antropológiát tanult közgázos hallgatóim mindegyike részt vett, ezúton mondok mindőjüknek köszönetet. Különösen sok észrevételt kaptam Budai Gergelytől és Hoffer Ádámtól.

A hosszú évek óta gyűlő szövegek megszerkesztését a BCE Szociológia doktori iskola támogatta. A szerkesztői munkában Hoffer Ádám óriási szerepet vállalt.

Építész végzettségű barátom, Anka János (Coco) kifejezetten e kötet miatt ragadott újra tust, hogy elkészítse a kötet illusztrációit.

Nagyon jó együttműködés alakult ki a Typotex kiadó munkatársaival, Horváth Balázs, Jutai Péter és Pordány Katalin szerkesztőkkel, akiknek keze alatt a szöveg elnyerte végső formáját.

Letenyei László
és szerzőtársai

TARTALOM

ELŐSZÓ	11
I. BEVEZETÉS	15
A kultúrakutatás kezdetei	15
Kulturális és fizikai antropológia	22
Antropológia és néprajz: a kultúrakutatás két iskolája	23
Szociológia és antropológia: hol a határ?	25
Kultúrafogalmak	26
Függelék	30
II. EVOLÚCIÓS ANTROPOLÓGIA	36
„Haladás”: a fejlődésbe vetett hit a 19. században	36
Civilization – az egyetlen út játéka (Winkler Zsuzsa írása)	45
Az evolúciós „piramis”	49
Emberek az állatkertben	50
Milyen volt az evolúciós antropológia?	53
A felsőbbrendű antropológus (Selmeczi Iván írása)	55
A fehér ember terhe (Hoffer Ádám írása)	57
Szociáldarwinizmus	58
Megmentő etnográfia	59
Felvilágosult genocídium a pampákon	61
Függelék	62

III. NÉPRAJZ	65
Bevezetés	65
Nemzeti, művészeti mozgalmak és néprajz	67
Néprajztudomány a 19. század elején.	69
Adolf Bastian, a néprajzalapító (Hoffer Ádám írása)	71
Az összehasonlító és a nemzeti néprajz: Magyarország példája.	76
A kortárs néprajztudomány néhány sajátossága	89
Értékközpontúság	91
Függelék	93
IV. KULTURÁLIS RELATIVIZMUS.	98
Bevezetés	98
Hogyan vadásztak bálnára az eszkimók? (Hoffer Ádám írása)	103
Történeti partikularizmus	104
Genetikai időutazás – az emberi populációk eredetének nyomában (Raskó István előadása után)	106
A kulturális relativista antropológia	110
Kultúra és személyiség iskola	113
Függelék	122
V. A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA IFJÚKORA.	126
Diffuzionizmus	126
Pszichoanalitikai etnológia	131
Francia etnológia	135
Neoevolucionista megközelítések	150
Marxista antropológia és kulturális materializmus	153
Függelék	161

VI. AZ ANTROPOLÓGIA NAGYKORÚSÁGA.....	164
Bevezetés.....	164
A szöveg, a jelentése, a fordítása és a tolmács.....	165
A nyelv és a kultúra kutatása.....	167
Szimbolikus antropológia.....	173
Interpretív antropológia.....	176
Az értelmezés és az interpretáció lehetőségei.....	182
Posztmodern.....	184
Feminista antropológia és posztmodernitás (Hoffer Ádám írása).....	187
Függelék.....	191
SZEMINÁRIUMVEZETŐK FIGYELMÉBE.....	195
Féléves tematika.....	195
Vizsgarend.....	196

ELŐSZÓ

Régóta gondot jelent, hogy a kulturális antropológia alapszintű oktatásához nem állt rendelkezésre megfelelő tankönyv, régies nevén: egyetemi jegyzet. A tankönyvet elsősorban a távoktatás növekvő, illetve az óralátogatás csökkenő tendenciái kényszerítik ki. Hollós Marida 1993-ban írt tankönyve¹ a maga idejében nagy úrt pótolta, ám a vékonyka kötet még a nem antropológushallgatóink tudásvágyát sem elégítette ki. Az időközben magyar nyelven kiadott külföldi kötetekkel, pl. Bohannan és Glazer (1997) vagy Erikssen (2006), közös gond, hogy hiányoztak belőlük a hazai és közép-európai vonatkozások.² Boglár Lajos halála után, a mester régi iratai, az ún. „laza lapok” felhasználásával tanítványai egy csoportja szerkesztett ugyan egy fontos kötetet (A tükör két oldala³), ám ez, épp töredékes jellege miatt, nem igazán használható tankönyvként. A miskolci antropológia tanszék Anthropos sorozatában több fontos szakkönyv is megjelent, de valószínűleg nem szerepelt a célok között egy alapszintű tudást megalapozó, bevezetés típusú tankönyv megírása.

Szerzőtársaimmal együtt végül muszáj Herkulesként vállalkoztunk egy tankönyv írására, amely azonban értelemszerűen csak korlátozott célokat tűzhet ki maga elé: úgy véljük, hogy ez a kötet kifejezetten a nem antropológushallgatók ismeretbővítésének eszköze lehet.

---

¹ Hollós Marida 1993: *Bevezetés a kulturális antropológiába*. Budapest: ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék.

² Bohannan, Paul; Mark Glazer (szerk.) (1988) 1997: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem. (A magyar kiadás szerkesztője: Sárkány Mihály.)
Erikssen, Thomas Hylland (2001) 2006: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó.

³ Boglár Lajos; Papp Richárd et al. 2007: *A tükör két oldala*. (2., átdolgozott kiadás.) Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Jelen kötet egy az antropológusképzés szempontjából „félreeső” helyen, a Budapesti Corvinus Egyetemen született. A régi nevén közgazdként becézett intézmény Társadalomtudományi Karán az antropológiát a kommunikáció, szociológia, diplomácia szakos vagy épp egészen eltérő diszciplínákat tanuló (marketing, pénzügyes, településtervező stb.) hallgatóknak oktatjuk. A nem antropológusok számára írt kötet fő célja az érdeklődés felkeltése. Jelen „kedvcsináló” kötetben ezért a bonyolult elméleti vagy módszertani felvetéseket csak olyan mélységig tárgyaljuk, hogy az érdeklődő hallgató felismerje a kérdés jelentőségét, de feleslegesen ne terhelje. Arra biztatjuk az olvasót, hogy érdeklődését később önállóan kövesse, és antropológiai jellegű kutatást vagy antropológiai szemléletű megközelítést alkalmazzon saját diszciplínájához kötődően iskolai dolgozataiban, szakdolgozatában és későbbi munkája során.

A Corvinus Egyetemen az oktatásban sokáig szöveggyűjteményeket használtam, mert ettől reméltem, hogy a hallgatók legalább a vizsgaidőszakban elolvassák. (A közgazdos hallgatók nemigen járnak könyvtárba, ezek a szövegek viszont ritkán érhetőek el a neten.) Az volt viszont a tapasztalatom, hogy aki nem járt órára, nem tudta értelmezni a szövegeket. 2006-ban ezért nekifogtam, hogy rövid értelmezést írjak az egyes szövegek elé. Idővel a kommentárjaim egyre hosszabbak lettek, az eredeti szövegrészek viszont egyre rövidebbek, míg végül kialakult a kötet jelen formája.

Jelen kötet a valódi tankönyvírás és a közösségi könyvszerkesztés ötvöze. Sok segítséget kaptam az elmúlt évfolyamok hallgatóitól, akikkel megvitattuk a fejezeteket. Különösen sok segítséget kaptam Budai Gergelytől és Hoffer Ádámtól. A könyvet 2010 nyarán véglegesítettem Hoffer Ádám szerkesztői és tartalmi közreműködésével.

A hallgatók (a Boglár Lajos-féle „laza lapokhoz” hasonlón) az elmúlt években több témát is alaposan kidolgoztak, ezek az írások a tantárgyi honlapjaimon hozzáférhetőek, többnyire azóta is használom őket az oktatásban. Néhány rövidebb írás a hallgató neve alatt, keretes írásként jelent meg ebben a kötetben, így hármójukat szerzőtársamként üdvözölhetem: Hoffer Ádám, Selmeczi Iván, Winkler Zsuzsa.

Tervezem, hogy idővel két másik kötet követi az elmélettörténetet. A második, módszertani kötet alapja a 2004-ben megjelent módszertani könyvem, a Településkutatás lesz, de azt (esetleg szerzőtársak segítségével) további fejezetekkel szeretném kiegészíteni. A harmadik kötet az újabb antropológiairányzatok, -kutatások, -viták bemutatását célozná, közösségi alkotás eredményeképp, talán e-book formájában.

Jelen tankönyv írásakor a következő szempontokat tartottam szem előtt:

- *Nem tételezek fel az olvasóról előzetes társadalomtudományos ismereteket.*
- *Ahol lehetett, tárgyaltam az adott kérdés hazai és/vagy közép-európai vonatkozásait.*
- *Az elmélettörténeti áttekintés megáll valahol 1990 körül. Az újabb irányzatok, viták bemutatása a harmadik kötet feladata lesz - ha elkészül.*
- *Könnyű, közérthető nyelvezettel igyekeztem írni. A különböző szakkifejezéseket, illetve az előforduló személyeket, helységeket neveit lépésenként vezettem be, és ezekre minden lehetséges eszközzel felhívom a hallgatók figyelmét (dőlt betű, a fejezetek végén felsorolás). (A felsorolásban szereplő kifejezések képezhetik egyúttal az oktatásban a számonkérés tárgyát.)*
- *A tankönyvbe több eredeti szövegrészletet ültettem át más szerzőktől, keretes írásként. Ugyancsak keretes írásként szerepelnek a törzsanyaghoz nem tartozó érdekességek, kalandos leírások stb.*
- *Az önálló tanulás, elmélyülés számára első továbblépést jelentő (annotált) irodalmat a fejezetek végén közöljük. Az irodalmak bemutatásakor elsősorban a magyar nyelvű kézikönyvek bemutatására törekedtünk, de honlapcímeket és folyóiratokat is javasolunk.*
- *A hivatkozások lábjegyzetben szerepelnek. A lábjegyzetben történő hivatkozás ugyan nem lenne megfelelő egy szakszövegben, de oktatási célra így azért alkalmasabb, mint a szöveg végén található irodalomjegyzék, mert a hallgató lapozás nélkül is vethet egy pillantást a forrásra.*

Budapest, 2010. szeptember 25.

*Letenyei László
és szerzőtársai*

I. BEVEZETÉS

A kultúrakutatás kezdetei

Ha egy társaságban kulturális antropológiáról kezdünk el beszélni ma Magyarországon, akkor a hallgatóság többnyire távoli helyszíneken élő, egzotikus népek közötti izgalmas kalandokat vár, és (szerencsére) már csak alig néhányan maradnak a társaságban, akik régi csontok iránt kezdenek érdeklődni, mert még mindig összetévesztik szakmánkat a fizikai antropológusokéval.⁴ Remélem, mire a kötet végéig jut az olvasó, addigra belátja, hogy sajnos az egzotikus kalandokban is csalódnia kellett, az antropológia mára (más tudományokhoz hasonlóan) talán kevésbé színes, ám sok szempontból szakszerűbb, ugyanakkor továbbra is kihívásokban gazdag diszciplína lett. Hogy mégse okozzak rögtön a kötet elején csalódást, egy kellően egzotikus útinapló olvasásával kezdjük a „bevezetést”: *Claude Lévi-Strauss* nyomán a dél-amerikai *bororo* indiánok életébe nyerhetünk betekintést.

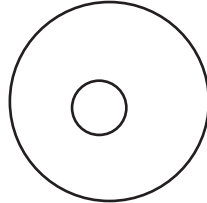
Lévi-Strauss (naplója beszámolója szerint⁵) sokáig sárga irigységgel tekintett az olyan utazókra és „felfedezőkre”, akik Párizsban a legnagyobb előadótermetek is meg tudták tölteni. Nem csoda, ha maga is felfedezőnek készült, ezért olyan népcsoportot kívánt vizsgálni, ahol még nem járt előtte „fehér ember” (azaz amelyről még nem állt rendelkezésre néprajzi tudósítás). Választása a Brazíliában élő bororo népcsoportra esett, akikről ekkoriban, az 1930-as években csak annyit tudtak Európában, hogy az elsőként odamerészkedő brit expedíció tagjai sohasem tértek vissza földjükről. A rossz nyelvek szerint a bororók felfalták őket.⁶

⁴ Boglár Lajos *bonmot*-ja szerint: mi nem a csonttal, hanem a velővel foglalkozunk.

⁵ Claude Lévi-Strauss terepmunkanaplói nem közismertek, a következő részletek az önéletrajzi ihletésű könyvéből valók. Lévi-Strauss, Claude 1955: *Tristes tropiques*. Paris: Librairie Plon. Magyar nyelven 1973: *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Kiadó. Örvös Lajos fordítása.

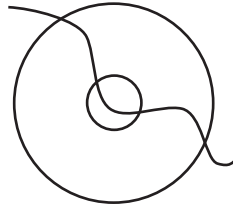
⁶ A terepről vissza nem tért brit kutató útikönyve magyarul is olvasható: Fawcett, Percy H. (Brian Fawcett, szerk.) 1959: *A Mato Grosso titka*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Megérkezvén a bororo településre Lévi-Strauss rögtön elkészítette első vázlatát, amely valahogy így nézhetett ki:

Lévi-Strauss úgy gondolta, hogy ez egy fontos kutatási eredmény. Az ábra szerint a bororók a Mato Grosso folyópartjait övező sűrű erdőben egy kis kör alakú tisztást vágtak településük számára, ahol a tisztás szélén állnak a kunyhók, kör alakban, középpont pedig a közösségi ház. A bororo társadalmat külső kulturális hatásoktól mentesnek, autentikusnak tekintette (korabeli kifejezéssel: ősi, azaz franciául vagy angolul: primitive), és megállapította, hogy az ősi társadalom szerkezete a természettudományokban is megfigyelhető alapvető formákra hasonlít. A település lakóházai és a közösségi ház olyan viszonyban van, mint például az atom és az atommag vagy a sejt és a sejtmag.

Szerencsére Lévi-Strauss tovább folytathatta megfigyeléseit. A következő vázlata körülbelül így nézhetett ki:

Lévi-Strauss jegyzetei:

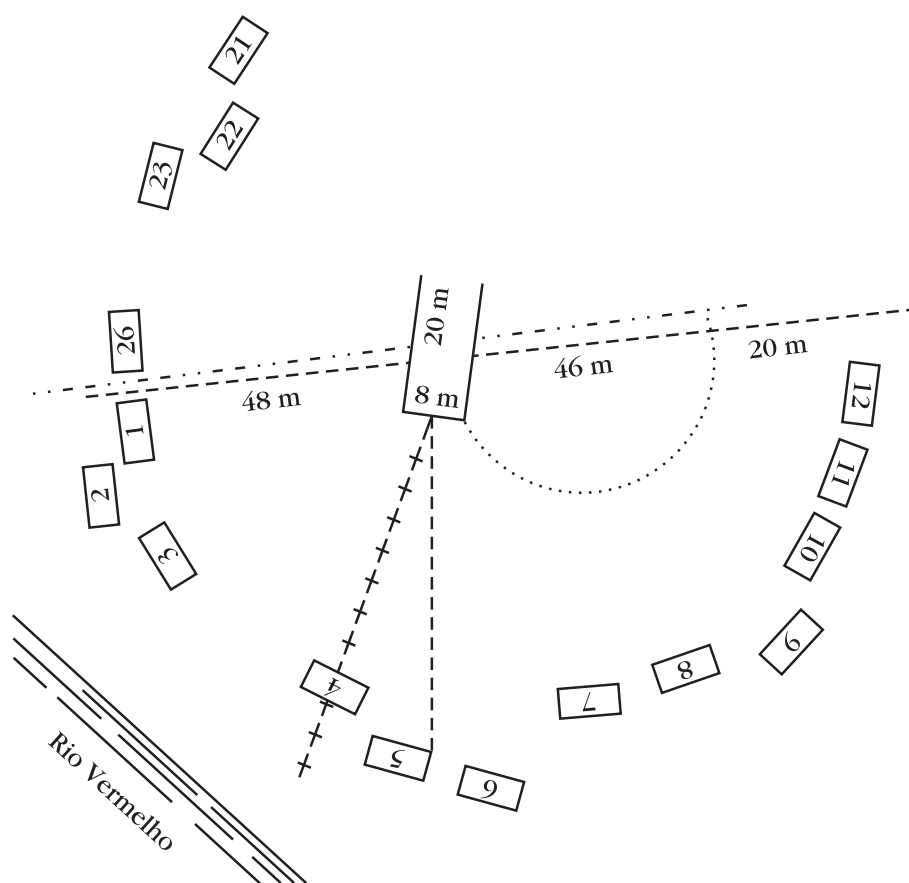
„A kör alakú Quejara falu a Rio Vermelho bal partjára épült. Ez a folyó nagyjából kelet–nyugati irányban folyik. A falunak a folyóval elméletben párhuzamos átmérője két csoportra osztja a lakosságot: északon a cserák vannak, délen meg a tugarék. Azt hiszem – de ez nem feltétlenül bizonyos –, hogy az első kifejezés jelentése: gyöngye; a másodiké pedig: erős. Bárhogy van is, a felosztás két okból lényeges: először is az egyén mindig ahhoz a félrészhez tartozik, ahová az anyja; de csak a másik fél-rész valamelyik tagjával házasodhat. Ha az anyám csera, én is az vagyok, a feleségem pedig tugaré lesz.

A félrészek nem csupán a házasságokat szabályozzák, hanem a társadalmi élet más oldalait is. Valahányszor valamelyik félrész egyik tagja olyan helyzetbe kerül, hogy valami jog vagy kötelezettség hárul rá, ez mindig a másik fél hasznára vagy annak segítségével valósul meg. Így egy csera temetését a tugarék rendezik meg és viszont. A falu két fél-része társ tehát, és minden társadalmi és vallási esemény mindkettőnek részvételével jár, és az egyik félrész mindig kiegészíti a másiknak a szerepét. Ez a közös tevékenység nem zárja ki a versengést: a félrészeket kölcsönös gőg és féltékenység is jellemzi.”

A gyöngö és erős, férfi és női világ megkülönböztetése Lévi-Strausst az Andokbeli vallásos elképzelésekre emlékeztette.

További megfigyelései eredményeképp egy újabb térbeli és tudati választóvonalat fedezett fel; a végeredmény egy négyfelé osztott világ:

„Nézzük most a falut egy másik oldaláról: az előzőre merőleges másik átmérő észak–déli irányban vágja át még egyszer a félrészeket. Az ettől a tengelytől keletre született egész lakosságot úgy hívják: fentiek; az ettől nyugatra születettek: a lentiek. Két félrész helyett négy körzetet kaptunk hát, hiszen a cserák és a tugarék ugyanúgy részben ehhez, részben ahhoz az oldalhoz tartoznak. Sajnos egyetlen megfigyelő sem volt eddig képes megérteni a pontos értelmét ennek a második felosztásnak, amelynek még a létezését is vitatják.”

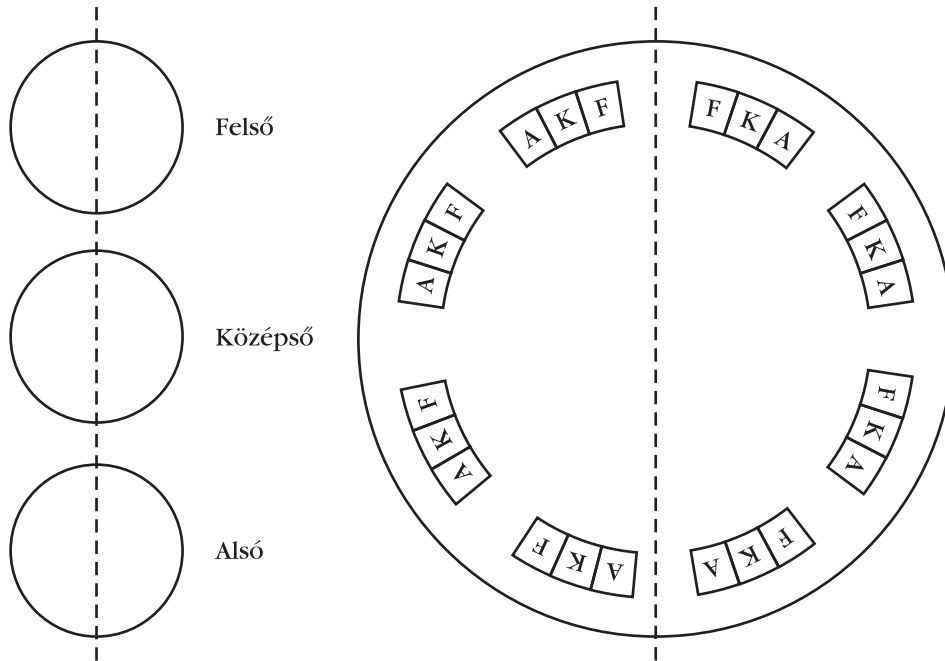
Lévi-Strauss később megfigyelt és részletesen leírt egy temetési szertartást, amelynek kapcsán megfigyelései tovább gazdagodtak:

„Végeredményben nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy az a kápráztató és metafizikus füzértánc, amelyet az imént végignéztem, tulajdonképpen egy meglehetősen gyászos bohózat. A férfiak közössége azért kívánja megjeleníteni a halottakat, hogy a lelkek látogatásának ábrándjába ringassa az élőket; a nőket kizárják a vallási szertartásokból, és megtévesztik őket azok igazi természete felől, nyilván azért, hogy érvényt szerezzenek annak a felosztásnak, amely a családi állapot és a lakóhely tekintetében elsőbbséget ad nekik, és amely csak a férfiaknak tartja fenn a vallás titkait. De valódi vagy feltételezett hiszékenységüknek lélektani jelentősége is van: az, hogy mindkét nem javára érzelmi és értelmi tartalmat ad ezeknek a bábfiguráknak, amelyeknek zsinórját különben talán nem olyan buzgón rángatnák a férfiak. Nem csak a gyerekeinket akarjuk rászedni, amikor a Mikulással hitegetjük őket: lelkesedésük melegséggel tölti el a szívünket, áthevít bennünket, hozzájárul, hogy önmagunkat is elámítsuk és higgyünk benne, hiszen ők is hisznek benne, hogy egy önzetlenül nagylelkű világ nem feltétlenül összeférhetetlen a valósággal. Pedig az emberek meghalnak, nem térnek vissza soha; és abban a tekintetben minden társadalmi rend hasonlít a halálhoz, hogy elvesz valamit, amiért nem kárpótol kellőképpen.”

Hosszú időnek kellett eltelnie, amíg Lévi-Strauss, a temetési szertartásról szóló jegyzeteit újragondolva rájött arra, hogy a bororo világ megértéséhez rossz úton járt. Megértette, hogy korábbi felismerései a négyfelé osztott világról nem fontosak a bororók számára, mindezt egy nagyobb folyamat egyes állomásainak tartják. Elég bátor volt ahhoz, hogy korábbi jegyzeteit elfelejtse, és a bennük foglaltak helyett egy másik, immár dinamikus modellt vázoljon fel:

„A bororo társadalom nagy tanulsággal szolgál a moralistának, csak hallgassa meg bennszülött adatközlőit: majd leírják neki, ahogy nekem is leírták azt a valóságos balettet, amelyben a falu két félrésze kényszerül

egymást kiegészítve élni és lélegezni; kölcsönösen féltő gonddal cserélik ki asszonyaikat, javaikat és szolgálataikat; egymás közt házasítják meg gyerekeiket, kölcsönösen temetik el halottaikat, és meggyőzik egymást róla, hogy az élet örök, a világ áldozatkész és a társadalom igazságos. Hogy tanúsítsák ezeket az igazságokat és tápot adjanak meggyőződésüknek, bölcsaik egy fennkölt világegyetem törvényeit dolgozták ki; beírták falvaik helyrajzába és a házaik beosztásába. Ellentmondásokba ütköztek, újra meg újra, és bármilyen ellenvéleményt fogadtak el, mindig csak megtagadták egy másik vélemény kedvéért; vízszintesen átszelték, ferdén metszették, társították és szembeállították egymással a csoportokat, és egész társadalmi és szellemi életükből valóságos címert csináltak, amelyben a szimmetria és aszimmetria egyensúlyba kerül, mint azokon a bonyolult rajzokon, amelyeket egy szép kaduveo nő vés az arcára, akit, bár nincs anynyira tudatában, ugyanaz a gond foglalkoztat. De mi marad mindebből, mi marad meg a félrészekből, a szemben álló félrészekből, a klánokból, az alkánokból az után a megállapítás után, amelynek alighanem hitelt kell adnunk az új megfigyelések alapján? Egy szinte határtalanul bonyolult társadalomban minden klán három csoportra oszlik: felsőre, középsőre és alsóra, és minden szabály fölött még az is ott lebeg, amely az egyik félrész felső csoportbelijének a másik felső csoportbelivel való házasságát írja elő, a középsőnek meg középsővel, az alsónak alsóval kell házasodnia; vagyis a testvéries intézmények örve alatt a bororo falu végső fokon három csoportot alkot, és ezek mindig egymás közt házasodnak. Három társadalom, amely önkéntelenül örökre különálló és elszigetelt marad; hazug intézmények zárják mindegyiküket valami fenséges börtönbe, amelyet még maguk se látnak, úgyhogy egy olyan műviség öntudatlan áldozatait, amelynek már képtelenek felfedezni az értelmét. A bororók hiába bontották rendszerüket a csalfa megszemélyesítés virágába, akárcsak mások, ők sem tudták megcáfolni azt az igazságot: bárhogy ábrázolja egy társadalom az élők és holtak viszonyát, csak azt a törekvést szolgálja vele, hogy a valóságos gondolkodás síkján elrejtse, megszépítse vagy igazolja az élők közt fennálló valóságos kapcsolatokat.”

A valóságos helyzet

A bororo falu alaprajza

Hogyan műveljük az antropológiát?

Claude Lévi-Strauss nem volt kimondottan terepmunkás alkat, sokkal inkább későbbi elméleti munkái révén vált ismertté. A bororók között töltött terepmunkája mégis számos fontos tapasztalattal szolgál azok számára, akik hozzá hasonlóan antropológiával szeretnének foglalkozni. A következőkben négy ilyen szempontot emelek ki:

1. Az antropológus mint felfedező

Lévi-Strauss egyfajta etnológus-*felfedező*nek tekintette magát. A mai antropológusok is mind felfedezők is egyben, még ha nem is feltétlenül távoli és egzotikus népeké. A felfedezésünkre váró kulturális csoport egyaránt lehet egy halászfalu vagy egy cég belső élete, esetleg az utcasarki társadalom. Minden esetben feltételezik azonban azt, hogy valami újat ismernek meg, és híradást adhatnak egy olyan kultúráról, amelyet senki sem ismert még előttük, legalábbis a kutató által leírt oldaláról.

2. Kívül és belül állás

Az antropológiai szakirodalom kiemelt helyen tárgyalja a terepmunkás egyszerűen kívül és belül álló (*émikus és étikus*) magatartását.⁷ Az antropológus, még ha olyannyira messziről érkezett is, mint Lévi-Strauss a bororo indiánok közé, igyekezzék bekapcsolódni, szerepet vállalni a helyi közösségben. Ezzel egy időben azt is szem előtt kell tartania a kutatónak, hogy bármilyen sikeresen illeszkedett is be a helyi társadalomba, végső célja nem az alkalmazkodás, hanem a megértés, és végső soron az eredmények kifelé, a tudományos világ felé való közlése, interpretációja. Ezt megfordítva, ha ismerős közegben, például saját településünkön kutatunk, akkor olyan „külső szemmel” kell vizsgálódnunk, mintha egy idegen bolygóról érkezünk volna; semmilyen hazai szokást nem tarthatunk magától értetődőnek, mindent megfigyelünk, leírunk.

3. Reflexivitás: a kutatási kérdések folyamatos újrafogalmazása a kutatás során Lévi-Straussnak (mint minden kutatónak) voltak előzetes ismeretei a terepről, terepmunka közben azonban elsősorban nem erre, hanem saját résztvevői tapasztalataira alapozott. A terepmunka eredményeit folyamatosan jegyzetelte, rögzítette. Ugyanakkor még saját tapasztalataiban sem bízott kellőképpen: későbbi tapasztalatai fényében felülbírált korábbi jegyzeteit, reflexív módon újraértékelte korábbi megállapításait. A tereptapasztalat egyre újabb kérdések megfogalmazására készítette, és ezért további kutatásokat folytatott. A kutatási kérdések folyamatos cserélődése, *önmagunk folyamatos felülbírlása* a kulturális antropológia sajátja; más társadalomtudományok többnyire olyan kutatásokat preferálnak, ahol a kutatási kérdés nem változik meg a vizsgálat eleje és vége között. A *reflexivitás* a kulturális antropológia egyik kulcsfogalma lett: az újabb megfigyeléseket visszacsatolásként használjuk a kutatásban, megerősítik vagy megkérdőjelezik a kutatás menetét. Az *önreflexivitás* pedig azt jelenti, hogy a kutató igyekszik felismerni egyfelől azt, hogy ő maga miként befolyásolja a terepet, másfelől pedig azt, hogy saját adottságai, beállítódásai miként befolyásolják saját percepcióját, azaz észlelését.

4. Interpretáció

Az antropológiai kutatások esetében az eredmények közzétételét egy önálló munkafázisként képzelik el. A közreadás (amit az antropológusok *interpretációnak*, értelmező tolmácsolásnak neveznek) végső soron a tapasztalatok

⁷ Az angol „emic” és „etic” szópárt a nyelvész és antropológus Kenneth Pike alkotta meg, a nyelvészetben használt *fonémikus* és *fonétikus* kifejezések mintájára, a hangzó (fon-) előtag levágásával. A téma továbbgondolását adja Gonzales Echevarría, Aurora 2009: *La dicotomía emic/etic. Historia de una confusión*. Barcelona: Anthropos.

lefordítása a mi kultúránk nyelvére. Sok jeles kutató járt el úgy, mint Lévi-Strauss, hogy még 20–30 évvel a fiatalkori terepmunkája után is tudott új eredményeket kiolvasni egykori feljegyzéseiből, tapasztalataiból.

Kulturális és fizikai antropológia

Ha ma Magyarországon valakinek azt mondjuk, hogy antropológiával foglalkozunk, akkor többen még mindig a fizikai antropológiára gondolnak, azaz azt hiszik, hogy csontokat ásunk ki a földből, koponyaméreteket elemzünk, és általában: az emberek fizikai tulajdonságaival foglalkozunk. Angol nyelvterületen az emberek az antropológia szó hallatán viszont többnyire a kulturális antropológiára asszociálnak. Miért van ez a furcsa névazonosság a két látszólag nagyon különböző tudomány elnevezése között?

A 19. századi antropológusok többsége nemcsak a jelen, de a régi idők letűnt kultúráinak kutatását is feladatának tekintette. Például, az 1859-ben alapított Párizsi Antropológiai Társaság célkitűzését az alapító, Paul Broca a következőképpen fogalmazta meg: „Az új társaság legott kibővítvén az etnológia programját, az emberi rasszok tanulmányozása köré csoportosítván az orvosi tudományokat, az összehasonlító bonctant és az állattant, az ősrégészetet és a palaeontológiát, a nyelvtudományt és a történelmet és végül anthropologia névre keresztelve a tudományt, melynek határait imígy kibővítette, az új társaság kitarta kapuit mindazok előtt, akik az emberi tudás e különféle ágait művelték.”⁸ E hagyomány továbbéléseként sok országban, például Mexikóban vagy Peruban az antropológiai múzeumok őrzik és mutatják be az azték, inka és más prehiszpán maradványokat, régészeti eredményeket.

Az antropológia fogalmát magyar nyelven Fejér György (1807) vezette be.⁹ A XIX. század második felében (Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, Keleti Károly, Hunfalvy Pál, Török Aurél és mások munkásságának köszönhetően) megerősödött a hazai régészet és (fizikai) antropológia, amely az *embertan* tudományába beleértette a kulturális jelenségek vizsgálatát is.¹⁰ A kulturális antropológia egyik legnagyobb hatású korai művelője, Franz Boas 1907-ben tartott, *Antropológia*

⁸ Farkas Gyula 1988: A magyar antropológia története a kezdettől 1945-ig. In: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*, 1987/1. 87. o.

⁹ Fejér György 1807: *Antropológia vagyis az ember esmértetése*. Buda.

¹⁰ A XIX. század kutatóira nagy hatással volt Topinard kézikönyve, mely az eredeti kiadás után négy évvel magyarul is megjelent. Topinard, Paul (1877) 1881: *Az antropológia kézikönyve*. Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat.

című előadásában¹¹ felvázolt javaslata szerint az antropológiát egyszerre négy területen kell művelni, az alábbi séma szerint:

	Test	Szellem
Hajdan	Régészet	Nyelvészet
Ma	Fizikai antropológia	Kulturális antropológia

Boas úgy gondolta, hogy az antropológia fő kérdése a kultúrák különbözőségének megértése, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a törzsfajlódás fizikai és kulturális vonatkozásait egyszerre vizsgáljuk. Franz Boas életművében mind a négy területnek valóban fontos szerep jutott, követői azonban erre ritkán voltak képesek, napjainkban pedig, bár sok az interdiszciplináris határterületeken kutató antropológus, egyetlen olyan kutatóról sem tudok, aki ezt a négy területet egyszerre művelné.

A két antropológia a 20. század folyamán végérvényesen különvált. A fizikai antropológia főbb ágai ma már csak nagyon ritkán kerülnek kapcsolatba a kulturális antropológiával. Hogy néhányat említsünk, a biológiai antropológia például az emberiség biológiai sokféleségét vizsgálja a modern genetika eszközeivel, az orvosi antropológia az emberi testalkat, arc és fejforma vizsgálatát, az emberi csontváz és koponya tanulmányozását végzi, az igazságügyi orvostan pedig elhunyt emberek maradványainak vizsgálata a rendőrség és a bírók munkájának segítésére.

Antropológia és néprajz: a kultúrakutatás két iskolája

A kultúrakutatás *antropológiának* nevezett irányzata a 19. század utolsó harmadában, Angliában alakult ki. Az utókor ezt *evolúciós antropológiának* nevezte el, mivel a kultúrák fejlődésének vizsgálata központi kérdése volt. Az evolucionista antropológia hosszú évtizedeken át meghatározó jelentőségű volt az Egyesült Államokban és az európai kontinensen egyaránt. Az evolúciós antropológia művelői sok szempontból furcsának hatnak mai tudásunkkal visszatekintve, például ritkán vagy éppen sohasem mentek terepre, viszont óriási adattömeget (úti beszámolók, katonai vagy missziós jelentések ezreit) olvasták el átfogó könyveik megírásához. Ez a kultúrakutató iskola különböző neveket kapott, Franciaországban például etnológiának, Németországban néprajznak (etnográfának) nevezték el.

¹¹ Boas, Franz 1908: *Anthropology*. New York: Columbia University Press.

Ugyanezekben az évtizedekben Németországban egy másik kultúrakutató iskola is kialakult a néprajztudományon belül, amely kimondottan határozottan a saját kultúra kutatását tűzte ki célul. Ezt az irányzatot (a néprajztudományon belül) *Volkskundének*, a távoli népek összehasonlító jellegű vizsgálatát pedig (többes számban) *Völkerkundének* nevezték el.¹² Kelet-Európában (Skandináviától Magyarországon át a balkáni országokig és Oroszországig) mindenütt gyorsan népszerű lett a *Volkskunde* irányzat. Ennek több oka volt: például a nemzeti öntudatra ébredés, a nemzeti kultúra konstrukcióján belül a parasztság szerepének előtérbe kerülése, vagy az az egyszerű ok, hogy gyarmatok híján a kelet-európai kutatók kevesebbet utazhattak a nagyvilágban.

A hazai kultúrakutatás ekkoriban egyaránt illeszkedett az angolszász antropológiai és a kontinentális etnológiai vagy etnográfiai hagyományba. Programadó jellegű volt 1890-ben *Katona Lajos* cikke az *Ethnographia* folyóirat első évfolyamában,¹³ amely az angol, francia és német kulcsfogalmak (etnográfia, etnológia, folklór) tisztázásával igyekezett hozzájárulni a kultúrakutatás különböző területeinek tisztázásához.

Az 1920-as, 30-as évektől kezdve Magyarországon is, másutt is felerősödött a néprajztudomány bezárkózása. Kósa László (2001) szerint „a különböző nemzeti alapú néprajztudományok [közös vonása volt] az »etnikus specifikum«, az állandónak és folyamatosnak vélt, immár a modern nemzeti jellegbe beépíthető népi vonások kutatása. Magyarországon Trianon sokkja erősítette ezt az elképzelést. A népi kultúra is a veszteséglistán volt, hiszen színes, archaikus s ezért gyakran legeredetibbnek tudott néprajzi tájak kerültek az utódállamokba. [...] Az új helyzetben a megbántottság és a görcsös védekező reflexek egyszerre fékeztek a helyes önszemlélet kibontakozását és tették gyanússá a szomszéd népek összehasonlító kutatását (lásd a Bartók-ellenes hazai és román támadásokat). [...] A magyar néprajz a húszas években befelé fordult, s ebből mérhetetlen kár származott.”¹⁴

A nemzeti kultúra kutatására szakosodott néprajzkutatók egyre inkább saját szerzőiket idézték, saját konferenciáikra jártak, így az intézményi távolság a kultúrakutatás két iskolája között egyre nagyobb lett, így azt sem nagyon

¹² Az etnográfia, etnológia és Volkskunde fogalmak kialakulását korábban a XIX. századra tették, az újabb kutatások viszont feltárták e fogalmak felvilágosodás kori gyökereit. Magyar nyelven lásd: Sárkány Mihály 2012: *Etnográfia, etnológia és az antropológiai perspektíva - fogalmak egy tudomány születésekor*. In: Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz - muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság - Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet (Megjelenés alatt)

¹³ Katona Lajos 1890: *Ethnographia, ethnologia, folklore*. In: *Ethnographia*, I. évf. 2. szám. A témában lásd még a jelen kötet néprajzról szóló fejezetében a Bátky Zsigmondtól vett részleteket.

¹⁴ Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó, 5. fejezet. (Forrás: www.tankonyvtar.hu.)

tudták észrevenni, hogy közben mind módszertanilag, mind érdeklődési körét tekintve egyre jobban hasonlít egymásra a néprajz és az antropológia. Míg a néprajzkutatók a kezdetektől a terepmunkát és a primer adatgyűjtést preferálták, a kulturális antropológiában ez csak az 1920-as években bukkan fel, és csak évtizedek múltán vált teljesen elfogadottá. Napjainkban a néprajz és az antropológia adatgyűjtési módszerei közt nincs érdemi különbség. Angol nyelven egyébként az *etnográfia* szó a kulturális antropológia módszertanát, pontosabban az összegyűjtött ismeretanyagot, a leíró vonatkozást jelenti.

Érdeklődését tekintve a kulturális antropológia már rég hazatért, azaz nem az isten háta mögötti népcsoportok felfedezése, hanem elsősorban saját világunk jobb megértése a feladata; ezzel egyidejűleg a kortárs néprajztudományra sem jellemző a századforduló nacionalista ízü értékorientált kutatása. Ennek ellenére az intézményi és tudományos hagyománybeli különbségek ma még elég nagyok ahhoz, hogy a néprajz és az antropológia közti különbség egy ideig fennmaradjon.

Szociológia és antropológia: hol a határ?

Nemcsak a néprajz és a kulturális antropológia, de a szociológia és az antropológia között is vékony és átjárható a határ. Vitathatatlan, hogy a két ágazat rendkívül közel található egymáshoz a társadalomtudományokon belül – mind témájukat, mind elméleti megközelítésüket, mind módszereiket tekintve. Az elmúlt száz év során számos alkalommal lépték át kutatók ezt a vékony választóvonalat, ugyanakkor adódott olyan eset is, amikor éppen a határvonalak erősítésén fáradoztak.

Az 1920-as évektől kezdve működő ún. chicagói iskola városkutatásai például kifejezetten interdiszciplináris határsértőnek tekinthetők. A Chicagói Egyetem szociológia tanszékén zajló kutatások fókuszában azok a társadalmi problémák álltak, amelyeket a társadalom modernizációja, az iparosodás és a városiasodás idéztek elő. Maga Chicago városa ehhez kiváló terepnek bizonyult, hiszen a hirtelen megindult növekedés együtt járt új társadalmi folyamatok kialakulásával és nagy változásokkal. Az itt dolgozó szociológusok módszereiket nagyrészt az antropológiától kölcsönözték, például előszere-tettel alkalmaztak résztvevő megfigyelést. Elméleteik is a szociológia és az antropológia határmezsgyéjén mozogtak, így például *Robert Park* és *Ernest Burgess* (1925) *humánökológiai* elméletükben a társadalmi jelenségeket a városi térszerkezetre vetítve vizsgálták etnográfikusan gyűjtött adatokkal.¹⁵

¹⁵ Park, Robert; Ernest W. Burgess; Robert McKenzie (1925): *The City*. Chicago: UCP.

Mint Vörös Miklós (1994)¹⁶ rámutat, a két diszciplína szétválasztására a legerősebb törekvést *Talcott Parsons* és *Alfred Kroeber* 1958-ban megjelentetett tanulmánya jelentette. Kroeber, Franz Boas tanítványaként, az amerikai antropológia intézményesítésének nagy úttörője volt. Parsons már abban az időben is az amerikai szociológia egyik vezető teoretikusának számított, aki európai klasszikusokra, Durkheimre, Weberre és Paretóra támaszkodva alkototta meg átfogó elméletét. Mindkettejük munkássága előrevetítette az 1958-ban közösen kiadott nyilatkozatot. Ebben kijelentették, hogy fontos megkülönböztetni a társadalmi struktúrákat és a kulturális rendszereket, és nemcsak fogalmi, hanem módszertani szinten is. Ez egyúttal tehát a két tudományág szétválasztását is jelentette. Álláspontjuk szerint a szociológia az emberi társadalommal, az antropológia a kultúrával foglalkozik. A „társadalom” és „kultúra” kifejezések definíciójával azonban Kroeber és Parsons adós maradt.

Kultúrafogalmak

A kulturális antropológia fő kutatási területe az emberi kultúra. Az antropológia tudományának egyik fő és elsősre paradoxonnak tűnő jellemzője, hogy még a nevében szereplő fogalomban sincs konszenzus a diszciplína művelői között. *Alfred Kroeber* és *Clyde Kluckhohn* 1952-ben¹⁷ összesen 164 kultúra-definíciót tárgyaltak; feltételezhető, hogy napjainkra a kultúrameghatározások száma elérte az ezres nagyságrendet. Meglátásom szerint ez nem a gyengeség jele, hanem éppen a folyamatos elméleti és módszertani reflexivitást tükrözi, megtermékenyítő vitát, a fogalmak újraértelmezését, a változó társadalmi körülményekre való reagálást, ami például a közgazdaságtanban vagy a néprajztudományban kevésbé volt jelen. Jelen fejezet egy válogatással mutatja be, hogy milyen eltérő álláspontok léteznek egyazon fogalommal kapcsolatban, miközben a közös vonásokra is igyekszik rávilágítani.

A legkorábbi antropológiai meghatározást Edward Burnett Tylor, a brit szociálantropológia alapítóatyja 1871-ben¹⁸ adta meg, amely szerint a kultúra

„az az összetett egész, ami magába foglalja a tudást, hiedelmet, művészetet, erkölcsöt, törvényt, hagyományt, és minden más olyan képességét és szokását az embernek, amiket a társadalom tagjaként sajátított el”.

¹⁶ Vörös Miklós 1994: Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában. In: *Replika*, 15–16. o. Vörös Miklós tanulmányában hivatkozott munka: Kroeber, Alfred L.; Talcott Parsons (1958): The Concept of Culture and the Social System. In: *American Sociological Review*, Vol. 23. No. 5. 1958. 582–583. o.

¹⁷ Kroeber, Alfred L.; Clyde Kluckhohn 1952: *Culture: a critical review of concepts and definitions*. Cambridge, MA: The Museum.

¹⁸ „Culture... is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.” Tylor, Edward Burnett 1871: *Primitive Culture*.

Adolf Bastian (1884),¹⁹ aki az összehasonlító néprajz megalapítójának számított Németországban, az emberiség általános lélektani egységéről beszélt. Feltételezte, hogy az emberiség egy nagy család, melynek alapja a közös eredet. Elemi és a népi gondolatokról (*Elementargedanken, Völkergedanken*) szóló elmélete szerint a világon mindenféle fellelhetőek bizonyos *elemi gondolatok* (ma úgy mondanánk: kulturális minták), amelyek az emberi nem egységét bizonyítják. Ugyanakkor az eltérő környezeti és történeti hatások miatt kialakulnak a *népi gondolatok*, amelyek az adott feltételekhez alkalmazkodva a kultúrák közötti különbségek kibontakozásához vezetnek.

Bastian egykori munkatársának, a kulturális antropológia úttörőjének számító *Franz Boas* nevéhez kötődik a következő fontos meghatározás (1911):

„A kultúrát úgy lehet meghatározni, mint mentális és fizikai válaszok és tevékenységek összességét. Ezek jellemzik a társadalmi csoportokat alkotó egyének viselkedését mind csoportosan, mind egyénileg a természetes környezetükkel, más csoportokkal, saját csoportjuk tagjaival, illetve saját magukkal való viszonyukban. Továbbá ideértendők a tevékenységek termékei is, és azok szerepe a csoportok életében. Azonban a pusztán felsorolás még nem alkot kultúrát; az ennél több, mivel elemei nem függetlenek egymástól, szerkezettel bírnak.”²⁰

Margaret Mead (Boas-tanítvány) megfogalmazása szerint (1937):²¹

„A kultúra az emberi kultúrát jelenti, az emberi faj által kifejlesztett hagyományos viselkedés teljes komplexumát, amit aztán minden egyes nemzedék megtanul.

Egy kultúra meghatározása már kevésbé pontos. Jelentheti a hagyományos viselkedés formáit, amelyek jellemzőek egy adott társadalomra, vagy társadalmak egy csoportjára, vagy egy bizonyos rasszra, vagy egy bizonyos területre, vagy egy bizonyos időszakra.”

¹⁹ Bastian, Adolf 1884: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie*. Berlin. Bastian, Adolf 1902: *Die Lehre vom Denken zur Ergänzung der Naturwissenschaftlichen Psychologie, für Überleitung auf die Geisteswissenschaften*. Berlin.

²⁰ „Culture may be defined as the totality of the mental and physical reactions and activities that characterize the behavior of the individuals composing a social group collectively and individually in relation to their natural environment, to other groups, to members of the group itself and of each individual to himself. It also includes the products of these activities and their role in the life of the groups. The mere enumeration of these various aspects of life, however, does not constitute culture. It is more, for its elements are not independent, they have a structure.” Boas, Franz 1911: *The Mind of Primitive Man*. New York: The Macmillan Company.

²¹ „Culture means the whole complex of traditional behavior which has been developed by the human race and is successively learned by each generation. A culture is less precise. It can mean the forms of traditional behavior which are characteristics of a given society, or of a group of societies, or of a certain race, or of a certain area, or of a certain period of time.” Mead, Margaret 1937: *Cooperation and competition among primitive peoples*. New York: McGraw-Hill Book Company.

A strukturalista-funkcionalista irányzat egyik kidolgozója, *Bronisław Malinowski* (1939) a következőképp foglalta össze a kultúra mibenlétét:²²

„A kultúra lényegében egy eszköztár, aminek segítségével az ember megbirkózhat azokkal a konkrét problémákkal, amikkel szembetalálja magát a környezetében igényei kielégítése közben. Tárgyak, tevékenységek és attitűdök olyan rendszere, amelynek minden része egy cél érdekében létező eszköz..., [és] amelynek a különböző elemei egymástól kölcsönösen függenek.”

A strukturalista antropológia neves francia képviselője, *Claude Lévi-Strauss*, 1953-ban egy konferencián a kultúra és a nyelv kapcsolatát boncolgatta:²³

„Az a helyzet, hogy nyelv és kultúra kapcsolata a lehető legbonyolultabb problémák egyike. A nyelvet kezelhetjük először a kultúra termékeként: a társadalomban használatos nyelv a népesség általános kultúráját tükrözi. Egy másik értelemben azonban a nyelv része a kultúrának; egy eleme a sok közül. [...] De ez még nem minden: a nyelvet kezelhetjük úgy is, mint a kultúra föltételét, mégpedig két okból is: az egyik ok diakronikus, mivelhogy az egyén főként a nyelv révén sajátítja el csoportja műveltségét... Elméletibb nézőpontba helyezkedve, a nyelv annyiban is a kultúra feltételének mutatkozik, amennyiben ez utóbbi hasonló fölépítésű, mint a nyelv. Olyannyira, hogy a nyelvet alapnak is tekinthetjük, amely olykor összetettebb, de vele azonos típusú, a szóban forgó kultúra különféle aspektusainak megfelelő struktúrák befogadására rendeltetett.”

A kognitív antropológia kultúrafogalmára mind a nyelvészeti elméletek, mind a 20. század második felétől erősödő kognitív pszichológia hatással volt:²⁴

²² „Culture is essentially an instrumental apparatus by which man is put in a position the better to cope with the concrete specific problems that face him in his environment in the course of the satisfaction of his needs. It is a system of objects, activities, and attitudes in which every part exists as a means to an end [...] in which the various elements are interdependent.” Malinowski, Bronisław 1939: *The Functional Theory*. In: Malinowski, Bronisław 1944: *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 145–176. o.

²³ Lévi-Strauss, Claude 1953: *Linguistics and Anthropology*. *Supplement to the International Journal of American Linguistics*, 19/2. Lévi-Strauss, Claude 2001 (1953): *Nyelvészet és antropológia*. In: Lévi-Strauss, Claude 2001 (1973): *Strukturális antropológia I–II*. Budapest: Osiris Kiadó. Szántó Diana és Soly Noémi fordítása.

²⁴ „... culture is an idealized cognitive system – a system of knowledge, beliefs, and values – that exists in the minds of members of society. Culture is the mental equipment that society members use in orienting, transacting, discussing, defining, categorizing, and interpreting actual social behavior in their society.” Casson, Ronald W. 1999: *Cognitive Anthropology*. In: Wilson, Robert A.; Frank C. Keil (eds.) 1999: *The MIT encyclopedia of the cognitive sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 120–122. o.

„A kultúra egy olyan idealizált kognitív rendszer – tudás, hiedelmek és értékek rendszere –, ami egy társadalom tagjainak elméjében létezik. A kultúra az a mentális felszerelés, amit a társadalom tagjai arra használnak, hogy eligazítsák, lebonyolítsák, megvitassák, meghatározzák, besorolják és értelmezzék a tényleges társadalmi viselkedést.”

Marvin Harris az 1960–70-es években felelevenítette a 19. század evolúciós elméleteit. Ez tükröződik az általa propagált kulturális materialista szemlélet-ről írt 1979-es²⁵ könyvében:

„A kultúra nem egy hipotetikus vagy rejtélyes dolog. Nem az emberi elme hirtelen újrendeződése hozta létre, sokkal inkább az idegpályák összetettségének kifejlődésével jár együtt, elemi formájában megfigyelhető sok gerinces faj körében.”

Clifford Geertz a kultúrák kutatásakor a szimbólumok jelentésének megértését hangsúlyozta. 1973-as²⁶ kultúrafogalma ennek felel meg:

„...az ember jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak [...] A kulturális cselekedetek, a szimbolikus formák megalkotása, megértése és használata ugyanúgy társadalmi esemény, mint bármi más; ugyanolyan nyilvánosak, mint a házasság, és ugyanúgy megfigyelhetők, mint a földművelés.”

A fenti felsorolással korántsem törekedtünk (és nem is törekedhetünk) a teljességre, csupán a kultúrameghatározások sokféleségét szemléltettük. Az antropológia kutatásának a tárgya, azaz a kultúra egy folytonosan változó, képlékeny valami, és ráadásul ennek a képlékeny valaminek az észlelése is folytonosan változik.

²⁵ „There is nothing hypothetical or mysterious about culture. It did not come into existence through some sudden abrupt reorganization of the human mind; rather, it emerged as a byproduct of the evolution of complex neural circuitry, and it exists in rudimentary form among many vertebrate species.” Harris, Marvin 1979: *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.

²⁶ „...man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs...” Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books. Magyarul: Niedermüller Péter (szerk.) 1994: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég.

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Mihez hasonlította Claude Lévi-Strauss első jegyzeteiben a bororók településszerkezetét?
- Mit jelent az *émikus*, illetve *étikus* magatartás?
- Miért mondja Auguste Comte, hogy a szociológia a *legbonyolultabb* valamennyi tudomány között?
- Mivel foglalkozik a fizikai antropológia? Sorold fel néhány sajátos területét!
- Mely szerzőpáros és mikor írt közös tanulmányt a szociológia és kulturális antropológia területeinek meghatározásáról?
- Sorolj fel legalább három kultúrameghatározást! Ne felejtse el felidézni a szerzőt, akihez kötni tudod az adott meghatározást, és a körülbelüli időpontot (évtized pontossággal). Mivel a kulturális antropológia egy hagyománytisztelő tudomány, az angolszász szokásoknak megfelelően a szerző nevét és *keresztnevét is* tudnod kell!

Tárgy- és névmutató

Fogalmak

- Bororo indiánok (*Bororo people*): a brazil Mato Grosso régióban élő népcsoport, akiket Claude Lévi-Strauss tanulmányozott első terepmunkája során.
- Chicagói iskola (*Chicago School/Ecological School*): az 1920-as és 30-as években a Chicagói Egyetem szociológia tanszékén működő interdiszciplináris műhely neve. Az itt dolgozó kutatók antropológiai módszereket alkalmaztak alapvetően szociológiai elméleteik megalkotásához.
- Émikus és étikus magatartás (*emic and etic*): terepmunka során tanúsított kutatói magatartásfajták. Az émikus magatartás az, amikor a kutató igyekszik azonosulni az általa megfigyelt csoporttal, alkalmazkodni, és átvenni a helyi szokásokat, illetve kultúrát, ezáltal gazdagítva megfigyeléseit. Az étikus magatartás, ezzel szemben, egy kulturálisan semleges nézőpontot feltételez, amely ezáltal képes lesz érvényesülni eltérő kulturális közegekben.
- Fizikai antropológia (*Physical Anthropology*): lényegében a biológia és az orvostudomány társtudománya, amely az emberi faj kialakulását, illetve sokszínűségét, diverzitását vizsgálja.
- Humánökológia (*Human Ecology*): Robert E. Park és Ernest W. Burgess által alkotott elmélet, amelyben ökológiai fogalmakkal írtak le emberi rendszere-

ket, főképpen a városok működés módját. Műveikben a várost természetes területekre bontották fel, és az itt élő emberek társadalmi és kulturális hasonlóságát a megegyező ökológiai hatásokra vezették vissza.

- Interpretáció (*interpretation*): a kutatási eredmények olyan közreadása, amikor a terepen tapasztaltakat *lefordítjuk* a befogadó közeg nyelvére. Az antropológusok feltételezik, hogy más kultúrák megértéséhez nem elég az egyszerű adatközlés, és ez indokolja az interpretáció szó használatát, illetve az alatta értett tolmácmunkát.
- Kultúra (*culture*): a kulturális antropológia központi fogalma, általánosan elfogadott meghatározása mégsem létezik. A Függelékben három eltérő meghatározást emelünk ki:
  - E. B. Tylor meghatározása szerint „az az összetett egész, ami magába foglalja a tudást, hiedelmet, művészetet, erkölcsöt, törvényt, hagyományt, és minden más olyan képességét és szokását az embernek, amiket a társadalom tagjaként sajátított el”.
  - Marvin Harris a következőket írta: „A kultúra nem egy hipotetikus vagy rejtélyes dolog. Nem az emberi elme hirtelen újrendeződése hozta létre, sokkal inkább az idegpályák összetettségének kifejlődésével jár együtt, elemi formájában megfigyelhető sok gerinces faj körében.”
  - Clifford Geertz úgy véli, hogy „az ember jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak [...]”.
- Pozitívizmus, pozitív tudományok (*positivism, positive science*): a pozitívista világnézet szerint a világ tudományosan megismerhető, jól leírható, és jelenségei megmagyarázhatóak. A pozitív tudományok olyan tudományok, amelyek értéksemlegesen leírják és magyarázzák az általuk vizsgált jelenségeket. Magyarázataik axiómákból indulnak ki, és logikailag koherens rendszert alkotnak (lásd Comte).
- Reflexivitás (*reflexivity*): a *reflexivitás* a kulturális antropológia egyik kulcsfogalma lett: az újabb megfigyeléseket visszacsatolásként használjuk a kutatásban, megerősítik vagy megkérdőjelezik a kutatás menetét. Az *önreflexivitás (self-reflexivity)* pedig azt jelenti, hogy a kutató igyekszik felismerni egyfelől azt, hogy ő maga miként befolyásolja a terepet, másfelől pedig azt, hogy saját adottságai, beállítódásai miként befolyásolják a saját percepcióját, azaz észlelését.
- Strukturálisizmus (*structuralism*): a humán tudományokban elterjedt megközelítés, amely a jelenségeket jelek rendszereként fogja fel. A nyelvészetből ered, innen terjedt tovább az antropológiába (lásd Lévi-Strauss), szociológiába, pszichológiába stb.

Személyek

- Boas, Franz (1858–1942): a modern antropológia alapítójának tartott iskola-teremtő tudós. Ő javasolta az antropológia négy területre osztását (régészet, nyelvészet, fizikai antropológia, kulturális antropológia). Hozzá köthető a kulturális relativizmus fogalma.
- Boglár Lajos (1929–2004): kulturális antropológus, etnológus, rendszerváltáskor a budapesti Kulturális Antropológia Tanszékcsoporthoz alapítója. Egykori tanítványai gyakran *Boglár-iskolaként* hivatkoznak magukra.
- Burgess, Ernest W. (1886–1966): a chicagói iskola egyik kiemelkedő kutatója, városszociológiai kutatásait Robert E. Parkkal közösen végezte. Hozzájuk köthető a város humánökológiai elmélete.
- Comte, Auguste (1798–1857): francia filozófus, szociológus, a szociológia mint önálló tudományág megalapítója. Nevéhez köthető továbbá a pozitivizmus doktrínája, amelynek értelmében a világ jelenségei a tudományok által megismerhetők és megmagyarázhatóak.
- Kroeber, Alfred L. (1876–1960): amerikai kulturális antropológus, Franz Boas tanítványa. Az amerikai kulturális antropológia intézményesülésében központi szerepet játszott.
- Lévi-Strauss, Claude (1908–2009): francia antropológus és etnológus, a modern antropológia egyik fő elméletalkotója, nagy szerepet játszott a strukturalizmus kidolgozásában. Terepmunkát az Amazonas-esőerdőben élő őslakosok között folytatott.
- Park, Robert E. (1864–1944): amerikai városszociológus, a chicagói iskola egyik alapítója. Városszociológiai kutatásait Ernest W. Burgesszel közösen végezte. Hozzájuk köthető a város humánökológiai elmélete.

Ajánlott irodalom

Könyvek

- Boglár Lajos, Papp Richárd et al. 2007: *A tükör két oldala*. (2., átdolgozott kiadás.) Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Bizonyos, hogy a másság elviseléséhez hozzátartozik a szoktatás is, s az a felismerés, hogy a „tükörnek két oldala” van. Ízlések és fogások, szokások és szabályok különbözőek lehetnek. Több más szakmával egyetemben a kulturális antropológiának is egyik feladata, hogy felkészítsen a különbözőség befogadására, hogy megszokottá váljon a sajátos, a különös, az egzotikus. Jelen kötet mellett, hogy röviden ismerteti a kulturális antropológia történetét és legkiemelkedőbb részterületeit, a számos példán, esettanulmányon, terepbeszámolón keresztül betekintést nyújt az antropológus tudományába is.

- Bohannon, Paul és Mark Glazer (szerk.) (1988) 1997: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem. (A magyar kiadás szerkesztője: Sárkány Mihály.)

Az antropológia eszméletörténetét bemutató, eddig két magyar kiadást megért válogatás olyan

olvasókönyv, amely nagyívű tudománytörténeti áttekintést nyújt és a legigényesebb tájékozódást szolgálja. A szerkesztők által összeállított kötet a sokarcú diszciplína néhány nagyhatású művelőjét állítja előtérbe, akik a maguk álláspontja mellett érvelve egész generációk számára megszabták a kutatások irányát és végzésének módját.

- **Eriksen, Thomas Hylland (2001) 2006:** *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Thomas H. Eriksen, a szociálanropológia professzora az oslói egyetemen ennek a brit hagyományban inkább szociálanropológiának, az amerikai hagyományt követően inkább kulturális antropológiának nevezett diszciplínának legfontosabb területeit tárgyalja tematikusan és élvezetesen. Egyebek között olyan témákat, mint a rokonság, az etnicitás, a rítusok, a hatalmi viszonyok. Példák gazdag tárházából merít, hozzáférhetővé és kezelhetővé, elemezhetővé és oktathatóvá téve az antropológia hatalmas összegyűjtött és feldolgozott empirikus anyagának legjavát, demonstrálva az erre a tudományterületre olyan egyedülállóan jellemző komparatív, összehasonlító módszer rendkívül ösztönző és tanulságos voltát. A könyv a legkorszerűbb, legszélesebb értelemben tárgyalja ennek a tudománynak a vizsgálódási körét, belefoglalva a komplex modern társadalmak antropológiai kutatását is, ezáltal kulcsfontosságú alapozó tankönyv lehet nemcsak a szűkebb szakterület, hanem minden társadalomtudomány oktatói és diákjai számára. A klasszikus nagy antropológiai kutatásokból készült monográfiák ismeretanyagát használja fel, azokból hozza a példáit az egyes témák elméleti megalapozottságú tárgyalása során.

- **Harris, Marvin 1968:** *The Rise of Anthropological Theory.* New York: Thomas Y. Crowell Company.

Harris könyve a legismertebb és a legtöbbet idézett összefoglaló munka az antropológia eszmetörténetéről, emellett kulcsfontosságú a kulturális materializmus megértéséhez. A könyv végigköveti a diszciplína történetét és elméleti fejlődését. Ezt követően az emberi kultúra materialista, azaz viselkedésalapú, étikus tanulmányozása mellett érvel.

- **Hollós Marida 1993:** *Bevezetés a kulturális antropológiába.* Budapest: ELTE BTK, Kulturális Antropológia Tanszék.

Magyar nyelvű, átfogó antropológiai tankönyv.

- **Kézdi Nagy Géza 2008:** *A magyar kulturális antropológia története.* Budapest: Nyitott Könyvműhely.

A kötet elsőként mutatja be a magyar kulturális antropológia és etnológia történetét és legjellegesebb kutatóinak munkásságát. A tudományterület történetét bemutató elméleti fejezeteket követően két-két, az adott kutatóra jellemző tanulmányon keresztül követhetjük nyomon a legjelentősebb magyar etnológiai kutatások eredményeit, a magyarországi cigány vagy zsidó közösségektől Fekete-Afrika távoli törzseiig és Venezuela trópusi őserdeiben élő indiánok életéig.

- **Leach, Edmund (1982) 1996:** *Szociálanropológia.* Budapest: Osiris Kiadó.

Leach először az antropológia sokrétű, gazdag világát jellemzi, majd a legfontosabb kutatási területeket tekinti át. Felfogása szerint az antropológia brit iskolája sajátos mikroszociológiának tekinthető, amely az emberek cselekvési mintáinak, rítusainak közvetlen és aprólékos megfigyelésén nyugszik. Ez az a felfogásmód – vélekedik Edmund Leach –, amely leginkább lehetővé teszi, hogy a társadalmi élet olyan részterületeinek, mint a gazdaság, a politika, a jog, a rokonság, a vallás, kölcsönös függőségét és kölcsönhatását pontosan megértsük.

— Mauss, Marcel (1950) 2000: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

A szociológus, antropológus Marcel Mauss (1872–1950) a francia etnológia és antropológia megteremtője, egyik legnagyobb hatású teoretikusa. Bár maga elméleti érdeklődésű tudósként terepmunkát nem végzett, a francia antropológiai terepkutatások legnagyobb inspirátora volt. Nevéhez fűződik a totális társadalmi tény fogalma, mellyel a társadalmi élet intézményeinek és reprezentációinak konkrét körülmények között megnyilvánuló teljességét lehet értelmezni. Tanulmányai kötetbe gyűjtve csak halála után jelentek meg, az 1950-ben publikált *Szociológia és antropológia* című könyvben, melyet Claude Lévi-Strauss válogatott és látott el Mauss életművét méltató bevezetővel. A magyar kiadáshoz, amely Mauss olyan híres elemzéseit tartalmazza, mint a *Mágia*, az *Ajándék*, *A test technikái*, a szerző hagyatékának sajtó alá rendezője, Karády Viktor írt utószót.

— Pearson, Roger 1974: *Introduction to Anthropology*. New York etc: Holt, Rinehart and Winston Inc.

Klasszikus antropológiai tankönyv, ami az antropológia minden területét lefedi. Fényképekkel és ábrákkal illusztrálva mutatja be az olyan témaköröket, mint az emberi vagy kulturális evolúció, a népek eredete, archeológia, vagy éppen a világ nyelvei.

— Sárkány Mihály 2000: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest: LHarmattan.

A tíz tanulmányt és a hozzájuk írt bevezetést tartalmazó kötet megismertet a kulturális antropológia néhány meghatározó elméleti-módszertani törekvésével. A brit strukturális funkcionálizmussal, az amerikai neoevolucionizmussal, az etnikum és az identitás gondolatkörének különböző változataival, a Lévi Strauss strukturalizmusa mögött munkáló történetfelfogással, a kultúráról való gondolkodás különböző absztrakciós szintjeivel, s azzal a szemlélettel, ahogyan a kulturális antropológia közelít a fejlődőnek nevezett világ társadalmi és kulturális gondjaihoz, tekintettel az abban élők választási kényszerére. A bevezetés segít abban, hogy az olvasó megtalálja ezeknek a témáknak a helyét a 20. századi kulturális antropológia egész vizsgálódási területén belül.

Honlapok

Civil szervezetek

ANTHROPOLIS EGYESÜLET: fiatal magyar kulturális antropológusok autonóm társasága, akik az elnevezésből fakadó összefüggéseket (ember-környezet-világ-város-embertudomány) szélesen értelmezve korszerű és alkalmazható kulturális antropológiai ismeretek mentén kívánnak közösen gondolkodni, kutatni és tevékenykedni.

<http://www.anthropolis.hu/>

ANTROPORT (antropológiai internetes portál): magyar nyelvű portál, antropológiával kapcsolatos hírek, fényképek, videók és fórum érhető el innen. Itt jelenik meg negyedévente az AntroPort Lapozó című online folyóirat.

<http://www.antroport.hu/>

ARTEMISSZIÓ ALAPÍTVÁNY: fiatal kulturális antropológusok kezdeményezésé-
ként jött létre, akik elméleti tudásukat és kutatási eredményeiket a társa-
dalmi és egyéni fejlődés és a nyitott gondolkodás kialakításának szolgálatába
kívánják állítani. Célja az interkulturális kommunikáció, valamint a társadalmi
csoportok közötti párbeszéd és közeledés erősítése, a hátrányos helyzetű cso-
portok társadalmi integrációjának támogatása.

<http://www.artemisszio.hu>

KAM: Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszeredában mű-
ködő, non-profit, nem-kormányzati intézmény. A Ceaușescu-diktatúra alatt
informálisan működő műhely hivatalos bejegyzésére 1990 elején került sor.
Az Intézet kiemelten fontosnak tartja a székelyföldi régió kutatását, valamint
a romániai magyar társadalmi nyilvánosság, intézményrendszer elemzését. A
KAM munkatársai kulcsszerepet játszottak a Sapientia Egyetem társadalom-
tudományos és vidékfejlesztési képzéseinek megalapozásában.

<http://www.kam-wac.ro/>

MAKAT: A Magyar Kulturális Antropológia Társaság 1996 novemberében ala-
kult meg. Alapító elnöke Boglár Lajos volt. A MAKAT céljai az alapítók szelle-
mében (a tudományos társaságoknál megszokott módon) többek között az
antropológiai-etnológiai kultúra-kutatás elősegítése, a kulturális antropoló-
gia egyetemi-főiskolai és középfokú oktatásának támogatása, a nemzetközi
szakmai kapcsolatok ápolása és elősegítése. Céljai megvalósítása érdekében
a MAKAT konferenciákat, vitákat, kiállításokat szervez, informál, pályázatokat
hirdet, időszakos és állandó kiadványokat ad közre.

<https://sites.google.com/site/makatinfo/>

Néprajz és antropológia tanszékek, intézetek:

- Szegedi Tudományegyetem, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék
<http://www.etnologiaszeged.hu/>
- Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék
<http://neprajz.unideb.hu/>
- Pécsi Egyetem, Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék
<http://neprajz.btk.pte.hu/>
- Kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropoló-
gia Intézet
<http://www.neprajztanszek.ro>

II. EVOLÚCIÓS ANTROPOLÓGIA

„Haladás”: a fejlődésbe vetett hit a 19. században

Ha ma azt a szót halljuk: evolúció, legtöbbünknek Charles Darwin evolúció-elmélete jut az eszébe. Nem csoda, hiszen az általános és középiskolai biológiaórákon Darwin evolúcióelmélete nagy hangsúllyal kerül oktatásra, *A fajok eredete* című fő művének hatása pedig történelmi, esetleg irodalmi tanulmányaink során is ismertetésre kerül.

Oktatásunkban ritkábban kerül említésre, hogy a maga korában, a 19. század derekán Darwin elmélete csupán egy lehetséges magyarázata volt annak a haladás, fejlődés, evolúció kifejezésekkel leírt jelenségnek, amelyet sokan sokféleképpen igyekeztek megragadni a biológia vagy a többi diszciplína területén (például a történettudomány).

A haladástól akkor az univerzum, illetve az emberei az élet javulását is remélték. A fejlődésbe vetett szinte gyermeki bizalom tükröződik Verne Gyula máig népszerű regényeiben (melyeknek olvasói akkor még nem gyermekek voltak) vagy különböző politikusi, művészi megnyilatkozásokban.

A haladás eszméjét a *pozitivizmus*, a világ megismerhetőségének gondolata hatotta át. A fejlődésbe vetett hit ebben az időben általános volt. Nem az volt a korabeli disputák tárgya, hogy létezik-e fejlődés, vagy sem; nem is az, hogy a haladás kívánatos-e, vagy sem; hanem elsősorban az, hogy mi mozgatja, mi okozza, mi tartja fenn a folyamatos fejlődést, haladást. Az evolúcióról folyó viták szellemi közegében született meg a kulturális antropológia első irányzata, amelyet az utókor gyakran *evolúciós* (vagy *evolucionista*) *antropológia* néven emleget.

A haladás leírására a 19. század második felében több alternatív magyarázat született; ezek közül illusztrációképpen *Herbert Spencer*, *Lewis Henry Morgan* és *Somló Bódog* megközelítését mutatjuk be. A három szerző gondolatainak vázlatos bemutatása persze nem nyújt teljes képet a 19. század

evolúciós elképzeléseiről, csak a messziről egységesnek tűnő „evolúciós” elképzelések közti óriási különbségeket érzékelteti.

Herbert Spencer evolúcióelmélete: homogénből heterogénbe

Herbert Spencer (1820–1903)

A nagy-britanniai protestáns tanítócsalád kisebbik fiát fiatalon egy vidéki nagybácsi, Thomas Spencer vette pártfogásába. Egyetemi tanulmányait nem fejezte be, 22 éves korától néhány évig egy vasúttársaságnál dolgozott, viszont már fiatalon több jelentős cikket írt korabeli radikális lapokba, mint például a *The Nonconformists*. 31 éves korában megjelent könyve, a *Social Statics*, kiemelkedő könyvsiker lett. A kötet Jean Lamarck evolúcióelmélete alapján az egyén szabadságjogaiért és mindennemű korlátozás eltörléséért szállt síkra, ami miatt néhány évtizeddel később Spencert többen az anarchizmus előfutáraként értékelték.

1853-ban, a nagybácsi halála után Spencer némi életjáradékot örökölt, amit arra használt fel, hogy az *Economist* szerkesztői állását otthagya, vidéki magányába húzódva a szobatudósok szerény, mégis kiváltságosnak tartott életét élje. Több korabeli jelentős tudományos társaságnak is tagja lett, ezeken keresztül Charles Darwinnal is kapcsolatban állt. Munkássága egy ki-

sebb könyvtárat tesz ki, fő műve a sok kötetből álló *A System of Synthetic Philosophy*, melynek első kötete, a *First Principles*, 1862-ben jelent meg.

Az alábbiakban közölt szövegrészek 1919-ben jelentek meg magyar nyelven; a rövid kiadvány a *First Principles* fő gondolatait tartalmazza, amelyet a szerző egy újság számára fejtett ki rövidített formában.²⁷ A következő néhány szövegrészletből is kiderül, hogy Spencer egészen más elvek alapján közelíti meg a haladást, mint a fajok kapcsán Charles Darwin tette: míg a mutáció és szelekció fogalmai itt meg sem jelennek, a fő magyarázó elv a homogénből a heterogénbe való átmenet.

„Ha arról a haladásról van szó, mely az egyéni szervezetben fejlődésünk folyamán megnyilatkozik – a németek már megoldották ezt a kérdést. Wolff, Goethe és Von Baer kutatásai már igazolták azt, hogy azoknak a változásoknak a sorozata, melyeken a mag átmegy, míg fejlődik és fa lesz belőle, s amelyeken a tojás átmegy, míg állat lesz belőle –, nem egyéb, mint átmenet a homogén szerkezetből a heterogén szerkezetbe. A csira kezdetleges állapotában semmi egyéb, mint egy tökéletesen egynemű substantia, úgy szerkezete, mint vegyi összetétele tekintetében. Az első lépés az, hogy e substantia két része között különbség, vagy hogy a fiziológusok kifejezését használjuk: differenciálódás támad. Azután a differenciált részek mindenike elkezd saját alkotó részeinek ellentéteit kifejezésre juttatni; ezek a másodlagos differenciálódások lassankint éppen olyan határozottakká válnak, mint amilyen az első differenciálódás volt. Ez a folyamat folytonosan ismétlődik, egyszerre a növekedő embryo minden részében; és az ily differenciálódások végtelenségénél fogva végre létrejön a szöveteknek és a szerveknek az a bonyolult kombinációja, mely az állatot vagy a kifejlett növényt alkotja. Tehát teljesen kétségtelen, hogy a szerves haladás a homogénnek heterogénné való átváltozása.”

Az evolúció, azaz a dolgok homogénből heterogénbe való átváltozása Spencer szerint olyan egyetemes érvényű jelenség, amely a fizika, kémia, biológia területén egyaránt megnyilvánul.

„Nos, legelőször is azt akarjuk bebizonyítani, hogy a szerves haladásnak ez a törvénye minden haladásnak a törvénye. Akár a föld fejlődéséről, akár felületén az élet fejlődéséről, akár a társadalom, a kormányzás, az ipar, a kereskedelem, a nyelv, az irodalom, a tudomány vagy a művészet fejlődéséről van szó, – mindig az a kifejlődés a lényeg, mely a folytatólagos differenciálódásokon át az egyszerűből az összetett felé halad.

²⁷ Spencer, Herbert 1919: *A haladás*. Budapest: Révai kiadás. Az idézetek forrásai: 9–13. és 26–39. o.

A legrégebbi kozmikus változásoktól kezdve, melyeken nyomot hagyott, egészen a civilizáció legújabb eredményeiig azt látjuk, hogy a homogénnek heterogénné való átalakulása maga a haladásnak lényege.”

Spencer szerint az emberi egyed, illetve az emberi társadalom is folyamatosan fejlődik, és e fejlődés során ugyanazok a mozgatórugók, mint a természeti jelenségek esetében:

„...Abból, hogy megnyilatkozó képességeinek nagyobb a terjedelme és a változatossága, arra következtethetünk, hogy a civilizált embernek bonyolultabb és heterogénebb az idegrendszere, mint a civilizálatlané; és valóban, ez a tény megnyilatkozik részben úgy az agy és az alatta fekvő idegsejtek megnövekedett arányszámában, mint idomainak a szimmetriától való nagyobb eltéréseiben. Ha további magyarázat is szükséges, meglátjuk azt minden gyermekszobában. Az európai gyermek sok tekintetben hasonlít az alsóbb emberfajokhoz; orrcimpái laposak, az orrtöve benyomott, orrlukái széthajlók és előre nyílnak, az ajkak alakja, a homlokív hiánya, a szemeknek egymástól való távolsága s a lábcsárák kicsinysége alsóbbrendű emberre emlékeztet. Nos, az a fejlődési folyamat, amelyen fogva ezek a vonások átalakulnak egy felnőtt európainak vonásaivá, – folytatása annak a homogénből heterogénné változásnak, melyen fejlődésének előbbi folyamában átment az embryo – amit minden anatómus el fog ismerni. Ebből az következik, hogy a fejlődésnek ama párhuzamos folyamata, amelyen fogva a barbár fajok vonásai átalakultak a civilizált fajok vonásaivá, szintén folytatása volt a homogénből heterogénné változásnak. [...]

Ha az emberiség egyéni alakulásairól áttérünk az emberiségre mint társadalmi szervezetre, az általános törvénynek még változatosabb példáit találjuk. A homogénről a heterogénre való átmenet megnyilatkozik úgy az egész emberiség civilizációjának haladásában, mint minden nemzetnek haladásában; és még ma is ez megy végbe növekedő gyorsasággal. Mint a ma élő barbár törzseknél látjuk, a társadalom kezdetleges és legalacsonyabb formájában egyenlő hatalmú és egyenlő funkciójú egyének homogén gyülekezete: a funkciókban csak azt a különbséget lehet észrevenni, ami a nemek különbözőségével együtt jár. Minden férfi harcos, vadász, halász, szerszámkészítő, építő; minden nő ugyanazt a keserves házi munkát végzi. Azonban a társadalmi fejlődés folyamán igen hamar létrejön a kezdődő differenciálódás a kormányzó és a kormányozott között. Úgy látszik, hogy a törzsfőnökség valamely formája egyidős azzal az első lépéssel, mellyel az egymástól különálló kóborló családok egy nomád törzssé egyesültek. A legerősebbnek vagy a legvakmerőbbnek

tekintélye éppen úgy érvényesül a vademberek csoportjában, mint az állatok csordájában vagy az iskolás gyermekek társaságában.”

Spencer a társadalmi haladás és fejlődés (szociálevolúció) egyik kiemelkedő gondolkodója volt. Az utókor gyakran (tévesen) szociáldarwinistaként emlegeti Spencert; ez a megfogalmazás azért nem helyes, mert miközben valóban hitt a társadalmi haladásban, ennek magyarázatakor nemhogy nem támaszkodott Darwinra, épp ellenkezőleg, elmélete révén Darwin riválisának számított. Spencer (1864, 1884) a darwini „természetes kiválasztódás” kifejezés helyett a „legrátermettebbek túlélése” (*survival of the fittest*) kifejezést javasolta, és valóban úgy vélte, hogy a kifejezés az emberi társadalmak fejlődésére is alkalmazható.²⁸

Lewis Henry Morgan: a kultúra fejlődésének lépcsőfokai

Lewis Henry Morgan (1818–1881)

Amerikai protestáns gazdálkodók gyermekeként, egy New York állambeli farmon látta meg a napvilágot *Lewis Henry Morgan*, aki a jogi egyetem elvégzése után is szülőföldjén, *Rochester* és *Aurora* kisvárosban élt és dolgozott. Kiemelkedő tudományos és közéleti karriert futott be: New York állam szenátora és az egyik amerikai tudományos társaság elnöke volt (igaz, ebben a

²⁸ Spencer, Herbert 1864: *Principles of Biology*. London: Williams and Norgate; Spencer, Herbert 1884: *The Man versus the State*. London: Williams and Norgate.

korban amerikai kutatónak lenni nem jelentett sokkal többet, mint egy vidékies ország tudományos életét művelni, ahonnan nehéz volt betörni a tudományos élvonalba).

Morgan tudománytörténeti, közelebbről kutatásetikai szempontokból egyaránt jócskán meghaladta korát, és inkább a kulturális antropológia műveléséről alkotott mai képünknek, mintsem a kortársak elvárásainak megfelelően élt és dolgozott. Távolról sem volt megszokott például, hogy a kutatók terepre menjenek és személyesen gyűjtsenek információt a vizsgált közösségről, a kor neves kultúrákutatói ugyanis mind „szobatudósok” voltak. Morgan viszont sok időt töltött az *irokéz* törzsszövetség *szeneka* törzsénél, több beavatási rítuson keresztületesett, irokéz nevet kapott (*Tayadaowubkub*, *Hídverő*), ilyen értelemben a törzs teljes jogú tagja lett. „Posztmodern” módon (jó 150 évvel a posztmodern antropológia feltalálása előtt) arra törekedett, hogy saját (városi, fehér) közösségével is megismertesse az irokézek között tapasztalt olyan értékeket, mint például a szociális érzékenység, a szabadságszeretet vagy a természetközelség, és e célból többedmagával létrehozta az „Irokézek Nagy Rendje” nevű társas klubot. Ügyvédként többször vállalta az irokézek védelmét különböző ügyekben – ezt az érdekvédelmi magatartást majd csak az 1930-as években fogják elvárásként megfogalmazni Chicagóban az első akcióantropológusok.

Morgan tudósításait az irokézekről – legfontosabb művei: *The League of the Ho-de-no-sau-nee or Iroquois* (1851); *Systems of Consanguinity and Affinity* (1871); *Houses and House-lives of the American Aborigines* (1881) – az óvilágban sokféleképpen értelmezték; például elsősorban Morgan kutatásaira támaszkodva született meg Karl Marx „őskommunizmus” víziója. (Egyébként a kor elismert brit vagy francia kutatói általában keveset hivatkoztak Morganre.)

Mindezek után nem szükséges bizonygatni, hogy Morgan példátlan igazságérzettel és humanizmussal fordult az irokézekhez és általában az Európán kívüli népekhez. Ennek ellenére, mivel korának gyermeke volt, azt ő sem tudta elképzelni, hogy az irokézek (vagy bármely más „primitív” népcsoport) kultúrája egyenértékű lenne a saját kultúrájával. Kortársaihoz hasonlóan a korabeli technikai és társadalmi haladásba vetett hite megkérdőjelezhetetlen maradt.

Tudományos elmélete megalkotásakor Morgan az emberiség fejlődésének útját és fokozatait kívánta felvázolni. Ebben az emberiség fejlődésének korszakolására egy összetett szempontrendszerrel javasolt:

„A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy bizonyos eszmék, szenvedélyek és törekvések fokozatosan alakultak ki és folyamatos fejlődésen mentek keresztül. A legfontosabbak ezek közül úgy általánosíthatók, mint azoknak a sajátos eszméknek a fejleményei, amelyekkel külön-

külön kapcsolatban állnak. A találmányokat és felfedezéseket figyelmen kívül hagyva, ezek a következők:

I.	Létfenntartás	V.	Vallás
II.	Társadalomszervezet	VI.	Otthoni élet és építkezés
III.	Nyelv	VII.	Tulajdon
IV.	Család		
	[...]		

A »kőkorszak«, »bronzkorszak« és »vaskorszak« elnevezések, melyeket a dán régészeknek köszönhetünk,²⁹ bizonyos esetekben rendkívül hasznosak... A tudomány haladása azonban újabb s más felosztást tesz szükségesé. [...] Mivel a bronz- és vaskorban is használtak kőeszközöket, s mivel a bronzeszközök a vaskorban is megjelennek, úgy véljük, ezek nem alkalmasak az egyes fejlődési fokok olyan meghatározására, amelyből egyiknek a másiktól való függetlensége és különállása világosan kitűnnék.

Valószínű, hogy az ilyen osztályozásra a legmegfelelőbb alapot végül is a létfenntartásnak nagy időközben kialakult, egymást követő módozatai nyújtják... Tudásunk jelenlegi fokán azzal érhetünk el eredményt, ha olyan találmányokat és felfedezéseket választunk ki, amelyek a haladás megfelelő mértékéül szolgálhatnak, s az egymást követő fejlődési szakaszok kezdetét ezekkel jellemezzük.³⁰

Morgan az emberiség fejlődését három nagy szakaszra, a *vadság*, a *barbárság* és a *civilizáció korszakára* osztja, amelyek mindegyike három részre, alsó, középső és felső *fokra* osztható. Mindegyik fok „eléréséhez” bizonyos társadalmi és technikai vívmányok meglétére volt szükség, mint az alábbi táblázat mutatja:

²⁹ A 19. század derekán a tudományos munkákban nem volt még szempont a visszakereshetőség és a hivatkozások ma megszokott rendszere, így nem csoda, ha Morgan sem hivatkozott név szerint a közelebről meg nem nevezett „dán régészekre”. Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865), rendszerezve a Dán Nemzeti Múzeum anyagát, javasolta a kő-bronz-vas felosztást (főbb munkái: *Ledtraad til Nordisk Oldkyndighed, Kjöbenhavn* [1836]; *Leitfaden zur Nordischen Alterthumskunde*, Kopenhagen [1837]). Ez alapján indult el Jens J. A. Worsaae, aki ásatásokkal igazolta Thomsen elméletét, és Paul Reinecke, aki felosztotta Dánia bronzkorát A-tól E-ig; ezeket a periódusokat ma is használják az európai régészetben.

³⁰ Morgan, Lewis Henry 1877: *Ancient Society*. London: MacMillan & Company. Magyar nyelven: Lewis Henry Morgan: *Az ősi társadalom*. In: Sárkány Mihály (szerk.) 1997: Bohannon, Paul; Mark Glazer: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem. Bodrogi Tibor fordítása. Idézetek: 66–67. o.

Magyar nyelven a teljes kötet is hozzáférhető:

Morgan, Lewis Henry (1877) 1961: *Az ősi társadalom*. Budapest: Gondolat. Bodrogi Tibor és Bónis György fordítása.

Morgan evolúciós elméletének egyszerűsített modellje

Korszakok	Fokok	Legfontosabb civilizációs vívmányok	Az adott fokon élő népek
Vadság	Alsó	Nincsenek	Nincsenek*
	Középső	Tűz, halászat, tagolt beszéd	Ausztrália népei, pápuák
	Felső	Íj és nyíl	Atapaszka törzsek, Columbia-völgy
Barbárság	Alsó	Fazekasság	Missouritól keletre élő törzsek
	Középső	Keleti féltekén: állattartás Nyugati féltekén: kukorica, tők Mindkét féltekén: vályog, kő	Régi britek, az ősi Mexikó, Peru birodalomépítő népei
	Felső	Vas	Homéroszi kor, Caesar korának germánjai
Civilizáció	Antik és modern korszakok	Fonetikus ábécé, irodalmi művek	Napjainkig tart

* „A vadság alsó foka - írja Morgan - az emberi nem gyermekkorával kezdődött, és úgy vehetjük, hogy a haltáplálkozással, valamint a tűz használatának megismerésével végződött. [...] Egyetlen népet sem ismerünk, amely a történelmi korokig ebben az őállapotban élt volna.” „Lower Status of Savagery: This period commenced with the infancy of the human race, and may be said to have ended with the acquisition of a fish subsistence and of a knowledge of the use of fire. Mankind were then living in their original restricted habitat and subsisting upon fruits and nuts. The commencement of articulate speech belongs to this period. No exemplification of tribes of mankind in this condition remained to the historical period.” Morgan, Lewis Henry 1877: *Ancient Society*. London: MacMillan & Company, 1. fejezet.

A leegyszerűsítő táblázat természetesen nem tartalmazza valamennyi szempontot, amelyek alapján Morgan egy adott kultúrát egy-egy lépcsőfokkal fejlettebbnek ítélte a többinél, de így is kirajzolható a törekvése: az emberi kultúrákat egymás fölött elhelyezkedő lépcsőfokokon tartotta elhelyezhetőnek. Törekvése, hogy a „dán régészek” egysíkú, kizárólag az anyaghasználathoz köthető besorolását egy komplexebb szempontrendszerrel helyettesítse, az egyenes vonalú evolúciós szemléletet egyetemes, a föld valamennyi kultúráját magába foglaló rendszerré fejlesztette. Szemlélete szerint minden egyes kultúrának, bárhol és bármikor alakult is ki a földön, ugyanazokat a civilizá-

ciós lépcsőfokokat kell bejárnia ahhoz, hogy eljusson a legfejlettebb szintre – arra a szintre, amelyet egyébként a szerző saját kultúrája is képviselt.

Napjainkban már nagyon könnyű észrevenni, hogy az egyenes vonalú evolúció elmélete sok helyen sántít. A táblázatból látható például, hogy Morgan a fonetikus ábécé használatát fontos mérföldkőnek tartja, tehát minden olyan nép, amely szó- és szótagírást vagy *hieroglif* írást használ, legfeljebb a barbárság különböző lépcsőfokainak feleltethető meg. Elég anakronisztikus feltételezés ez annak ismeretében, hogy a 20. században egyebek közt a japán és a kínai kultúra is *logografikus (szóíró)* írással lépett be a világgazdaság vezető ipari-politikai nagyhatalmai közé.

Morgan ugyan, korának embereként, nem tekintette a magáéval egyenrangúnak, azaz a civilizáció szintjén állónak például a modern gépeket nem használó vagy éppen a többnejűséget elismerő társadalmakat, ám amerikai lévén egy helyütt mégiscsak „kivételt” tett az egyenes vonalú evolúciós rendszerében: az ősi amerikai kultúrák javára „megengedte” rendszerében, hogy állattenyésztés nélkül is a barbárság középső fokára kerüljenek. Ezzel azt az ellentmondást igyekezett elkerülni, hogy a köztudottan birodalomépítő inkák vagy az 1840-es évektől kezdve felfedezett maja romvárosok építői³¹ ne kapjanak „méltatlanul” alacsony, alsó barbár szintű besorolást.

Egyenes vonalú evolúcióelméletében ezért a „barbárság középső foka” eléréséhez más képességek kellettek az Ó- és Újvilágban, ha úgy tetszik, rendszerében a kukorica mint kultúrnövény termesztése megfelelt egy háziállatnak.

Morgan korában a *vadság*, *barbárság* és *civilizáció* kifejezések önmagukért beszéltek. Ezeket a részben alul-, részben pedig (a civilizáció esetében) felülértékelőnek ható kifejezéseket a kortárs antropológia már nem használja. Azt remélhetőleg nem kell magyarázni, hogy a „vad” és „barbár” kifejezések miért nemkívánatosak ma a tudományos életben, a civilizáció szót azonban egyes diszciplínák még használják, ezért nyomatékosítani kell, miért nem ajánlott használata az emberi kultúrákkal foglalkozó szakemberek számára.

A civilizáció szó gyökerében a latin eredetű „városállam” szó bújik meg, a civilizáció tehát államalkotó vagy városépítő kultúraként is fordítható. Emögött az a régi gondolat húzódik meg, hogy a városépítők magasabb szintű kultúrát képviselnek, mint a civilizálatlanok, például a vadász-gyűjtögető vagy a nomadizáló népek.

³¹ A maja romvárosokról elsőként tudósító, *Incidents of travel in Yucatan* című könyv, John Lloyd Stephens (felfedező) és Frederick Catherwood (grafikus) munkája 1843-ban jelent meg az Egyesült Államokban.

Civilization - az egyetlen út játéka

Winkler Zsuzsa írása

Lewis Henry Morgan nézeteivel - hogy a fejlődésnek egyetlen iránya van, és a fejlődési lépcsősor egymás fölötti fokain állnak a különböző civilizációk - ma többnyire nem értünk egyet, az egyenes vonalú evolúció gondolata napjainkban is népszerű könyvekben vagy más alkotásokban köszön vissza. Jó példa erre a *Civilization** nevű számítógépes játék.

A *Civilization* játék elején választhatunk magunknak népcsoportot: lehetünk rómaiak, amerikaiak, zuluk, babilóniaiak stb. A játékban kétféleképpen tudunk nyerni: vagy kiirtjuk az összes ellenfelünket, vagy megépítünk egy űrhajót, amivel az Alfa Centauri csillagképbe utazhatunk, és ott új emberi kolóniát alapítunk. Mindkét esetben különféle civilizációs vívmányok feltalálásával kell egyre magasabb fejlettségi szintre lépnünk. Aki lemarad a fejlődésben, azt a többi nép fogja kiirtani.

A fejlődés a játék során egyenes vonalú. Például a monoteizmus feltalálása nélkül előbb-utóbb megrekedünk a fejlődésben, és a kipusztulás vár a kultúránkra. A játék logikája szerint a különböző elnevezésű népekre (zuluk, görögök vagy oroszok) az egyistenhit gyakorlása egyaránt jó hatással van. Hasonló a helyzet például az íj vagy a fazekasság, az ábécé vagy a pénz használatával - akárcsak Lewis Henry Morgan rendszerében. A játék során valamennyi fejlődési lépcsőfokon túl kell jutnunk ahhoz, hogy a legfejlettebbek legyünk és végül nyerjünk.

A *Civilization* továbbfejlesztett változataiban némiképp módosították az 1991-ben kiadott első változat egyenes vonalú fejlődési elvét. A többi nép kiirtása mellett nyerni lehet például a kultúrfölény megszerzésével, illetve bizonyos engedékenységet mutattak a játékfejlesztők a kötelező jellegű fejlődési lépcsőfokokat illetően. Egy játékos civilizáció „kihagyhatja” például a demokráciát vagy a monoteizmust, a legtöbb civilizációs vívmány azonban így is egymásra épül - csakúgy, mint a Morgan által elképzelt modellben.

A „civilizáció” játék társadalmi hatása ellentmondásos. Míg egyfelől felkeltheti a játékosok érdeklődését a történelmi kérdések iránt, a játék következményeképp sok serdülő teheti fel magában a kérdést, hogy valóban egyenrangúként fogadjon-e el minden mai kultúrát vagy egyeseket fejlettebbnek tartson másoknál.

* *Sid Meier's Civilization* 1991: MicroProse Software, Inc.

Somló Bódog „Szociológia” tankönyve 1901-ből

Somló Bódog (1873–1920)

A pozsonyi zsidó bankárcsaládból származó Somló Bódogtól szülei a pénzügyi pálya követését várták, ám ő, szembefordulva az elvárásokkal, hamar otthagya pozsonyi pénzügyi tanulmányait. Egy ideig a MÁV-nál dolgozott, majd jogi tanulmányokat folytatott Kolozsvárott, Lipcsében, Heidelbergben. Bár jószerevel haláláig nem rendelkezett biztos egzisztenciával (egyetemi magántanárként viszont Kolozsvárott, Nagyváradon és Budapesten oktatott), egyéni hangú tudományos megközelítéseivel a magyar néprajztudománynak és jogfilozófiának egyaránt úttörő alakja lett, munkásságára e könyv több fejezetében is visszatérünk még. Részt vett a Társadalomtudományi Társaság megalapításában, viszont nem értett egyet az úgynevezett „radikálisokkal”, például Jászi Oszkárral. 1920 szeptemberében, Erdély elvesztése feletti fájdalomában Kolozsvárott önkézével vetett véget életének.³²

Somló Bódogot mind a hazai jogtudomány, jogfilozófia, mind pedig a néprajz és a kulturális antropológia kiemelkedő jelentőségű korai alkotója-

³² Somló Bódog öngyilkosságának pontos okát nem ismerjük, csupán sejtjük naplójegyzetei alapján. Forrásunk: Szegvári Katalin 1952–53: *Somló Bódog jogelméleti munkássága*. Szeged, gépelt kézirat. Közzétette Varga Csaba, az OTKA T 321-56 sz. kutatás keretében, in: *Jogelméleti Szemle*, 2004/4.

ként tartja számon.³³ A ma már különösnek tűnő „interdiszciplinaritás” hátterében elsősorban az állt, hogy a századelőn a társadalomtudományos területek között még nem voltak éles határok. Somló kortárs munkatársaihoz, például Pulszky Ágosthoz vagy Pinkler Gyulához hasonlóan úgy vélte, hogy a jogfilozófia alapja a „szociológia”, ami alatt általában a társadalomtudományokat értette. Ezzel magyarázható, hogy az első magyar nyelvű *Szociológia* című tankönyvet, amelyet tartalma alapján ma antropológia-tankönyvnek tartunk, egy jogász végzettségű ember írta.

A következőkben idézett szemelvények a *Szociológia* című könyvből valók, és a társadalom egyik alapvetőnek tartott intézménye, a házasság „evolúcióját” mutatják be.³⁴

„A nővétel

A nőrablás szokása [...] nagyban és egészben a múlté. A legtöbb civilizálatlan népnél a férjnek valami módon kárpótlást kell nyújtania menyasszonyáért. A nőrablás után a nővétel következett. A nővételnek legegyszerűbb módja, a feleségért más nőt adni cserébe. Sokkal elterjedtebb szokás azonban a nőt a nő családjának teljesített szolgálatok révén megszerezni. A férfi egy bizonyos időt a nő családjánál tölt s ezen idő alatt szolgálatát végeztet. Ez a szokás, amellyel a zsidó hagyomány ismertetett meg minket, Amerika, Afrika és Ázsia civilizálatlan fajainál nagyon általánosan el van terjedve. [...] Sok helyt először le kellett szolgálnia a kikötött időt, mielőtt a leányt nőül vehetné, másutt a leányt előre megkapja.

A nővétel, mint a házasság megkötésének módja, nemcsak a mai alacsony kultúrájú népeknél fordul elő, hanem régebben megvolt a mivelt népek őseinél is. Így a régi Peruban és Mexikóban, Japánban és Chinában, a finnek őseinél s az árja népek művelődésének korábbi szakáiban egyaránt megtaláljuk a nővételt. A hinduknál, a germánoknál, a rómaiaknál és görögöknél valaha a nővétel útján kötöttek házasságot. A magyar nyelv is tanúságot tesz róla, hogy eleink a nővételt gyakorolták (vőlegény = vevő-legény eladó leány; ara = ára). [...]

³³ Somló Bódog, illetve Böthy Leó, Lánzy Gyula és Tagányi Károly munkásságába jó betekintést nyújt: Zsigmond Gábor (szerk.) 1977: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat. Lásd még: Sárkány Mihály 2000: *A társadalomnéprajzi kutatás hazai története*. In: Paládi-Kovács Attila és munkatársai (szerk.): *Magyar néprajz, nyolc kötetben.*, VIII. kötet, 8-29. o. Budapest: Akadémiai kiadó <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/>

³⁴ Az idézetek forrása: Somló Bódog 1911: *Szociológia*. Második kiadás. (Első kiadás: 1901.) Budapest: Stampfel féle Könyvkiadó Hivatal. Révai Testvérek Irodalma Intézet Részv-Trs. Idézett oldalak: 36–41. o.

Az átmenet alkalmasint a következő módon ment végbe: a szülők akaratára ellenére való rablás volt az elsődleges forma; ehhez járult később a kárpótlás felajánlása a bosszú kikerülésének céljából és ez a gyakorlat fejlődött végül az ajándékok előzetes átnyújtásává.”

„A házasságkötés szertartásai

Az őseink minden ünnepélyesség nélkül kötötte meg a házasságot és számos civilizálatlan népnél még ma is így folyik le a házasságkötés. A házasságkötésnél szokásos ceremóniák csak idővel fejlődtek ki különböző utakon. [...] Mihelyt a házasság fontosságát felismerik, annak megkezdését, az emberi élet más fontos eseményeihez hasonlóan ünnepelni kezdik. Igen általánosan elterjedt a házassági lakoma, amelyhez a legkülönbélebb házassági szokás és szertartás járul. [...] A civilizáció magasabb fokán álló népeknél csaknem mindenütt megtaláljuk a házasságkötésnél a vallásos ceremóniákat is, így a régi mexikóiaknál, a hinduknál, Egyiptomban, a zsidóknál, a régi görögöknél. A római *confarreatio* is ősi időkre nyúlik vissza; a császárság korában azonban elvesztette jelentőségét. A kereszténység ismét visszaadta a házasságnak vallásos jellegét. [...] A házasság szentségének dogmája már a XII. században ki volt fejlődve, mégis a házasság 1563-ig, amikor is a tridenti zsinat az egyházi áldást a ceremónia egy lényeges részének mondotta ki, egyházi áldás nélkül is érvényesnek tekintetett. [...] Luther nézete, hogy a házassági ügyek nem az egyházat, hanem az államot illetik, nem talált visszhangra a protestáns országok törvényhozóinál, úgy hogy az egyházi áldás továbbra is lényeges része maradt a házasságkötésnek. Ezen a felfogáson először a francia forradalom ütött rést. Az 1791-iki francia alkotmány kimondja, hogy a törvény a házasságot pusztán polgári szerződésnek tekinti, s azóta a polgári házasság a legtöbb európai államban behozatott.”

„Egynejség, többnejség, többférjség

A legtöbb alacsony állatfaj ösztönszerűen vagy egynejú vagy többnejú. Az embernél a legkülönbözőbb házasságformákkal találkozunk. Látjuk egy férfi házasságát egy nővel (egynejség), egy férfi házasságát több nővel (többnejség), több férfi házasságát egy nővel (többférjség) s végül egyes kivételes esetekben több férfi házasságát több nővel.

A többnejség a legtöbb régi, történelmi népnél meg volt engedve, s napjainkban is több civilizált és a vad törzsek többségénél fennáll. Mindazonáltal sok olyan primitív népet is találunk, amelynél a többnejség tilos, vagy amelynél a főnökök kiváltsága. De a többnejség még ott is, ahol rendszerint meg van engedve, korántsem olyan általános, mint rendszerint hinni szokták. A többnejség csaknem min-

denült a népesség egy kis töredékére szorítkozik, míg a többség egyne-jű. [...] A többférjűség sokkal ritkábban fordul elő, mint a többnejűség. S míg a többnejűség rendszerint gazdagságnak következménye és csak azokban az aránylag ritka esetekben fordul elő, amikor egy férfinak módjában van több feleséget szerezni és eltartani, addig a többférjűség némely ritkábban ható más okoktól eltekintve, legtöbbször csak a szegénységnek folyománya; ez esetekben helyesebben voltaképpen nem is egy nőnek több férjéről hanem több férfinak, akik nem tudnak külön-külön feleséget tartani, közös feleségéről kellene szólnunk. Igen gyakori eset, hogy a férjek rokonok, rendszerint testvérek. A többférjűségnek is vannak az egyne-jűség felé közeledő változatai. Itt rendszerint egy elsőrangú férjet és több helyettes férjet találunk, akik csak az elsőnek távollétében gyakorolnak férji jogokat, egyébként pedig szolgálatokat teljesítenek az ő részére. A monogámia tehát az általánosan uralkodó házasságforma; a többi formák ténylegesen csak kivételeseknek tekinthetők és ahol elő is fordulnak, rendszerint az egyne-jűség felé módosulnak.”

Mint a rövid szemelvényből is látszik, Somló Bódog az egyenes vonalú evolúció talaján áll. Szemléletében az emberiség fejlődése egyetlen irányba tart; a szemelvényből kiolvasható példában, a házasság esetében a fejlődés csúcsa a monogám és szekularizált polgári házasság.

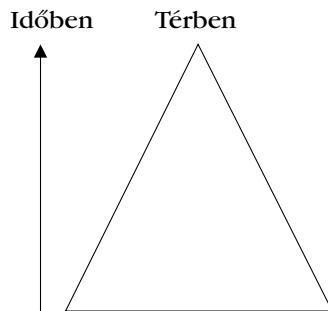
Az evolúciós „piramis”

Az egyenes vonalú evolúciós szemlélet a fejlődést az időben előre haladva képzelem el: minél későbbi kort tárgyal, annál fejlettebbnek feltételezi az adott kultúrát. A szemlélet szerint az időhorizonton végigtekintve nagyon sok (végtelennek tűnő) letűnt kultúrát láthatunk, amelyek fejletlenek voltak, és csak nagyon kevés, megszámlálható olyan kultúrával találkozhatunk, amelyek napjaink magas műveltségével rendelkeznek, azaz a fejlődési piramis csúcsán állnak.

Kimondatlanul bár, de ez a szemlélet térben is behatárolja a fejlett kultúrák körét. A legfejlettebbnek tekintett kultúrák többnyire az elméletet megalkotó nemzetek voltak, azaz az európai nagy nemzetek, illetve az ezzel rokon észak-amerikaiak. Az evolúciós szemlélet hívei szerint azonban a fejlett nemzetek csak a földgolyó egy viszonylag kis részét foglalták el, és minél messzebb ment az ember a glóbusz távolabbi pontjaira, annál barbárabb népekkel találkozott. Ezen elképzelés szerint a civilizációs haladásban már a kontinentális Európa is jócskán elmaradt Nagy-Britanniától (például az írás-olvasás és általában a művelt emberfők arányát tekintve), az ázsiaiak lemaradásban voltak az európaiaktól, de még mindig műveltebbek voltak, mint az afrikaiak.

Az evolúciós piramis utolsó helyén néhány olyan nép húzta meg magát, mint a később szisztematikus népirtás áldozatául esett patagóniai indiánok, az eszkimók, az állatkertekben is mutogatott pigmeusok, az orvosi kísérleteknek alávetett busmanok vagy a Tasman-szigetiek, amely nép utolsó képviselőjének holttestdarabjait 1997-ig egy természettudományi múzeum őrizte (*lásd keretes írásunkat*).

Más kultúrájú emberek cirkuszokban vagy múzeumokban való mutogatása azért lehetett elfogadható a közvéleménynek, mert e népeket nem tekintették a fejlett nemzetekkel egyenértékűnek. A felsőbbrendűség érzete és a bennszülöttek lenézése gyakran nem volt tudatos: a korszellem része volt, benne volt a hétköznapiakban, amely kiolvasható például Rejtő Jenő regényeiből, megjelenik a korabeli útinaplókban, viccekben, anekdotákban.

Evolúciós piramis: fejlettség időben és térben

Emberek az állatkertben

William John McGee antropológus 1904-ben a St. Louis-i világkiállításon kívánta bemutatni az embertípusok és a kulturális evolúció teljes skáláját. Ota Bengát, a kongói pigmeust, egy általa megbízott expedíció váltotta ki a belga gyarmati hadsereg fogságából. A pigmeus a kiállításon olyan sikeres volt, hogy azután még két évig járta a világot, sőt Afrikába is visszatért. Azonban mivel nem volt képes visszazokni eredeti közegébe, a misszionárius, aki gondját viselte, elintézte, hogy a bronxi állatkert lakója lehessen. Haláláig az állatkert egyik látványossága maradt; bemutatóhelyét (tudományos megfontolások alapján) a majomház közelében helyezték el.

Ebben az időszakban az állatkerti emberbemutatók nem csak az Egyesült Államokban voltak jellemzőek; az európai nagyvárosokban,

így többek között a budapesti állatkertben is voltak ilyen jellegű kiállítások a századfordulón.

A S I N G H A L I A K !

Ma esütörtökön 1884. július hó 24-dikén,
Hagenbeck Károly kiállításának megnyitása
a városligetben, az állatkertben.

40 singhali
CEYLON SZIGET
benszülöttei.
Ezek közt :
ördög-tánczosok,
bűvészek,
elefántvezetők,
csipke-gyártó-asszonyok,
stb.
20 dolgozó elefánt,
12 zebufaj szarvasmarha,
kocsizásra, lovaglásra stb. stb.

Naponként nyitva :
reggeli 9 órától esti 8 óráig.

Elővezetések :
délutántól 9 órától 12 óráig +
délután 3 órától 8-ig.

Belépti díj, bezárólag a singhaliak kiállításával, 40 kr. gyermekek a felet fizetik. A katonaság belépti díja őrmestertől lefelé a rendes belépti díjnak a felére van leszállítva.

Elkülönböztett helyekért
20 krral több.

Naponként
délutánként zene.

Július 24-től csak augusztus 6-ig.

A S I N G H A L I A K !

Hanga Zoltán (2003)* szerint az első ilyen bemutatót egy véletlen logisztikai probléma miatt rendezték: a lappföldi rénszarvasokat nem volt, ki szállítsa az egyik állatkertbe, és az állatkereskedő felkérte magukat a lappokat, hogy kísérik el a szállítmányt. „És – ha már jönnek – hozzák el sátraikat, használati tárgyaikat is, hogy mindezt be lehessen mutatni az európai nagyvárosok egzotikumra éhes közönségének!”

Ahogy Hanga Zoltán írja, a siker elsöprő volt. Olyannyira, hogy Frankfurt, Hamburg, Bécs és Budapest lakói hamarosan megismerkedhettek a tűzföldiek, a núbiaiak, az eszkimók, a szomáliaiak, a kalmükök, vagy éppen Ceylon őslakóinak egy-egy csoportjával is, természetesen ugyancsak Hagenbeck szervezésében. Amint egy korabeli cikk említi: „ezek a népcsoportok magukkal hozták állataikat, sátraikat, eszközeiket és városról városra járva híven bemutatták eredeti szokásaikat, ügyességeiket, táncaikat, badakozásukat, ünnepeiket, egyszóval mindennapi életüket.”

* Hanga Zoltán 2003: Állatkerti emberbemutató. In: *Vadon*, 2003/2. 20–21. o.

Szeljak György (2012)* kiemeli, hogy „miközben emberek millióinak nyújtottak szórakozási és kukkolási lehetőséget ezek az előadások, 1800 és 1958 között több mint 35 000, szülőföldjéről gyakran erőszakkal vagy hamis ígéretekkel elhozott őslakos vált a bámulat és kizsákmányolás tárgyává a világ nagyvárosaiban”. A kiállítások ugyan elvben tudományos-ismeretterjesztő célúak voltak, a közönség legjobb esetben is csak egzotikus látnivalót látott bennük.

„Valóban érdekes látvány az a 250 néger atyafi, akik az ezredévi ünnep tiszteletére Afrikából Budapestre jöttek, s most ott tanyáznak az Állatkertben” – tudósít a Vasárnapi Újság 1896. augusztusi száma (idézi Szeljak i. m.). „Szelid ez a faj, békeszerető; aztán a telep kitűnően is van szervezve. Sehol rossz szag ennyi vad ember közt! Ez igazán bámulatos. Nem éreznek semmiben hiányt; jó húsban vannak, elégedettek: s csodák csodája, nem koldulnak! Ellenkezőleg, modoruk a legtisztességesebb. Nem idegenkednek a nézőtől; mosolyognak rá, szívesen váltanak szót vele; néhányan beszélnek angolul is.”

A különböző kultúrák képviselői nemcsak az állatkertekben, hanem cirkuszi bemutatókon is szerepeltek.

1876. június 15-én, a Little Bighorn-i csatában Ülő Bika (Tatanka Yotanka) törzsfőnök részvételével a dakota harcosok minden idők legnagyobb indián győzelmét aratták az amerikai hadsereg, közelebről a George A. Custer vezette 7. lovasezred fölött. A Wounded Knee-i vereség után Tatanka Yotanka szakadatlan utóvédharcok közepette Kanadába vezette csapatát, ahol 1881-ig éltek. Példátlan hősiességéért az indián főnök a szabadság egyik szimbólumává vált szerte a világon. 1881. július 20-án visszatért szülőföldjére, és Fort Bufordnál harcosaival együtt letette a fegyvert az amerikai csapatok előtt. Mivel sejtette, hogy a rezervátumban tőrbe csalnák, elfogadta Buffalo Bill ajánlatát, s a híres *Vadnyugati Cirkusz* mutatványosaként szórakoztatta a közönséget: saját magát alakította különböző történetekben. A vándorcirkusz tagjaként Európa nagyvárosaiban is járt. (Később, amikor visszatért népéhez a rezervátumba, rövid idő múlva egy rendőri letartóztatás közben agyonlőtték.)

* Idézi: Szeljak György 2012: *Emberek az állatkerti kifutón*. Magyar Múzeumok, 2012. március 31. magyarmuzeumok.hu

Milyen volt az evolúciós antropológia?

Az evolúciós szemléletű antropológia a kultúrakutatás legkorábbi és leghoszszabb ideig érvényesnek tekintett irányzata volt: ha az alapítást 1871-re, az Edward Tylor által jegyzett *Primitive Culture* megjelenésére datáljuk, kijelenthető, hogy körülbelül fél évszázadon keresztül semmi nem vonta kétségbe ezen iskola tanításainak érvényességét. Ennek ellenére ma már ezen irányzat több jellemvonása is nagyon anakronisztikusnak hat. A következőkben néhány ilyen elemet emelek ki.

Szobatudósok

Egy közismert (de közelebről nem megerősített) anekdota szerint James Frazertől, az *Aranyág* szerzőjétől kérdezték egy vacsorán, hogy találkozott-e életében akár egyetlen olyan vademberrel is, akik a könyveiben szerepelnek. „Isten őrizz!” – felelte Frazer. A terepmunka igénye az 1920-as években jelent meg Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egyaránt (a kelet-európai néprajztudományban már jóval korábban).

A 19. század antropológus kutatóit az utókor joggal nevezi szobatudósoknak vagy angolul karosszék-antropológusoknak (*arm chair anthropologists*). Ezt az elnevezést a kor tudósai nem tartották volna sértőnek: többnyire úgy gondolták, hogy az ő küldetésük elsősorban az, hogy katalogizálják és értelmezzék a terepről ezerszámra érkező különböző híradásokat, tudósításokat. Somló Bódog például az ősi társadalmak csereviszonyairól írt művének³⁵ elkészítéséhez tízezernél is több kutatási jelentést, híradást olvasott el. E tiszteletet parancsoló teljesítményével meg sem közelítette James Frazert, aki az *Aranyág* több kötetének megírásához százezres nagyságrendben készítette a katalóguscédulákat. A terepmunka igénye, azaz hogy a kutató személyes tapasztalatokat szerezzen a vizsgált kultúráról, csak az 1920-as években jelenik meg Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

Versenyfutás az „ősi” kulturális jegyek „felfedezéséért”

A 19. század kultúrakutatói nemcsak abban hittek, hogy létezik egyfajta fejlődési piramis, hanem abban is, hogy a régebbi kulturális jegyek ritkábbak, nehezebben előáshatók (éppen ezért értékesebbek), mint az újak. Ez a szemlélet meghatározta a régészek munkáját is (akik minél ősbibb lelet nyomára

³⁵ Somló Felix 1909: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles–Leipzig: Misch and Thron.

igyekeztek bukkanni), de az antropológusokét is, akik a vizsgált társadalmak esetében minél őszibb kulturális jegyről igyekeztek hírt adni.

A magyar „ősi” szó latin megfelelője úgy hangzik: primitív. Egyes neolatin nyelvekben a „primitív” szó napjainkban sem hordoz negatív értelmet, az angol, francia vagy német nyelven azonban művelt emberek épp azért nem használják már ezt a kifejezést, mert az evolúciós antropológia nyomán egy etnocentrikus, a nyugati civilizáció felsőbbrendűségét hirdető értelmezés tapadt ehhez a kifejezéshez.

A primitív kultúrák felfedezéséért folytatott versenyfutás egyeseket olykor tisztességtelen eszközök alkalmazására is serkentett. Kései hatásként például az 1970-es években a sajtó sokat foglalkozott a Fülöp-szigeteki *Tasaday* törzsszel; egyebek közt a National Geographic is visszatérően cikkezett az ügyről, továbbá több dokumentumfilm is készült róluk. A törzs, a beszámolók szerint, a kőkorszak óta elszigetelten élt a *Mindanao*-sziget barlangjaiban. A Fülöp-szigeteki kormány a felfedezésüktől kezdve igyekezett megóvni az „utolsó törzset”. Újságírók, kutatók és egyéb látogatók csak szigorú szabályok betartása mellett létesíthettek kapcsolatot a törzs tagjaival. *Ferdinand Marcos* elnök, a Fülöp-szigetek diktátora a barlangokat körülvevő területet 1972-ben védetté nyilvánította, majd 1976-ban teljesen elzárta a látogatók elől. Csak Marcos elnök bukása után, 1986-ban bizonyosodott be, hogy az elszigetelt törzs egy szándékos csalás eredménye. Tagjai csak a bemutatók erejéig voltak „kőkorszakiak”. A valóságban, noha megőrizték vadászó-gyűjtögető életmódjuk elemeit, rendszeresen kereskedtek a környékbeli falvakkal, így többek között ruhákhoz, fémeszközökhöz, vagy éppen cigarettához is hozzájutottak.

Etnocentrizmus

Az *etnocentrizmus* kifejezés azt jelenti, hogy a különböző kultúrákat a saját kultúránkból kiindulva, a mi világunkhoz viszonyítva értelmezzük. Az etnocentrizmus az egyenes vonalú evolúciós gondolat természetes következménye: ha elfogadjuk, hogy létezik fejlődés, és a haladás egy bizonyos irányba halad, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy van egy „legfejlettebbnek” tekinthető kultúra. Aki ezt a kultúrát képviseli, mint a 19. századi antropológusok általában, az azért kéri számon a saját kultúrája eredményeit, vívmányait a vizsgálandó népcsoportokon, hogy megállapítsa azok fejlettségi fokát, illetve primitívségét, azaz ősi jellegét. Természetesen ez „mellesleg” azzal is járt, hogy a kutató magát magasabb rendűnek (pontosabban: egy fejlettebb kultúra képviselőjének) tartotta, mint a vizsgált népcsoportot – bárhol járjon is a földgolyón.

A felsőbbrendűség érzése alól még olyan neves kutatók sem tudták kivonni magukat, mint az egyébként kiváló antropológus E. E. Evans-Pritchard, akinek

a nuerekről írt, kiválóságai okán méltán klasszikussá vált könyvéből idézünk szemelvényeket *keretes írásunkban*. Evans-Pritchard egyébként minden nyilvános megnyilvánulásában, így többek közt épp a nuerekről szóló könyvében is kifejezetten tagadta a britek (vagy más európaiak) felsőbbrendűségét, és sikra szállt az etnocentrizmus ellen. A szemelvényben összegyűjtött kijelentések mégis arra utalnak, hogy tudatossága ellenére sem tudta egészen kivonni magát a fekete-afrikaiak lebecsülését természetesnek tekintő korszellem alól.

A felsőbbrendű antropológus

Selmeczi Iván írása

Sir Edward Evan *Evans-Pritchard* a brit antropológia nagy hatású alakja volt, egyebek közt rokonsági vizsgálata (kinship) kapcsán ma is megkerülhetetlen részét képezi az antropológusképzésnek szerte a világon. Az afrikai nuer törzsről írt *The Nuer** című könyve (1940) klasszikus munkának számít. Itt olyan szemelvényeket mutatunk be, amelyek nem a kutatás eredményeire, hanem az antropológus szemléletmódjára vonatkoznak.

A szövegrészletekből kiderül, hogy Evans-Pritchard az általa kutatott népcsoportot nem tekintette magával (nyugat-európai emberrel) egyenrangúnak. Feljegyzéseiben gyakran tesz - nyíltan vagy rejtve - olyan kijelentéseket, amelyek a nuer törzs kultúráját, gazdasági és társadalmi berendezkedését az európai civilizációhoz viszonyítva egyszerűbbnek, hiányosabbnak és fejletlenebbnek mutatják.

Evans-Pritchard már a bevezetőben megemlíti, hogy embert próbáló, fáradságos munkának néz elébe, mivel a nuerekről korábban szerzett ismeretei alapján elképzelhetetlennek tartotta, hogy barátságos kapcsolat alakuljon ki közöttük.

„I also knew that a study of the Nuer would be extremely difficult. Their country and character are alike intractable and what little I had previously seen of them convinced me that I would fail to establish friendly relations.” (9. oldal)

* Evans-Pritchard, E. E. 1940: *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford University Press.

Az adott körülmények között lehetetlennek tartotta egy színvonalas antropológiai tanulmány elkészítését. A kedvezőtlen körülmények mellett említést tesz a törzs társadalmi szervezettségének egyszerűségéről és kultúrájának szegényességéről is.

„the investigation was carried out in adverse circumstances; that Nuer social organization is simple and their culture bare” (9. oldal)

Evans-Pritchard viselkedése már a kutatás első napjaiban megkérdőjelezte a törzsbeliek egyenrangúságát. A csomaghordók a helyszínre érkezve egy szép tisztáson felverték a sátrát, arra azonban már nem voltak hajlandók, hogy Evans-Pritchard kérésére szétszedjék és egy árnyékosabb helyen állítsák fel újra. Ezek után az antropológus egy tolmács segítségével igyekezett a nuereket rávenni sátrának áthelyezésére. Miután ők sem mutattak a csomaghordóknál nagyobb hajlandóságot arra, hogy a kedvébe járjanak, Evans-Pritchard további tizenkét napot várt, míg végül egy nuer néhány társával mégis megoldotta a költözködési problémát. A kényelmetlenség ellenére azonban nem jutott eszébe, hogy a sátoráthelyezésnek maga nekilásson vagy abban tevékenyen részt vegyen – ezt feltehetőleg „feketemunkának” tartotta (10. oldal).

A nuerek gazdaságáról európai mércével ad leírást. Úgy látja, hogy a nuerek földjének valójában nincsenek kívánatos és értékes tulajdonságai, hacsak a vadság nem vonzó.

„From a European’s point of view Nuerland has no favorable qualities, unless its severity be counted as such,…” (51. oldal)

Evans-Pritchard összességében nem túl előnyös színben tünteti fel a nuereket. Többnyire nyers, goromba, udvariatlan és önfejű benszülötteként jellemzi őket. Ennek ellenére belátja, hogy ha kellő figyelmességgel és felsőbbrendűségi érzés nélkül közeledik az antropológus a nuerekhez, akkor nem utasítják vissza a barátság kezdeményezését. Válságos és szorult helyzetekben még kedvesek és udvariasak is tudnak lenni.

„The Nuer have been rightly described as dour, and they are often gruff and curt to one another and especially to strangers. But if they are approached without a suggestion of superiority they do not decline friendship, and in misfortune and sickness they show themselves kind and gentle.” (183. oldal)

Alkalmazott tudomány

A kulturális antropológia Nagy-Britanniában is, más gyarmatosító országokban is nyíltan a gyarmatosítás szolgálatában állt. Ne felejtsük, hogy a gyarmatosítás indítéka elvben a primitív népek civilizálása, azaz az európai civilizáció vívmányainak elterjesztése volt. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy sokan valóban hittek az európai nemzetek küldetésében, azt pedig bizonyára felháborodva visszautasították volna a 19. század gyarmatosító országainak polgárai, ha önzőnek és kizsákmányolónak nevezik őket. Az antropológusok feladata a gyarmatosítás során elsősorban a megismerés volt, azaz annak megértése, hogy milyenek az adott területek lakói, amely tudomány ahhoz is eszközöket szolgáltatott, hogy miként lehet az őslakókat a gyarmatosító hatalom szolgálatába állítani.

A mindenkori gyarmatosító országok kutatói éppen ezért maguk mögött érezhették a hatalom anyagi erőforrásait, ami az expedíciók támogatásában, a gyarmati tisztviselők együttműködésében és sok mindenben megnyilvánult.

Az utólag szociáldarwinistának nevezett gondolat nagy hatással volt a 19. századi fejlett országok közvéleményére. Az emberek elfogadták, hogy a civilizáció terjesztése (Kipling szavaival) a „fehér ember terhe” (lásd keretes írásunkat). Ezzel magyarázható, hogy európai gyarmatbirodalmakban, illetve az amerikai kontinens országaiban nem volt komoly ellenállás a (külső vagy belső) gyarmatosítással szemben.

A fehér ember terhe

Hoffer Ádám írása

Rudyard Kipling, az Indiában született angol író és költő, nem csak kedves, gyermekeknek szóló történeteiről ismert. *The White Man's Burden* című verse* a 19. századi gyarmatosítás és a mögötte álló felsőbbrendű gondolkodásmód emblémájává vált.

A vers hátterében az Egyesült Államok és az első Fülöp-szigeteki Köztársaság között zajló háború állt, amelyben az amerikaiak fegyverrel igyekeztek megtartani anektált területeiket. Kipling keserű hangon emlékezteti az amerikaiakat arra, hogy a civilizációs törekvéseket a „félíg ördög és félíg gyermek” helyiek („*Half-devil and half-child*”) nem szokták

* Kipling, Rudyard: The White Man's Burden (A fehér ember terhe). In: *McClure's Magazine*, 1899. február. Az idézett három szakasz Letenyei László fordítása.

meghálálni. Az alábbi versszakokból a nemes küldetés hiábavalósága és a védelmezettek hátlatlansága rajzolódik ki:

Take up the White Man's burden—
Send forth the best ye breed—
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness,
On fluttered folk and wild—
Your new-caught, sullen peoples,
Half-devil and half-child.

...

Take up the White Man's burden—
The savage wars of peace—
Fill full the mouth of Famine
And bid the sickness cease;
And when your goal is nearest
The end for others sought,
Watch sloth and heathen Folly
Bring all your hopes to nought.

...

Take up the White Man's burden—
And reap his old reward:
The blame of those ye better,
The hate of those ye guard—
The cry of hosts ye humour
(Ah, slowly!) toward the light:
„Why brought he us from bondage,
Our loved Egyptian night?”

Hajtsd le fejed a fehér igába!
Tégy szolgálóddá minden népeket!
Hogy aztán messzi édenkertben
Szolgálhassad őket szüntelen.
Menjenek ifjaink száműzetésbe
Békét szerezni sok vad nép között,
Kik velünk is, egymással is pörölnek,
E félig gyermek, félig ördögök.

...

Húzd csak a fehérek jármát!
Vív a béke örök harcait:
Betömni az éhínség pofáját
S megannyi kórt meggyógyítani.
S mikor ügyed siker koronázná,
Amikor végre már-már célhoz érsz,
Nézd ölbe tett kézzel, nyugodtan,
Hogy a bolondság mindent elemészt.

...

Hordd a fehérek keresztjét!
Ne hidd, hogy jutalmad elmarad:
Megkapod majd, miként eleink is,
A megvetést és a szidalmakat.
S míg te alássan vezetnéd őket
(Mi lassú menet!) az égi fény felé,
Ők bilincsök sírják vissza egyre:
„Ó, hol az áldott, egyiptomi éj?”

Szociáldarwinizmus

Charles Darwin *A fajok eredete* című, 1859–1871 között öt kötetben megjelenő munkája óriási hatással volt a kortársakra. *Evolúcióelmélete*, miszerint a földi flóra és fauna kialakulásához elsősorban a biológiai sokszínűséget biztosító *mutáció* és az életképes egyedek kiválasztódását biztosító *szelekció* vezetett, a mű publikálása óta megkerülhetetlen jelentőségű a természettudományokban.

Maga Darwin sohasem foglalkozott a társadalom fejlődésével, sőt evolúcióelméletének kiterjesztését az emberi társadalmak, kultúrák fejlődésére egyenesen ellenezte. A *szociáldarwinizmus* kifejezés ezért némiképp meg-

tévesztő: a kifejezést az utókor alkotta meg,³⁶ jórészt pejoratív felhanggal használjuk, és a ma szociáldarwinistának tekintett kutatók jelentős része a maga korában épp hogy szemben állt Darwinnal.

A szociáldarwinista elképzelés szerint az emberi kultúrák változatossága (a biológiai mutációhoz hasonlóan) „magától” alakul ki, a kultúrák között pedig egyfajta szelekció érvényesül, azaz az erősebb, a mindenkori kihívásokhoz jobban alkalmazkodó kultúrák maradnak fenn, míg a kevésbé fejlődőképes kultúrák menthetetlenül kipusztulnak.

A szociáldarwinistának tartott kutatók közül a korábban bemutatott Herbert Spencert³⁷ szokták kiemelni. Spencer (1864, 1884) a darwini „természetes kiválasztódás” kifejezés helyett a „legrátermettebbek túlélése” (*survival of the fittest*) kifejezést javasolta, és valóban úgy vélte, hogy a kifejezés az emberi társadalmak fejlődésére is alkalmazható.³⁸ Spencer egyik követője, William Graham Sumner (1918) így ír: „Vegyük tudomásul, hogy nem hárríthatjuk el a következő alternatívát: egyfelől szabadság, egyenlőtlenség és a leginkább rátermettek túlélése, másfelől szabadság, egyenlőség és a legkevésbé rátermettek túlélése. Az előbbi előreviszi a társadalmat, és legjobb tagjainak válik hasznára, az utóbbi visszafejleszti a társadalmat, és legrosszabb tagjainak válik hasznára.”³⁹

Megmentő etnográfia

Szociáldarwinista nézőpontból az alacsonyabb rendűnek tartott kultúrák leigázása, átnevelése, sőt akár egy nép teljes körű kiirtása is a haladást előmozdító, végső soron az emberiség üdvét szolgáló cselekedetként fogható fel. Az amerikai kontinensen a 19. század második felében egyfajta belső gyarmatosítás ment végbe, amelynek során óriási, ritkán lakott területeket vettek

³⁶ A „szociáldarwinizmus” kifejezést a 19. században nem használták; a kifejezés elsősorban a Richard Hofstadter történész 1944-ben megjelent munkája kapcsán terjedt el a köztudatban (*Social Darwinism in American Thought*, 1860–1915. Philadelphia: University of Pennsylvania Press).

³⁷ Első „szociáldarwinistának” nevezett elméleteit Herbert Spencer Darwint megelőzve, 1857-ben publikálta, lásd: *Progress: Its Law and Cause*. In: *Westminster Review*, 1857. április.

³⁸ Spencer, Herbert 1864: *Principles of Biology*. London: Williams and Norgate; Spencer, Herbert 1884: *The Man versus the State*. London: Williams and Norgate.

³⁹ Sumner, William Graham 1918: *The Forgotten Man and Other Essays* (Albert Galloway Keller szerk.) New Haven: Yale University Press. Idézi: Sárkány Mihály – Somlai Péter: A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szociokulturális evolúció változó elméleteiről. In: *Szociológiai Szemle*, 2003/3. 3–26. o.

birtokba a fehérek, és egyben „eltüntették” a terület őshonos lakosságát (*lásd keretes írásunkat*).

A 19. század kultúrakutatói reális veszélyként érzékelték „bennszülött” népcsoportok és kultúrák nyomtalan eltűnését. Az őshonos népek eltüntetésének folyamatát a kutatók többnyire meg sem próbálták akadályozni: úgy vélték, hogy egyfelől ők tehetetlenek az olyan nagyarányú mozgalmakkal szemben, mint például a gyarmatosítás, másfelől pedig (szociáldarwinista alapokon) azt gondolták, hogy a fejlődésben „megrekedt” népeket talán lehet sajnálni, de nem lehet megmenteni. Az utókor által *megmentő etnográfia*-nak vagy *antropológiának (salvage-ethnography)* aposztrofált tevékenység tehát az indiánok megmentése helyett kultúrájuk maradványainak megmentését tartotta a legfontosabb feladatnak: gyűjteni, ami még gyűjthető, legyen az használati vagy kultikus tárgy, folklór vagy fénykép.

Az eltűnőfélben levő kultúrák gyűjtésére szakosodott (többek között) az USA-beli *Smithsonian Intézet*. A szövetségi állami intézetet James *Smithson* brit tudós hagyatékából alapították, *Smithson* végrendeletét idézve: „a Tudás emberek közti növelése és terjesztése céljából”. A *Smithsonian Intézet* etnográfiai gyűjteményébe jutottak az Egyesült Államok által szervezett expedíciók anyagai, például a Transpacific vasútvonal felmérése során vagy az őshonos népek rezervátumba terelése során gyűjtött tárgyak. (Ezek többsége ma a *National Museum of the American Indian*ben található.)

A megmentésantropológia egyik legismertebb képviselője talán *Edward S. Curtis* amerikai fényképész volt. *Curtis* magántámogatásból kezdte meg *Az észak-amerikai indián* című projektjét, amely eredetileg húsz albumban 1500 fotó megjelentetését célozta. Az „árnyéktolvaj” által összegyűjtött anyag végül a tervezettnél jóval nagyobbra sikerült: nyolcvannál is több törzs meglátogatása során 40 000 fényképet készített és 10 000 viaszlemeznyi hanganyagot gyűjtött. *Theodore Roosevelt* elnök személyesen támogatta munkáját. *Curtis* az első kötet bevezetőjében (1907) világosan megfogalmazta szándékát: „*The information that is to be gathered [...] respecting the mode of life of one of the great races of mankind, must be collected at once or the opportunity will be lost.*”⁴⁰

⁴⁰ „Az emberiség egyik legkiválóbb fajtájának életmódjára vonatkozó információkat most azonnal össze kell gyűjteni, különben a lehetőség örökre elveszik.” Az idézet forrása: *Curtis, Edward S. (1907): The North American Indian, vol. 1. Seattle: E. S. Curtis; Cambridge, Mass.: The University Press.*

Felvilágosult genocídium a pampákon

Julio Argentino Roca tábornok személye elválaszthatatlan az argentin *belle époque*, a 19–20. század fordulójának tárgyalásától. A nagy hatású államférfi kétszer volt Argentína elnöke (ez kétszer hat évet jelentett), továbbá még egy ciklusban meghatározó szerepet vállalt. Elnökségei alatt felvirágzott Argentína: az ország gazdaságilag megerősödött, miközben társadalma nyitottá és sokszínűvé, Buenos Aires pedig valódi világvárossá vált. Az európai bevándorlók különösebb megkötések nélkül telepedhettek le Argentínában, a nemek, etnikum vagy vallás szerinti jogegyenlőséget olyan kiterjedt szabadságjogok garantálták, amelyek ekkoriban sok fejlett országban is ritkaságszámba mentek. Argentína modernizációjához erőteljesen hozzájárult a szekularizáció kiteljesítése, az ingyenes állami közoktatás bevezetése, a vasúti hálózat kiépítése (a magyar Ganz vasútépítők közreműködésével). Roca tábornok, vagy becenevén El Zorro, harmincéves politikai pályafutás után, 1904-ben vonult vissza. A hálás utókor számos utcát nevezett el róla, szobrai ma is többfelé állnak, Patagóniában egy város is őrzi a nevét.

1880. október 12-én választották meg először Argentína köztársasági elnökének. Roca ekkor már sikeres katonai karriert tudott maga mögött (Roth 2002 nyomán).* Még hadügyminiszterként, 1878-ban ráhárult a „határterületek problémája”. Argentína és Chile határai Patagóniában még nem voltak világosan kijelölve, és rendszeresek voltak az itt élő őshonos népek és a telepesek közti konfliktusok. Az egyik nagyobb telepescsata utáni közhangulatot meglövelve Roca határozott megoldást javasolt: a „vadak” kitelepítését és/vagy elűzését. A döntő csata 1879. május 25-én a patagóniai araukán nép bázisa, *Choele Choel* elfoglalása volt – ez legalább 1300 indián halottal és tízszer ennyi fogoly ejtésével járt. A hadjárat, bár a harcok még 1885-ig elhúzódtak, végül teljes „sikerrel” járt: a katonaság több ezer bennszülöttet telepített át. A nőket, férfiakat és gyerekeket külön helyezték el, részben hogy munkára fogják őket, részben pedig hogy további szaporodásukat megakadályozzák. Patagónia őshonos népessége ezzel gyakorlatilag megsemmisült. A korabeli értékelés szerint Argentína a telepesek és ezzel a civilizáció számára értékes területekhez jutott és megszilárdította Chilével szembeni területi pozícióit. A tábornok „eredményeit” a demokratikus választások szavazói visszaigazolták.

* Roth, Kenneth M. 2002: *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. University of California Press.

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Milyen a pozitivista világnézet?
- Határozd meg Herbert Spencer evolúciós elméletének a kulcsgondolatát!
- Mely törzsszövetséget tanulmányozta alaposabban Lewis Henry Morgan?
- L. H. Morgan szakaszokra osztotta az emberiség fejlődését. Sorold fel ezeket!
- Mely társadalmi intézmény példáján mutatja be Somló Bódog a kulturális evolúciót?
- Mikor jelent meg a terepmunka igénye az antropológiában?
- Mi és mi közötti választásként fogalmazza meg Sumner a szociáldarwinizmus alapeszméjét?
- Melyik népszerű írónak köszönheti az antropológia a „fehér ember terhe” fogalmát?
- Mit/kit akart megmenteni a megmentő etnográfia?
- Mely USA-beli intézmény kezeli máig az amerikai megmentő etnográfiai gyűjtések nagy hányadát?

Tárgy- és névmutató

Fogalmak

- Etnocentrizmus (*ethnocentrism*): a kifejezés azt jelenti, hogy a különböző kultúrákat a saját kultúránkból kiindulva, a mi világunkhoz viszonyítva értelmezzük. Az etnocentrizmus és az egyenes vonalú evolúció gondolata kölcsönösen erősítették egymást: ha elfogadjuk, hogy létezik fejlődés, és hogy a haladás egy bizonyos irányba tart, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy van egy „legfejlettebbnek” tekinthető kultúra.
- Evolúció, evolúciós elméletek (*evolution, evolutionary theory*): az evolúció olyan folyamatos változási folyamatot jelent, amely összeköthető a nemzedékek cserélődésével. Az evolúciós elméletek meghatározták a 19. századi gondolkodást, és általában fejlődésként, haladásként fogalmazták meg a folyamatot, vagyis az univerzum és az élet javulását, tökéletesedését képelték mögé.
- Evolúciós antropológia (*Evolutionary Anthropology*): a kulturális antropológia első irányzata, amelynek elméleti kereteit a kulturális evolúció adta meg. Eszerint a különböző népek kulturái egy fejlődési rangsor különböző

állomásait jelentik, és a primitívebbnek tartott kultúrák előbb-utóbb eltűnnek; vagy előrelépnek a fejlettségi sorban, vagy a fejlettebb kultúrákkal való találkozáskor eltűnnek, megsemmisülnek.

- Homogénből heterogénbe való átmenet (*development from homogeneity to heterogeneity*): ez az átmenet Herbert Spencer evolúciós elméletének alapja. A spenceri fejlődés minden esetben a differenciálódás mintáját követi, aminek során az alacsonyabb rendű egynemű dolgok szétesztódnak, és szerepüket tekintve különbözővé válnak. A differenciálódott egységek kombinációja így egy fejlettebb egészt alkot.
- Pozitívizmus, pozitív tudományok (*positivism, positive science*): a pozitívista világnézet szerint a világ tudományosan megismerhető, jól leírható és jelenségei megmagyarázhatóak. A pozitív tudományok olyan tudományok, amelyek értéksemleges leírják és magyarázzák az általuk vizsgált jelenségeket. Magyarázataik axiómákból indulnak ki és logikailag koherens rendszert alkotnak.
- Szociáldarwinizmus (*Social Darwinism*): az emberi társadalmak fejlődését megfogalmazó elméleti irányzat, amelyben többnyire megjelenik a fejlettebb szintek eltűnése, valamint a fejlettebbek jogos dominanciája. Az elnevezés utólagos, Richard Hofstadter 1944-es könyve alapján terjedt el a köztudatban.

Személyek

- Morgan, Lewis Henry (1818–1881): amerikai antropológus, aki kortársait megelőzve terepmunkát folytatott az irokézok között. Elméleti munkái a rokonsági kapcsolatokra, a társadalmi rétegződésre és nem utolsósorban a társadalmi evolúcióra vonatkoztak. Annak ellenére, hogy Morgan tudományos hozzáállása a kortársakhoz mérve szokatlanul megértő, ő is hitt a technikai és kulturális fejlődésben, amit idevágó elmélete is tükröz.
- Somló Bódog (1873–1920): nemzetközileg elismert magyar jogász, jogfilozófus, néprajzkutató és szociológus. Evolúciós szemlélete egyirányú, ez kiolvasható például a jogszociológiai elemzéseiből is.
- Spencer, Herbert (1820–1903): brit társadalomtudós és filozófus, aki a 19. században az angolszász tudományos körök meghatározó alakja volt. Az az eszmerendszer, amelyet később szociáldarwinizmusnak neveztek el, tulajdonképpen hozzá vezethető vissza. Az emberi társadalmak fejlődését párhuzamba állította a természetben tapasztalt fejlődéssel, és az evolúciós biológiát kívánta megtenni alapvető és átfogó tudományos vizsgálati módszernek.

Ajánlott irodalom

Könyvek

- Somlai Péter (szerk.) 2004: *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Somlai Péter és Sárkány Mihály, Gedeon Péter, Pál Eszter tanulmányai az evolúció társadalomtudományi értelmezéséről szólnak, megvilágítva társadalmi és kulturális vonatkozásait, s foglalkoznak jellemével is.

- Somló Bódog 1911: *Szociológia*. Budapest: Stampfel-féle kiadó.

A *Szociológia* címen megjelent füzet tulajdonképpen a legelső magyar nyelvű kulturális antropológiai könyv. Szemléletét tekintve a kulturális evolúció talaján áll, azaz legfontosabb feladatának azt tartja, hogy különböző intézményeken (házasság, piaci csere, állam) keresztül mutassa be az emberiség fejlődését, egészen a modern polgári társadalom kialakulásáig.

- Spencer, Herbert 1919: *A haladás*. Budapest: Révai kiadás.

A rendkívül terjedelmes életműnek ez a rövidített, alig néhány oldalas összegzése jól tükrözi Spencer gondolatainak lényegét. Nagy hatással volt a 20. század elejének magyar gondolkodóira.

- Zsigmond Gábor (szerk.) 1977: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat.

A kötet négy, XIX. századi magyar szerző írásaiból válogat. A kötet fülszövege szerint „az egyetemes összehasonlító néprajz megteremtői – Morgan, Tylor, McLennan, Bachofen, Maine stb. – között jeles magyar tudósokat is találunk. ... Beöthy Leó szociológiai, közgazdasági és statisztikai író, Lánczy Gyula történész, egyetemi tanár, Tagányi Károly történész, levéltárnok, Somló Bódog jogász, egyetemi tanár volt. Elévülhetetlen érdemük, hogy nemzetközi szintre emelték a hazai egyetemes néprajzkutatást.”

Honlapok

Curtis, Edward S.: amerikai fényképész, aki leginkább az Egyesült Államok nyugati területeiről, valamint az amerikai őslakosokról készített képeivel vált ismertté. Legismertebb munkája a *The North American Indian* című sorozat, amelynek húsz füzete 1907 és 1930 között jelent meg. A Northwestern University digitális gyűjteménye, a *The North American Indian*: <http://curtis.library.northwestern.edu/>. Lásd még: <http://www.sil.si.edu/Exhibitions/Curtis/>

Darwin, Charles: angol természettudós, aki a biológiai evolúcióról készült átfogó munkájával vált ismertté. <http://www.aboutdarwin.com/>

Smithsonian Institution: a brit tudós, James Smithson hagyatékából alapított amerikai kutató és oktató intézményegyettes, amely kiterjedt tudományos gyűjteménnyel rendelkezik. A Smithsonian etnográfiai anyagai több múzeumot megöltenek, így pl. a National Museum of the American Indiant. <http://www.si.edu/>

III. NÉPRAJZ

Bevezetés

Magyarországon *néprajz* alatt egy történetileg a 19. század végén Közép-Európában kialakult, a kultúra kutatásával foglalkozó diszciplínát értünk, amely bizonyos szempontokból, elsősorban szemléletében különbözik a kulturális antropológiától (nevezzék ez utóbbit etnológiának vagy szociál-antropológiának). Történetileg visszatekintve a századfordulón még nem volt jelentős különbség a kultúrakutatás kelet- és nyugat-európai vagy amerikai iskolái között, sőt mindezek a szociológiától sem váltak élesen külön. Az első világháború után azonban, Közép- és Kelet-Európa sajátos elzártsága miatt, a néprajz és a kulturális antropológia egyre jobban különbözni kezdett egymástól. Külön utakon fejlődtek a két diszciplína intézményei: a néprajz és az antropológia művelői az egyes országokban önálló folyóiratokat alapítottak, saját konferenciákat szerveztek, eltérő elmélettörténetet vázoltak fel, más szerzőkre hivatkoztak stb. A néprajz ráadásul Közép- és Kelet-Európa azon kevés „szerencsés” diszciplínái közé tartozott, amelynek intézményi keretei (ha ellentmondásos körülmények között is, de) a legtöbb térségbeli országban, például Magyarországon vagy az egykori Szovjetunióban is folyamatosan fennmaradhattak, szemben például a szociológiával vagy a kulturális antropológiával.

Napjainkban a néprajztudománynak egyaránt vannak lelkes hívei és védelmezői, és épp ellenkezőleg, éles szemű kritikusai. A néprajztudomány „védelmében” szól például a kultúrakutatás során felfedezett *értékek védelme*, a *megőrzésére* és terjesztésére tett erőfeszítések, a gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkező *népi kultúra* mentális, sőt anyagi *erősítése*, illetve az a tiszteletet parancsoló *alaposság*, ami a néprajzi gyűjtőmunkát jellemzi. A „kritikusok” ezzel szemben azt vetik a néprajz szemére, hogy nem haladta meg (kellőképp) a századforduló etnocentrikus szemléletét, hiányzik a diktatúrákban vállalt szereppel való szembenézés. (A harmincas-negyvenes években a néprajztudomány bizonyos eredményei a kirekesztő gondolatok

számára jelentettek táptalajt, az államszocializmus évtizedei alatt pedig annak propagandatárát egészítették ki.) A kulturális antropológiában ezzel szemben a gyarmatosításban vállalt szereppel való szembesülés komoly válsághoz és azt követően elméleti és módszertani megújuláshoz vezetett a hatvanas-hetvenes években, amely friss gondolatok a néprajztudományt nem érintették meg (lásd például Niedermüller 1994; Mohay 2000, 2003; Hofer 1994).⁴¹

A néprajztudományról folyó viták nem terjednek túl országunk, illetve földrajzi régióink határain. Amerikai kézikönyvek az *etnográfia* szót „leíró néprajz” értelemben használják, azaz tulajdonképpen az antropológia módszertanát értik alatta, tudomást sem véve a magát néprajznak nevező, több mint százéves közép-európai kultúrakutatói irányzatról. Clifford Geertz (1975) például így ír az antropológus munkájáról: „*ha meg akarunk érteni egy tudományt, először [...] azt kell megnéznünk, hogy mit csinálnak azok, akik a gyakorlatban művelik. Az antropológia [...] művelői néprajzot (ethnography) írnak. S ha megértjük, mit jelent néprajzot művelni, innen kiindulva ragadhatjuk meg, hogy mi az antropológiai elemzés mint tudásforma. Bizonyos - tankönyvi - szempontból néprajzot művelni annyit jelent, mint kapcsolatot megállapítani, adatközlőket kiválasztani, szövegeket átírni, családfákat felvenni, mezőket feltérképezni, naplót vezetni és így tovább.*”⁴² Az eltérő fogalomhasználat miatt rendkívül nehéz elmagyarázni egy angol vagy spanyol nyelven iskolázott antropológusnak a néprajz és az antropológia közti hazai különbséget.

Jelen fejezet célja, hogy a kiindulópont, a néprajztudomány kialakulása körüli kulturális környezet bemutatásán keresztül világítsa meg a néprajz, különösen a magyar néprajz sajátosságait. A sajátosságok közül jelen kötet az értékközpontúságot tartja a legfontosabbnak: míg az antropológusok többnyire értékmentességre törekednek vizsgálataik során, a néprajzkutatók értéknek tekintik a kutatásuk tárgyaként felszínre került kulturális jelenségeket, és tö-

⁴¹ A kultúrakutatás esélye címmel 1994-ben a *Replika* 13–14. számában több szerző is kifejtette a néprajzzal és antropológiával kapcsolatos álláspontját. A vitaindító: Niedermüller Péter 1994: Paradigmák és esélyek. A kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. In: *Replika*, 13–14. o. További irodalom: Mohay Tamás 2000: Új kérdések és új határok a néprajzban: az ezredforduló perspektívái. In: Cseri Miklós, Kósa László; T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre 745–757. / Uő 2003: A néprajz jelene és a jelen néprajza. (Mohay Tamás interjúja Szabó Mátyással.) In: *Tabula*, 2003 6 (1) 35–58. o. Hofer Tamás 1994: Kalandozások a néprajz és az antropológia tudománytörténetében, különös tekintettel a róluk zajló hazai vitákra. Csáky Marianne interjúja Hofer Tamással. In: *Buksz*, 1994. tavasz 76–86. Új kiadás: Hofer Tamás 2010. *Antropológia és/vagy néprajz*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

⁴² Geertz, Clifford 1975: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Niedermüller Péter (szerk.) 1994, 2001: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris Kiadó, 172. o.

rekednek ezen értékek megőrzésére, fenntartására, sok esetben megismertetésére.

A következőkben előbb a hazai és közép-európai kultúrakutatás kialakulásának tágabb kontextusát tekintjük át, majd a hazai néprajztudomány kialakulásának folyamatát mutatjuk be három meghatározó szerepet játszó kutató, *Xántus János*, *Jankó János* és *Bátky Zsigmond* írásain keresztül.

Nemzeti, művészeti mozgalmak és néprajz

Számos 20. századi történeti-antropológiai munka arra a következtetésre jutott, hogy a 20. századi európai nemzetek többsége a 19. század második felében alakult ki. Anélkül, hogy kimerítenénk az *etnikum és nemzet* kérdéssel foglalkozó későbbi fejezetünk témáját, utalunk arra, hogy például *Eugen Weber* vizsgálatai szerint az 1880-as években Franciaország jelentős részén a lakosság nem beszélt franciául. A francia asszimilációs politika 1914-ig sok millió embert, a lakosság közel felét érinthette.⁴³ Az élet különböző területein megnyilvánuló politika (melynek eszközei voltak például az állami közigazgatás és közoktatás kiterjesztése az egyházi rovására, az utcanév-adományozások vagy a köztéri szoborállítások) célja egy közös nemzeti identitás, végső soron a nemzetállam kialakítása volt.

A nemzetállamok kialakítására irányuló törekvések Európa keleti felére is jellemzőek voltak, viszont itt hiányoztak hozzá bizonyos feltételek. Például a 19. század végén a cseh nemzeti mozgalom egyik gondja abból eredt, hogy a vezető politikai és gazdasági elit alapvetően német ajkú és/vagy identitású volt – igaz, Cseh- és Morvaország legalább rendelkezett bizonyos történeti gyökerű területi autonómiával. Ezzel szemben a lengyel nemesség (azaz a politikai elit) lengyel identitása és nyelvismerete meglehetősen stabil volt, nem létezett viszont Lengyelország, melynek egykori területét akkoriban három nagyhatalom osztotta fel. Voltak olyan népcsoportok is, amelyek nemzeti mozgalma sem politikai keretekre, sem nemzeti érzelmű és nyelvű politikai elitre nem támaszkodhatott, mint például a szlovének vagy a bolgárok. A magyar reformkor nemzedéke más közép-európai népekhez képest szerencsés helyzetben volt, de itt is akadályt jelentett a nemzeti öntudatra ébredés előtt, hogy részint az arisztokrácia, részint pedig a városi lakosság többsége nem magyar ajkú volt. Érthető, hogy a nemzeti megújulás úttörői részben a történelmi múlthoz, részben pedig (a csehekhez, lengyelekhez, szlovákokhoz stb.

⁴³ Weber, Eugen 1976: *Peasants into Frenchmen: the Modernisation of Rural France, 1880–1914*. Stanford, University Press.

hasonlóan) az egyszerű falusi emberekhez fordultak megerősítésért: a falut és a falusi emberek kultúráját ebben az időszakban „fedezte fel” a maga számára a korabeli értelmiség: a falu lett az érintetlen és tiszta anyanyelv, hit, műveltség stb. kútforrása, a nemzeti kultúra forrása. A falusi kultúra kutatására szerveződő közép-európai tudomány lett az 1870-es években formálódó néprajz.

A nemzeti mozgalmak Kelet-Európában sajátos módon ötvöződtek a korabeli új művészeti irányzatokkal. A művészeti megújulási mozgalmak közül az egyik legkorábbi sokatmondóan *preraffaelita* mozgalomnak nevezte magát: meggyőződésük volt ugyanis, hogy a világot Raffaello rontotta el. Megbocsáthatatlannak tartották, hogy a reneszánsz festő pénzért, méghozzá jó pénzért készítette a munkáit, és ilyen értelemben anyagilag független, csak a művészetéből élő ember lett. A mozgalom eszményeinek a reneszánsz előtti idők mesterembere felelt meg: olyan alkotó, aki közben saját házát, háztartási eszközeit, bútorait is maga készíti/építi, és így a maga teremtette világból tud erőt és ihletet meríteni az eredeti alkotásokhoz. Nem azzal törődik, hogy a neve, hanem hogy alkotása fennmaradjon.

A preraffaelita gondolat később nagy hatást gyakorolt a századforduló több művészeti mozgalomára, elsősorban a nálunk szecesszióként ismert art nouveau/Jugendstil irányzatra. Amikor a preraffaelita mozgalom hagyományai (több áttételen keresztül) Kelet-Európába is eljutottak, többen úgy vélték, hogy a középkori mesterember mint művészideál nálunk még élő, eredeti formájában felfedezhető vidéken, a népművészet névtelen alkotói között.

A néprajztudomány eredményei minden kelet-európai országban gyorsan beépültek a nemzeti művészeti mozgalmakba. 1891-ben Artur *Hazelius* mecenatúrájának köszönhetően szerte Svédországban 150 kisebb-nagyobb épületet vásároltak fel és állították ki a világ első szabadtéri néprajzi múzeumában, azaz a Skansenben. A korábban szegényesnek tartott svéd falu szépségére és értékeire nem utolsósorban ez a tett hívta fel a figyelmet. Skansen nagyban hozzájárult az egyszerű, letisztult formákat, kevés színt használó, mégis melegséget sugárzó lakberendezési irányzat, az ún. *svéd design* kialakulásához.

Lengyelországban, ahol ez idő tájt a Kárpátok gyűrűjébe félszigetként beszögellő Tatra-vidéket, Zakopanét tartották nemzeti tájnak (és a *polákok*kal, azaz síkságiakkal szemben a *gurálokat*, hegyi embereket, a lengyelség autentikus képviselőinek), a nemzeti építészeti stílus alapjául a gurál hegyi kunyhó vált.

Magyarországon a formálódó néprajztudomány és nemzeti, illetve művészeti megújulási mozgalmak kölcsönhatása szintén már a kezdetektől tetten érhető: *Huszka József*nek, a rajztanárból lett néprajzkutatónak a magyar nép motívumkincséről készített ceruzavázlatai felbukkannak a *Zsolnay*-gyár porcelánjain és épületfajanszain, egyebek közt a *Lechner Ödön* tervezte Ipar-

művészeti Múzeum homlokzatán is. A gödöllői szőnyegszövők szecessziós mozgalmának tagjai (például *Körösfői-Kriesch Aladár* vagy *Thoroczkai Wigand Ede*) Kalotaszegre jártak néprajzi gyűjtőutakra, és a látottakat/tapasztaltakat szecessziós enteriőr iparművészeti alkotásokban örökítették meg. *Kós Károly* rendszeresen végzett erdélyi népi építészetet feltáró utakat, melynek eredményei beépültek saját és munkatársai alkotásaiba (mint a budapesti állatkert épületei, Wekerle-telep, zebegényi templom stb.). A magyar *etnomuzikológia* (népzene kutató) kiemelkedő alakjai között a 20. század első felében sok zeneszerzőt/zenepedagógust ismerünk, akik a kortárs zene megújítását a népzene alapozták: *Bartók Bélán* és *Kodály Zoltánon* kívül kiemelendő még *Molnár Antal* és *Lajtha László*.

Néprajztudomány a 19. század elején

Közép-Európában a 19. században a kultúra kutatásának két irányzata alakult ki: németül az egyiket a *Volkskunde* (néprajz), a másikat a *Völkerkunde* (népek tudománya) szóval jelölték.

Völkerkunde, összehasonlító néprajz

A *Völkerkunde*, magyarul *összehasonlító néprajz* erősen a brit antropológia és a francia etnológia hatása alatt állt, és elsődleges feladatának az egyetemes emberi kultúra kialakulásának vizsgálatát tekintette. Szemlélete evolúciós volt, küldetése (a korabeli antropológiához hasonlóan) pedig az, hogy a szer- te a nagyvilágból érkező információk alapján a tudósok összeállítsák a világ egyetemes kultúrájának és ennek kialakulásának mozaikját. Egy lényeges különbség mutatkozott azonban: a néprajz nem került erős szociáldarwinista befolyás alá (nem úgy, mint a brit antropológia vagy a francia etnológia). Ennek a jelenségnek több oka is volt, melyek közül kettőt emelek ki: a romantika hatását és a gyarmatok hiányát.

A közép-európai közvéleményben erős volt a távoli, egzotikus népek iránti rokonszenv, melyet tovább erősített a (megkésettsége révén Közép- és Kelet-Európában a 19. század végén is érvényben levő) *romantika*. A kispolgári lakások berendezéséhez tartoztak az olyan olcsó olajnyomatos képek, amelyek romantikus ábrázolásban örökítették meg cigánykaravánt, sivatagban vándorló arabokat vagy bölényre vadászó indiánokat. A magyar nyelven is jól ismert *Karl May*-regényeket ekkoriban még a felnőtt közönség olvasta.

A romantikus indiánkép hatására írta Kafka a *Vágy, hogy indiánok lehessünk* című töredéket.

Franz Kafka:
Wunsch, Indianer zu werden

Wenn man doch ein Indianer wäre,
gleich bereit, und auf dem rennenden
Pferde, schief in der Luft, immer
wieder kurz erzitterte über dem
zitternden Boden, bis man die Sporen
ließ, denn es gab keine Sporen, bis man
die Zügel wegwarf, denn es gab keine
Zügel, und kaum das Land vor sich als
glatt gemähte Heide sah, schon ohne
Pferdehals und Pferdekopf.

Franz Kafka:
Vágy, hogy indiánok lehessünk

Ha indiánok lehetnénk! mindig pat-
tanásig feszülten, és a vágató lovon
beledőlve a levegőbe, mindig újra
megremegve a remegő földön, amíg
már sarkantyú sem kellene, hiszen hol
volt itt sarkantyú, és a gyeplőt is elen-
gednénk, hiszen hol volt itt gyeplő, és
a tájat sima sörényű pusztának látnánk,
már ló nyaka, ló feje nélkül.

In: *Betrachtung*. Ernst Rowohlt Verlag,
Leipzig, 1912

Tandori Dezső fordítása

A kultúrakutatás kelet- és nyugat-európai iskolái közti különbségek a *gyarmatosítás* nagy 19. századi nemzetközi versenyében való eltérő szerepvállalásból is adódnak. A közép-európai kutatóknak ritkábban vagy egyáltalán nem volt alkalmuk (saját) gyarmatra utazni. A gyarmatok hiánya miatt a néprajz nem lehetett ugyanúgy alkalmazott tudomány, mint a brit vagy francia antropológia: a távoli népek összehasonlító kutatásakor nem érvényesült a gyarmatosító hatalom támogatása, a fehér felsőbbrendűség és/vagy civilizációs küldetés nem volt a hivatalos politika része. Hazai kutatóink/felfedezőink, például Kőrösi Csoma Sándor, Magyar László, Stein Aurél, Torday Emil, Vámbéry Ármin, Zichy Jenő és mások (akik értelemszerűen sohasem kutathattak saját gyarmatokon) maguk is sokszor szenvedtek a gyarmatosítók bürokráciájától, különadóitól és a támogatás hiányától.

„Élni és megélni két különböző dolog, nekem különösen – írja Bíró Lajos a századfordulón német Pápuaföldről. Itt lévő európai társaimnak csak az egyikről kell gondoskodni. Megélhetésüket már idejövetelükkel biztosítják idevaló viszonyokkal ismerős, gazdag intézmények útján [...] Nekik csak arról kell gondoskodniuk, hogy éljenek... Csak én vagyok itt szabad ember, szabad nekem megélni is, élni is – ahogy tudok.”⁴⁴

⁴⁴ Bíró Lajos levelét idézi Benedek Zoltán 1979: *A Szilágyságtól Új-Guineáig*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Az összehasonlító néprajz kiemelkedő alakjai a német *Adolf Bastian*, illetve az orosz *Miklubo Maklaj* – mindketten a nemzeti (német, illetve az orosz) néprajztudomány alapítóinak számítanak. *Adolf Bastian* életművéről lásd *keletes írásunkat*.

Adolf Bastian, a néprajzalapító

Hoffer Ádám írása

Adolf Bastian (1826–1905)

Ha valaki Berlinben ellátogat az *Ethnologisches Museum*ba, akkor biztosan találkozik Adolf Bastian emlékével, aki az intézmény alapítója, első igazgatója volt, és egyben a német összehasonlító néprajz úttörője.

Bastian fiatalkorában jogi, majd orvosi és természettudományos tanulmányokat végzett. Az egyetemi évek után, mint általában a huszonévesek, utazásra és kalandokra vágyott. Hajóorvosként körbeutazta a Földet, járt Ausztráliában, Peruban, Közép-Amerikában, Indiában és Afrikában is. Utazásai közben mindenhol megfigyelte a helyi kultúrákat, és tapasztalatait az 1860-ban megjelent *Der Mensch in*

der Geschichte című könyvben* írta le. Ezzel ő lett az első német etnológus, aki rendszeres kutatómunkát folytatott terepen.

Bastian legtöbb kortársától eltérő nézeteket vallott a különböző népcsoportok és azok kultúráinak fejlődéséről. A kor elfogadott gondolkodásmódja szerint az emberiség fajokra oszlott, amelyek egymástól elkülönülten járták fejlődési útjukat. Ezzel szemben Bastian azt feltételezte, hogy az emberiség egy nagy család, melynek alapja a közös eredet. Bár hitt a fejlődésben, evolúciós elmélete *nem unilineáris* volt. Elemi és a népi gondolatokról (*Elementargedanken, Völkergedanken*) szóló elmélete** szerint a világon mindenfelé fellelhetőek bizonyos *elemi gondolatok* (ma úgy mondanánk: kulturális minták), amelyek az emberi nem egységét bizonyítják. Ugyanakkor az eltérő környezeti és történeti hatások miatt kialakulnak a *népi gondolatok*, amelyek az alapoktól távolodva a kultúrák közötti különbségeket jelentik.

Adolf Bastian 1869-ben munkatársával, a szintén orvos és antropológus Rudolf Virchowval megalapította a Berlieni Antropológiai Társaságot (*Berliner Anthropologische Gesellschaft*). Ezt követően 1873-ban alapítója volt a Királyi Néprajzi Múzeumnak (*Königliche Museum für Völkerkunde, ma Ethnologisches Museum*), és egyben első igazgatóként sokat tett azért, hogy az intézmény világhírét megalapozza: már az induláskor 500 000 tárgyat számlált a gyűjtemény.

Az amerikai kulturális antropológia iskolateremtő alakja, Franz Boas 1885-86-ban dolgozott Bastian vezetése alatt a berlieni Néprajzi Múzeumban. Bastian hatása jól felismerhető Boas első, Baffin-szigeti inuitokról írt művében.*** Bastian nézete, miszerint az emberiség egy „lélektani egységet” alkot, és a népcsoportok közötti különbségeket nem a biológiai tényezők határozzák meg, egybecsengtek Boas tapasztalataival. Később Boas a multilineáris evolúció gondolatát fejlesztette tovább a *kulturális partikularizmus*ról írt esszéjében.

* Bastian, Adolf 1860: *Der Mensch in der Geschichte*. Leipzig.

** Bastian, Adolf 1884: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie*. Berlin. Uő 1902: *Die Lehre vom Denken zur Ergänzung der Naturwissenschaftlichen Psychologie, für Überleitung auf die Geisteswissenschaften*. Berlin.

*** Boas, Franz 1888: The Central Eskimo. In: *Sixth Annual report of the Bureau of Ethnology, 1884-85*. Smithsonian Institution - Bureau of American Ethnology.

Volkskunde, közép-európai néprajz

A *Volkskunde*, azaz a tulajdonképpeni *néprajz* (a nemzeti és művészeti megújulási mozgalmakhoz kapcsolódva) a kutató saját kultúrájának jobb megismerését célozta. A néprajztudomány sok szempontból különbözött mind a korabeli antropológiától, mind pedig az azzal rokon *Völkerkunde* irányzattól; persze a különbségek mellett a hasonlóságok is nagyok voltak. A következőkben néhány ilyen szempontot veszünk sorra.

Primitív versus ősi

Mind az antropológiára, mind a néprajzra jellemző volt egyfajta „versenyfutás” az ősi kulturális jegyek felfedezéséért, a motivációjuk azonban alapvetően különbözött. Az antropológiai expedíciók, ha egy vas- vagy épp kőkorszaki társadalom „felfedezéséről” tudósíthattak, akkor (például a bélyeggyűjtőkhöz hasonlóan) a ritkasága miatt tartották értékesnek az eredményüket. A néprajzkutatók „értékkereső” habitusa viszont a kutatás alkalmazott céljából eredt (a kultúra autentikus kútforrások felkutatásából): aki a saját kultúráját kutatta és ősi (azaz *primitív*) kulturális jegyekre bukkant, azt nem az adott kulturális csoport elmaradottságának, hanem érintetlen, tiszta voltának tudta be. A latin eredetű *primitív* és nemzeti nyelven kiejtett *ősi* szó értelme élesen elvált egymástól, az első negatív, a második pedig pozitív kicsengésű lett.

Ki civilizál kit?

A néprajzkutatók megfordították a gyarmatosító hatalmak „civilizációs küldetését”. Az evolucionista antropológia képviselői többnyire egyetértettek az a közvélekedéssel, hogy az európai nemzetek feladata a fejlett kultúra eljuttatása a fejlődésben lemaradt afrikai, ázsiai stb. népekhez. A közép-európai néprajzkutatók viszont úgy vélték, hogy ők a „primitív” paraszti életformában (a népmeséktől kezdve a halászeszközökig) a nemzeti kultúra autentikus elemeit találták meg, és az a küldetésük, hogy ezeknek a jegyeknek a használatát, átvételét népszerűsítsék városiak, azaz „civilizált” polgártársaik körében.

Etnocentrizmus

Bár mind a keleti, mind a nyugati kultúrakutatásra jellemző volt, hogy a saját kultúrája eredményeit másokénál többre értékelte, ennek motivációja eltérő volt. Keleten az etnocentrizmust elsősorban a nacionalizmus, Nyugaton pedig a fejlődésbe vetett hit táplálta. Ez utóbbi szerint, mivel minden kultúrának ugyanazokat a lépcsőfokokat kell bejárnia, a legfejlettebb (brit, francia stb.) kultúrát képviselő kutató a saját kultúrájához mint egyfajta etalonhoz mérheti az összes többi, primitívebb kultúrát.

Nemzeti kutatási kérdések és eredmények

A 19. században Közép-Európában a néprajzi kutatások eredményei gyakran beépültek a nemzeti identitás fontos elemei közé, és megfordítva, a nemzeti sajtóságok kutatása gyakran irányt szabott a néprajzi kutatásoknak. Például Solymossy Sándor (az 1929-ben létrehozott első magyarországi néprajz tanszék vezetője) akadémikussá választásának indoklása szerint „*a magyar néprajztudomány felvirágzását nemzeti érdekek tartja, társadalmi szakadások üdvös áthidalását reméli tőle s a nemzeti regeneráció egyik tiszta kútfejét látja benne*”.⁴⁵ Kósa László (2001)⁴⁶ kiemeli, hogy a nemzeti gondolat „azonban országonként, népenként másként érvényesült. Másként azoknál (pl. románok és szlovákok), ahol a nagy múltú írásbeli kultúra hiányzott, ismét másként az ellenkező póluson, például a németeknél a birodalmi eszmét támogatandó. Az előzőknél a magas kultúra pótlását, az utóbbinál a keleti népszigetekre és szórványokra – nem minden hátsó politikai szándék nélkül – első figyelmet szolgált. Egy dolog azonban feltétlenül összefűzte a különböző nemzeti alapú néprajztudományokat: az »etnikus specifikum«, az állandónak és folyamatosnak vélt, immár a modern nemzeti jellegbe beépíthető népi vonások kutatása.”

A saját kultúráját kutató etnológus

Fél Edit (1991)⁴⁷ három pontban foglalja össze a kelet-európai (vagy szűkebben: magyar) etnográfus és az összehasonlító néprajzot művelő etnológus közti különbséget. Először is, a néprajzkutató „az általa vizsgált lokális társadalmakkal közös átfogó etnikai egységhez tartozik, közös az anyanyelvük, közös ösztársadalmi keretben élik át a történelmet. Másodsor: látását befolyásolja az, hogy magyar etnológusként kapott tudományos kiképzést és magyar etnológusok előző generációi által összegyűjtött ismeretek birtokában kezd a kutatáshoz. Végül látását befolyásolja az is, hogy kutatóként ugyanannak az ösztársadalomnak az intellektuális rétegéhez tartozik, amelyen belül a vizsgált parasztok is elhelyezkednek... – függetlenül attól, hogy a kutató személyében mennyire igyekszik vagy tud ezeken az előre formált kapcsolat-típusokon túllépni.”

A gyarmatbirodalmak felbomlása után a nyugati antropológiára is jellemző lesz, hogy a kutatók „hazatérnek”, távoli egzotikus kultúrák helyett a saját

⁴⁵ Idézi Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó. V. fejezet. tankönyvtár.hu

⁴⁶ Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest: Osiris Kiadó. V. fejezet. tankönyvtár.hu

⁴⁷ Fél Edit 1991: A saját kultúrájában kutató etnológus. (The Ethnologist Studying his/her Own Culture.) In: *Ethnographia*, 102. évfolyam 1–2. szám, 1–2. o.

kultúra kérdéseit vizsgálják – ilyen értelemben a néprajztudomány megelőzte a korát.

Felfedezők és terepmunkások

A nyugati antropológusok a 19. században jellemzően szobatudósok voltak, akik az adataikat a „valódi” felfedezőktől, azaz a terepen mozgó expedíciók résztvevőitől vagy más (missziós, gyarmati stb.) jelentésekből szerezték. A kulturális antropológiában a terepmunka igénye csak évtizedekkel később, az 1920-as években bukkan fel. A néprajzkutatók viszont már a 19. században fontosnak tartották a terepmunkát, az információk, adatok személyes gyűjtését. A néprajzkutatók sokszor felfedezőnek tartották magukat: a falu felfedezőinek. Sok terepmunka-technika (például a ma divatos kapcsolatháló-elemzés vagy mentális térképezés) a néprajztudományban és az antropológiában évtizedekkel korábban megjelent, mint más társadalomtudományokban.

Alkalmazott kutatás

Bár a kultúrakutatás keleti és nyugati iskolájáról egyaránt elmondható, hogy jelentős mértékben alkalmazott tudomány volt, ez a „hasonlóság” a különbségek elmélyüléséhez vezetett. Az antropológiai kutatásokat a 19. században a gyarmatosító hatalom támogatta, és ennek megfelelően az eredmények nemzetközi, összehasonlító jellegűek lettek. A néprajzi eredményeket viszont a nemzeti mozgalmak erősítésére használták fel. A 20. században a néprajz *Volkskunde* irányzata tovább erősödött, mert valamennyi közép-európai fiatal nemzetállamban igény mutatkozott a nemzeti kultúra erősítésére. Az egymást váltó diktatúrák korában az összehasonlíthatóság igénye tovább csökkent, a néprajz eredményei egyre kevésbé reflektáltak a kulturális antropológia nagy, nemzetközi kérdéseire, kihívásaira.

Kutató és kutatottak közti viszony

Az evolúciós antropológus, mint egy fejlettebb kultúra képviselője, nem tartotta egyenrangúnak az általa vizsgált primitíveket. A néprajzkutatók szintén nem tartották magukkal egyenrangúnak a kutatásuk tárgyát, de (az antropológusokkal homlokegyenest ellenkezőleg) azért, mert a kutatott terepet, a falusi embert és a paraszti kultúrát piederasztálra emelték. A népművészetet sokszor nevezik (Bartók *Cantata profana* című műve, *A kilenc csodaszarvas* balladája nyomán) „tiszta forrásnak”.

Az összehasonlító és a nemzeti néprajz: Magyarország példája

A legelső hazai néprajzkutatók az *összehasonlító néprajz*, azaz tulajdonképpen a korabeli antropológia művelői voltak. Érdekes ellentmondás, hogy Magyarországon az antropológia művelését nem a gyarmatok iránti információigény hívta életre, hanem épp ellenkezőleg, a félgyarmati sors, ami az 1848-as sikertelen szabadságharc után értelmiségiek sorát kergette száműzetésbe. A '48-as emigránsok egész sora produkált kimagasló beszámolókat a Balkán országairól vagy Kis-Ázsiáról, Észak- és Dél-Amerikáról vagy más helyekről.⁴⁸ Xántus János példája jól mutatja ennek az emigráns generációnak a törekvéseit; ezenkívül azért is méltó vele kezdeni a magyar néprajztudomány kialakulásának tárgyalását, mert az állatkert egyik szervezőjeként, több néprajzi expedíció vezetőjeként és főként a Néprajzi Múzeum megalapítójaként őt tisztelik a hazai néprajztudomány intézményi megteremtőjeként.

Xántus János, a hazai összehasonlító néprajztudomány megalapítója

Xántus az 1848–49-es szabadságharcban önkéntes nemzetőrként, majd főhadnagyként szolgált. 1849-ben Érsekújvárnál egy kitörést követően elfogták, majd a világosi fegyverletételkor kényszerből besorozták közlegénynek. Az osztrák hadseregből többször próbált megszökni, végül Németországon keresztül Angliába menekült. 1852-ben hagyta el Európát, és az Egyesült Államokba ment.

Xántus az Egyesült Államokban kalandor tudósként élt és dolgozott. Dolgozott a nyugati államokba tervezett vasútvonal feltérképezésén, majd egy ideig katonai kórházban volt szárnysegéd. Mindenhol lehetősége volt az akkor még viszonylag érintetlen határvidék természeti világát jobban megismerni. Vadászként, gyűjtőként és preparátorként értékes természetrajzi kutatásokat végzett, eredményeit rendre elküldte a Smithsonian Intézetnek. Több állat- és növényfaj gyűjtése és rendszerezése fűződik nevéhez (szó szerint: e fajok latin nevében szerepel a *Xantusi* előtag). Gyűjtőmunkájával már az emigráció éveiben is kedvezett a magyar tudományos életnek: a Smithsonian Intézet közvetítésével gyűjtései egy része a Magyar Nemzeti Múzeumnak jut.

⁴⁸ XVII–XIX. századi magyar kutatókról lásd: Bodrogi Tibor (szerk.) 1978: *Messzi népek magyar kutatói I–II*. Budapest: Gondolat

Rokonainak írt személyes leveleit 1858-ban Pesten kiadták *Xántus János levelei Éjszakamerikából* címmel, amely hatalmas sikert aratott. A regényes napló szerzőjét Karl May, az akkor még kevésbé ismert német író levélben kereste meg, hogy készüljön regénye hőisé, Old Shatterhandet róla mintázhassa.⁴⁹

Xántus János (1825–1894)

1859-ben tudományos érdemei elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. Az USA-ban is egyre magasabb presztízsű kormányzati megbízásokat kapott, 1862-től rövid ideig konzul volt a mexikói Manzanillóban, ám 1864 júliusában, miután megválasztották a pesti állatkert szervező bizottság elnökének, végleg visszaköltözött Magyarországra. Itthon az állatkertnek nemcsak alapítója, hanem az 1866-os megnyitástól első igazgatója is lett. (Mint az *Evolúciós antropológiáról* szóló részben leírtuk, az állatkertek ekkor még az állat- és növényvilágon kívül a távoli földrészek hagyományos kultúrájának bemutatását is feladatuknak gondolták.)

1868-ban részt vett az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedícióban, ahol a természettudományi gyűjtés mellett a néprajzi anyagok beszerzése is a feladata volt. A kétéves tanulmányút alatt (amelynek második felét már önálló gyűjtőként tette meg) kutatómunkát végzett Ceylonon, Kínában, Japánban,

⁴⁹ A téma jó összefoglalását adja Xántus Gábor (2006) dokumentumfilmje: *Magyar volt-e Old Shatterhand?* '55. Karl May levele Xántus Jánoshoz a drezdai Karl May Múzeumban megtekinthető. A levél *Franz Rammel* levéltári munkái nyomán bukkant elő.

Borneón és Jáván. Az itt gyűjtött anyagok és tudás segítségével először a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának őre lett – ez az intézmény lett később a Néprajzi Múzeum. A kinevezés dátumára (1872. március 5.) a Néprajzi Múzeumban hagyományosan minden évben programok sokaságával emlékeznek meg.

Az alábbi válogatás a kalandor tudós Xántus ifjúkori élménybeszámolóiba, a *Levelek Éjszakamerikából* szövegeibe enged betekintést.⁵⁰ Bár a levelek néprajzi szempontból is sokatmondóak, célunk itt az, hogy rámutassunk: a magyar tudóstól távol állt a szociáldarwinista megközelítés, sőt bizonyos szempontból épp hogy közelebb érezte magát a földjeikről elúzótt indiánokhoz, mint az őt magát is száműző akkori európai győztesekhez.

Xántus János levelei Éjszakamerikából (Pest, 1858). Részletek:

„A szeminolok (szökevények) indián törzse területén vagyunk, s elég alkalom volt minden viszonyaikkal megismerkedni.

A férfiak szarvasbőr szűk nadrágot viselnek, melyet a lábikra táján temérdek bojt ékesít; aztán piros, kék és sárga gyönggyel kivarrott mokaszint (szarvasbőr topányt), s ugyancsak szarvasbőrből készített szűk dolmányt. Nyakuk meztelen s sárga és piros festékekkel van kiczifrázva, úgy homlokuk és orruk éle is. Hajuk kakastaréj formára van nyírva, hátul egy csont aroncsba szorítva, mely tele van tűzdelve égfelé álló czifra papagály tollakkal. Hátukon a puzdra van tele nyílvesszőkkel, balkezökben pedig az ij.

A nők nem oly szép természetűek; öltözetük egyedül abbul áll: elől és hátul a nyakról egyegy veres (fahéjból készített) szövetdarab lóg le, mely hasonlít a magyar misericordianusok scapuláréjához. A nők azonfelül topányt is viselnek, mely kagylóval van kivarrrva, de a lányok mezteláb járnak. Hajuk kivétel nélkül igen szép s nagy gonddal fűrtözött tekercecsekben gyűrűdik vállaikra; nyakuk gyöngyökkel és kolibri tollakkal van megtelve a túlzásig. Orruk kékre, ajkuk veresre, arczájuk és homlokuk pedig sárgára van festve, s a különböző festékeket füvek és fák nedveiből készítik, s azért ártalmatlanok.

Eledelük vad húsból áll leginkább, mit a hamuban, szőröstül bőröstül sütnék meg, elébb különféle illatos füvekkel megbéllélvén, mi, egyáltalán mondhatom, nagyon jó ízű; ezenfelül többféle növény ételeket is készítenek, s a vad gyümölcsöket ízletes módon sütik és főzik meg.

⁵⁰ Xántus János 1858: *Xántus János levelei Éjszakamerikából*, közli Prépost István, Pest, Lauffer és Stolp. A kötet az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár oldalról letölthető. Az idézetek forrásai: 9–10. o.

Valamennyien gyékénysátorban laknak, s 20-30 egymás mellett levő ily sátor valami cigányfaluhoz nagyon hasonlít. Épen velünk általaellenben a folyó túl partján is van egy ily falu 17 vígvámból (sátor), s a főnök néhány-szor már átvitt kanóján; s tolmácsunk segítségével mindent megmutata és megmagyaráza.” [...]

„Mikor tolmácsunk bemutatott, s megmondá a főnöknek, hogy én a nagyvizen túlról jöttem ide, azt kérdé: »miért ?« – mire a tolmács ezt válaszolá: »mert országából elkergették«. Ekkor a főnök pipáját kivevé szá-jából s topányát jobb lábárul leveté, s átnyujtá nekem mint a barátság-nak legnagyobb jelét, mondván : »Te igazi nekám vagy (jó barát), mert téged is, épen úgy mint minket, kikergettek orszá-godból, fogadd el barátságom e zálogait, s tarts velünk, mi hatalmasak vagyunk,« stb. Aztán pipát cse-réltünk, s még ezen pipázás közben uj barátom felajánlá leányait, hogy közülök egyet feleségül válasszak magamnak, – mit természetesen megkö-szöntem, ígérvén, hogy majd meggondolom e fontos dolgot.

Így folyik tehát most dolgom öcsém, s csak azt sajnálom, hogy te nem vagy itten, mi mindég történni szokott, ha jó dolgom van.”

Jankó János, a nemzeti néprajztudomány kiemelkedő képviselője

Jankó János (1868–1902)

A Magyar Néprajzi Társaság a fiatal kutatók-nak adományozott díját Jankó Jánosról ne-vezte el. A választás azért esett Jankó Jánosra, mert rendkívül fiatalon ért el mindent, amit kutatóként elérhetett. A tótkomlói származású festő apa gyermeke 22 évesen már dok-tori fokozatot szerez, egyben a Földrajzi Tár-saság a titkárává választotta; 26 éves korától a Néprajzi Múzeum igazgatója (mely akkor még a Nemzeti Múzeum egyik osztálya), s mire 34 éves korában erdélyi terepmunkája közben meghal, már bejárta Kelet- és Nyu-gat-Európát, terepmunkát végzett a Szaha-rában és Szibériában és több mint harminc könyvet írt (zömmel néprajzi monográfiát, tanulmányt).

Jankó munkássága inkább sorolható a *Volkskunde*, mint az összehasonlító néprajz

témakörébe. Bár a széles kitekintésű tudós hivatalból végiglátogatta Európa néprajzi/etnológiai múzeumait, és természetesen az összehasonlító néprajzzal foglalkozó hazai tudóstársai is nagy hatással voltak rá, küldetésadata elsősorban a magyar népi hagyományok feltárására ösztökélte. Még legtávolabbi terepmunkája során, hanti nyelvrokonainknál is a magyar hagyományok megismerése volt a fő célja, mint ezt meg is fogalmazza 1900-ban, a sámán vallásról írt cikke bevezetésében:⁵¹

„A magyar néprajzi kutatásoknak főtörekvése az utolsó évtizedben oda irányult, hogy a magyarság őstörténetét mindjobban megvilágítsa. Ennek a törekvésnek kétségtelenül legérdekesebb része az, mely a magyarság ősi hitvilágáról akarja letépni az ismeretlenség leplét. De a mily érdekes, ép oly nehéz is e feladat. Nyilvánvaló, hogy ezt a feladatot is egyedül az összehasonlító módszerrel lehet megoldani s azért össze kell gyűjtenünk azt a magyar anyagot, a melyben ősi hitéletünk maradványait látjuk s ezt feldolgozva össze kell hasonlítanunk azon népek hitéletével, vagy ősi hitéletének megmaradt töredékeivel, a melyek velünk nyelvileg, vérbőlileg, történetileg rokonok.”

A következő szemelvények Jankó János egy 24 évesen írt munkájából, a *Kalotaszeg magyar népe* című kötetből származnak.⁵² A több mint kétszáz oldalas, rendkívül alapos, részletes leírásokat tartalmazó és pontos tárgyi tudást tükröző könyvet Jankó egy alig három hónapos (nyilván rendkívül intenzív) terepmunka alapján írta meg. A mű az egyik első néprajzi híradás volt erről a tájegységről, amely iránt viszont ezután rendkívüli érdeklődés mutatkozott művész, illetve néprajzos körökben.

Több hazai országos kiállításon, illetve az 1900-as párizsi és 1904-es St. Louis-i világiállítások magyar pavilonjaiban arattak sikereket kalotaszegi háziipari termékek. A varrottas párnák, terítők szerte Magyarországon divatba jöttek, sőt több kalotaszegi faluban, elsősorban Kőrösfőn, ma is (több mint száz évvel később) a háziipar képezi a megélhetés egyik alapját. A kőrösfői templom szolgált modellként Kós Károlynak az állatkerti madárházhoz vagy Medgyasszay Istvánnak a Budapest, Október 23. utca 1–3. szám alatti épülettömbhöz, a hazai vasbeton építéset egyik úttörő alkotásához. 1907-ben jelent meg Malonyai Dezső neve alatt a *Magyar Nép Művészete* című könyvsorozat első kötete, *A kalotaszegi magyar nép művészete*. Az illusztrációkkal gazdagon díszített könyv óriási könyvsiker lett, ez ideig a legnagyobb hazai néprajzi üzleti vállalkozás.

⁵¹ Jankó János 1900: Adatok a sámán vallás megismeréséhez. In: *Ethnographia* (könyv alakban: Debrecen, Főnix Könyvműhely, 2000).

⁵² Jankó János (1892) 1993: *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 4–9., 102–3. o.

Jankó könyvéből most elsősorban olyan részleteket válogattam, amelyek segítenek megvilágítani, mit jelent az *etnocentrizmus*, az *értékorientáltság* és a terepen élők feltétlen *tisztelete* a néprajztudományban. A kiragadott részletek óhatatlanul negatív színben fogják feltüntetni a szerzőt és művét, ezért (gyenge ellensúlyként) megjegyzem, hogy a könyv természetesen nem etnocentrizmusa tulajdonságai miatt volt nagy hatású. Sok megállapítása kiállta az idő próbáját, hogy példaként csak egyet említsek: amikor a kalotaszegi hímzés (varrottas) virágmotívumainak egy részéről azt írja, hogy annak gyökereit nem egyfajta ősi magyar pompaszeretletben, hanem a középkori fejlődési udvar motívumkincsében kell keresnünk, és hogy a népművészetbe a főúri udvarok tanulékony cseléd lányainak köszönhetően épültek be a barokk elemek, ezt a 24 évesen megfogalmazott, megalapozott hipotézisét az elmúlt 120 év néprajzi tanulmányai csak megerősíteni tudták.

Szemelvények Jankó János *Kalotaszeg magyar népe* című könyvéből (1892):

„Ezek szerint tehát tanulmányunk tárgyát azon 17 964 főből álló magyarság képezi, mely a felsorolt 34 faluban lakik, melyek minden nagyobb megszakítás nélkül csatlakoznak egymáshoz s egy egységes népszívetet képeznek, míg a többi, tárgyalásunk keretébe bele nem vont magyarság az oláhság zömébe szigetenként szétszórva terjeszkedett el, amint erről mindenki meggyőződik, aki egy pillantást vet Erdély nyelvi térképére. Az alábbiakban csakis ezen kerekaszámúban 18 000 főnyi magyarsággal foglalkozunk, mint amely a kalotaszeg magyar népének magvát képezi.

A kalotaszegi magyarság főfoglalkozása a földművelés; e téren jó gazda, szorgalmas munkás, aki idejét kitűnően tudja beosztani. [...] Míg az itteni kalotaszegi oláh inkább szükségét szenved és nélkülöz, addig a magyar mindent megkísért, hogy szükségleteinek fedezésére alapot teremtsen. Így a kalotaszegi ember erősen spekulál, mozgékony eszű, eleven vérű, aki marhát vesz nyereségre, ősszel vett gabnát tavasszal ad el, pénzt kölcsönöz kamatra stb. Különösen a bánffy-hunyadi emberben sok a kereskedelmi szellem, mindent megvesz és elad, és nem röghöz tapadt, hanem ha valami nyereségre alkalom kínálkozik, elutazik ő akár Kolozsvárra, akár Nagy-Váradra, nem várja be, míg ezeknek az ügynökei helyben keresik fel s így az ügynök hasznát is ő teszi zsebre. A kereskedelem központja Bánffy-Hunyad, ahol hetenkint egyszer, kedden, vásár van, melyre összegyűl az egész vidék.

A hetivásár Bánffy-Hunyad legmozgalmasabb napja. A legnagyobb erdélyi piacok is ide küldik embereiket, mert a kalotaszegi állat szép és jól tartott s erősebb, mint a szomszédságban bárhol. A piac alsó végén gabonát árulnak zsákokban; onnan egy utcza indul ki ruhára valókat elárusító sátrakból, melyekben zsidók kínálják árúikat; ezek előtt zöldség, gyümölcs és mindenféle napiszükséglet vehető; mögöttük a templom alatt, egy sor menyecske ül fapadon meleg malaczpírtottat árulva; az al-utczában bőrtalpakot, favillákat stb. árulnak. A piac maga oly drága, hogy a mezőségi és szilágysági ember is ide hozza a búzát, gabonát. A zsidóságnak a kereskedésben kis tér jut s panaszkodik is, hogy nem tud boldogulni, mert a kalotaszegi maga is élelmes. Feltűnő, hogy a kereskedelmi életben mily nagy szerepe van a nőknek, sokkal nagyobb mint a férfiaknak, s a néhány zsidó-kereskedőt kivéve, csaknem minden üzleti ág a nők kezében van, ami nekik persze nagy függetlenséget biztosít. Vásárkor Bánffy-Hunyadon minden ház szállodává alakul, kis pénzért, mely persze mindig sokkal kevesebb, mint amit az ember a szállodában fizetne, az ember kocsisztól-lovastól beállít az egyik udvarba, ott akár a szobában maga meg is hálhat, ha egy nappal elébb jön be, s azután onnan megy ki a piacra. [...]

A kalotaszegi magyarban erős a faji öntudat. Hagyományaihoz való szívós ragaszkodásával távol tart magától minden idegen befolyást, s bár nemzetiségi politikát nem űz, s az oláhval békésen megfér, de annak a jelenben előrenyomulását meg nem engedi. Vérbeli keverődésről pedig szó sincs; elég ennek bizonyosságul Bánffy-Hunyad egy hetivásárán körül nézni, azonnal meglátjuk, mily tiszta, erőteljes, egészséges és szép faj a magyar az idevaló csenevész testű, bár kitartó oláh mellett. A különbség főleg a nők közt éleződik ki. Ámbár a kalotaszegi magát tiszta magyarnak vallja, hagyományaiiban más nemzetiségi nyomokra is emlékeztet, melyet nem ritkán megerősít egy-egy jellemvonás. Általában kedvezően nyilatkoznak bizonyos tatár rokonságról, s azt mondják, hogy ők a II. Rákóczy György letelepítette tatárok utódai. Egy pillantás arcukra elég, hogy e hagyománynak, az erősen kiálló járom-csontok, merész szemöldökívek, ritkás szakálluk s egyéb antropológiai jellemek által meglehetősen valószínűséget tulajdonítsunk. A darócziakat szászoknak tartják, s őket általában, mint igen szorgalmas, takarékos, de önző népet jellemzik. Az inaktelkiek és bogártelkiek a bánffy-hunyadiakkal vallanak közeli rokonságot. Itt-ott felmerül a székely rokonság eszméje is és kétségtelen, az hogy a néprajzban sok jellem van, mely e mellett szól. Itt csak egyet említek meg, a kalákát.

Anthropológiailag a kalotaszegi szép ember. A férfiak középmagasak, sőt magasabbak is, erős testtel, jól kifejlett, de el nem hízott s hízásra csak ritkán hajló izomzattal. A fej átlag brachycephal, a homlok magas, széles és egyenes, szemöldök ívek jól kifejlettek, a szemöldökök

sűrűk, az orrgyökénél csaknem összeérők. A szem színe többször kék, mint barna. Az orr egyenes vagy sasorr hajlású, szabályos. Az ajkak keskenyek, metszésük ívesen lehajlik s pirosak. Az állcsúcs hegyes széles és előre hajló. A hajzat gyermekkorban szőke később megbarnul, a gesztenyebarna árnyalatáig, de soknál világosabb is marad; fekete nem lesz soha. A hajzat elég sűrű, a hajsálak hullámosak, nem merevek. A bajusz és szakáll általában világosabb, mint a haj, s ritkább is; a bajuszt hegyesre pedrik, a szakállt leborotváltják. Az arcz nagyon kevésbé ovális, de a kerek arcz is igen gyakori. A végtagok arányosak és erősek. A test színe napbarnította, mely az arczon pirulni és »tüzelni« tud.

A nők Magyarországon legszebb parasztnői közé tartoznak. A lányok arcza szabályos, kerek; a szemek belső része mélyen fekvő, a szemöldök ívek nincsenek kifejlődve, a szemöldök szőrözete is ritka; a szemek metszése rendkívül finom, a szem kék és barna vegyesen, mindkettő azonban eleven, tüzes, derült. Az orr rendkívül szabályos és egyenes. A száj metszése egyenes, a felső ajak vonala csigás, az ajkak középvastagok, élénk pirosak, vértől duzzadóak. A homlok szelíd boltozatú, az áll gömbölyű. A hajzat finom, sűrű és hullámzó. Az arcszín fehér, az élet eleven-piros rózsáival: az arcz húsa tömött s az egészségtől csaknem kicsattanó. A kalotaszegi nő teste is szép, egészséges. Melle jól kifejlett, domború, emlői kemények, nem petyhüdtek, csipője széles, végtagjai szabályosak, formásak s erősek. Amint a férfiak modora nyugodt, higgadt és józan, ugyanúgy a leányoké egyszerű, szerény, csak kevés hiúsággal és még kevesebb kacérsággal. A menyecskék és asszonyok azonban nagyon elevenek és csintalanok s erkölcs szempontjából sem állanak jó hírben. [...]

Nem lehet célom, munkám keretében a kalotaszegi nép közgazdasági, kulturális s egyéb viszonyairól részletesen szólnom; a néhány adat, mit a fentebbi sorokban előadtam, kizárólag a nép legáltalánosabb jellemzését kívánja megadni... Érzem, hogy munkámban a főhiba, az összehasonlítás teljes hiánya, de ez nem az én hibám. A magyar irodalomban a magyar nép egyetlen töredékére sem találtam oly részletes leírást, mint a minő az enyém, melyet még így sem tartok teljesen kimerítőnek. Ha majd több hasonló irányú és terjedelmű munka fog előttünk feküdni, kezdetjük meg csak gyümölcsötetően az összehasonlítás fáradságos és minden részletre szükségképpen kiterjeszkedő munkáját. Ép azért mindvégig következetesen megmaradok az anyaggyűjtő feladatánál, s ha egyrészt távol tartom magamat az összehasonlításoktól, óvakodom másrészt a következtetésektől, melyek alapjául kizárólagosan az összehasonlítást ismerem el."

Bátky Zsigmond, egy európai kitekintésű néprajzkutató

Bátky Zsigmond (1874–1939)

A dunántúli Kocsról származó, földrajztudós végzettségű Bátky Zsigmond épp 1896-ban kezdett el dolgozni a Néprajzi Múzeumban (illetve jogelődjében), azaz abban az esztendőben, amikor a millenniumi ünnepségek óriási terhet róttak az akkori igazgató, Jankó János vállára: a *millenniumi falu* megrendezését. A 24 lakóportából álló multietnikus szabadtéri múzeumi bemutató vetekedett a néhány évvel korábban megnyílt stockholmi Skanzennel. A kiállítás gyakorlati szervezési feladataiból Bátky jócskán kivette a részét.

A millenniumi falu épületei még abban az évben elbontásra kerültek, ám a kiállított anyag a Néprajzi Múzeumba került – ekkor került először nagyobb magyar anyag a külföldi gyűjtések mellé. Szerinte az országban elindult egy úgynevezett tájházmozgalom, amelynek keretében egyre több településen rendeztek be kiállítást egy jellegzetesnek tartott helyi épületben. Bátky Zsigmond 1906-ban jelentetett meg egy kézikönyvet, félreérthetetlen címmel: *Útmutató a néprajzi múzeumok szervezésére*. A könyv azóta is kötelező olvasmány a tárgyi néprajz hallgatóinak, és tulajdonképpen praktikus tanácsok gyűjteménye lokálpatrióta néprajzosok számára. Olyan részleteket is tartalmaz, mint például hogy mit mondjon az ember faluhelyen ahhoz, hogy néprajzi szempontból értékes tárgyakat tudjon olcsón megvenni.

Az első világháború után részletes etnikai térképek készítésével igyekezett segíteni a trianoni diktátum elleni magyar szellemi küzdelmeket. 1922-től ő lett a Néprajzi Múzeum igazgatója, szerkesztője és részben szerzője *A magyarság néprajza* című sorozat első négy kötetének. Munkásságára a rendkívüli alaposág és elsősorban a tárgyi néprajz iránti elkötelezettség a jellemző.

Mindezek alapján azt gondolnánk, hogy Bátky Zsigmond a *Volkskunde* jellegű néprajztudomány elkötelezettje volt. Ez nincs egészen így. *A magyarság néprajza* (címe ellenére) maga is összehasonlító jellegű munka, amely részletesen foglalkozik a Kárpát-medence többi népével, illetve kitekintést ad a kölcsönhatásban álló többi európai nép műveltségére. A következőkben az *Útmutató* bevezetőjéből származó szemelvényekből kitűnik, hogy a tárgyi néprajzot meghatározó módszertani kézikönyv szerzője kifejezetten összehasonlító néprajzként határozta meg a hivatását, amikor amellet teszi le a voksot, hogy egyetlen nemzetközi kultúrakutatás létezik, amely épp ezért csakis összehasonlító jelleggel művelhető.

Bátky Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Részletek a bevezetésből.⁵³

„A néptan rövid története, felosztása, módszere, segédtudományai

A tágabb értelemben vett néptan vagy ethnologia⁵⁴ merőben modern tudomány. Mint minden új tudománynak, úgy ennek is hosszú fejlődési folyamaton kellett átvergődnie, míg tartalmi körének mai meghatározásához eljutott. [...] Nem mellőzhetjük itt el, hogy fel ne említsük a német Bastian Adolf nevét, ki egy ritka hosszúra nyúlt emberélet alatt az ethnologia érdekében a legtöbbet dolgozott, a kinek minden pályatársát felülmuló földkörüli utazásai hozták létre a mai napság legnagyobb és mindenfelé mintául vett berlini néprajzi múzeumot s a kinek páratlan agitációjának köszönhető az ethnologia tágas mezején az egész világon megindult nagyarányú munkálkodás.⁵⁵ Elég, ha röviden csak annyit mondunk, hogy fellépése korszakot alkot az ethnologia történetében s hogy szociológiai-pszichológiai irányú munkálkodásával az új tudományt mélyítette, feladatát és módszerét, melyek addig ingadozók voltak, kifejtette, az ethnologia helyét a tudományok egyetemében kijelölte s ezzel

⁵³ Bátky Zsigmond (1906) 1994: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Bevezetés. Budapest: Néprajzi Múzeum, reprint kiadás, 1–27. o.

⁵⁴ „A közönséges magyar nyelvhasználatban az ethnologia, ehnographia, sőt a folklore is egyre-másra néprajznak neveztetik.” (Bátky Zsigmond jegyzete.)

⁵⁵ „Ismertetését lásd »A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. 1902. című díszmunkában.«” (Bátky Zsigmond jegyzete.)

annak valóságos megalapítója lón. Az ő tanítása szerint már most az ethnológiának vagy néptannak két szóval kifejezett, végső célja az, hogy megismertesse velünk az emberiség fejlődését úgy annak egyes tagjaiban, mint művelődésének különböző fokozataiban. Az előbbi feltételezi az olyan irányú munkálkodást, melynek az a célja, hogy a földünkön élő összes emberfajtákat megismertessük, azaz ép úgy írjuk le őket, mint pld. A leíró földrajz a földet (egy-egy országot stb.) s ez lesz ekkor a leíró néprajz, ethnographia, a másik pedig, hogy a különböző fokozatokat a legkülönbözőbb népeknél összehasonlítsuk, a mikor az összehasonlító néptanhoz, az ethnológiához jutunk. E munkásságnak az lesz a végső összefoglaló eredménye, hogy a különböző fokozatokat egy összefüggő szellemi processus egyes momentumaiként fogjuk felismerni, vagy más szóval az emberi öntudatnak és észnek kifejlését fogjuk megtalálni a szerves egésznek felismert emberiségénél. A hígabb értelemben vett néptan, melyet más, ha nem is megfelelő szóval néptudománynak mondhatnánk, tehát, földünk összes népeit, a természetieket és a kultúrnépeket egyaránt, egymáshoz való minden viszonyukban, főképp természetrajzi, földrajzi álláspontokról tárgyalja.

A néptan tehát az embert nem mint magános individumot tekinti, nem testének felépítésével, életműködésével stb. foglalkozik, hanem őt, mint a társaságbeli csoportok (család, törzs, nép) teremtményét és tagját fogja fel, mert világos lett az, hogy csak ezekben a közületekben képes az ember elébe szabott rendeltetésének betöltésére. A ki azonban ezeket a dolgokat meg akarja ismerni, annak előbb az egyes emberrel kell foglalkoznia és pedig úgy fizikai, mint pszichológiai szempontból. Így jutunk el egyfelől a fizikai anthropológiához, a néptan egyik fundamentumához, e kizárólag bonczani tudományhoz, mely az embert (és pedig a jelen-kori és a kihalt embert egyaránt), mint singularis természeti lényt tárgyalja. A talált egyezések és különbségek állapítják meg az egyes emberfajtákat. Az ember-tannal szoros összefüggésben van az őstörténet vagy praehistoria. Hatalmas segítő társai az ethnológiának fentebb vázolt feladata megoldásában a népléktan és az összehasonlító nyelvészet is, továbbá egy új tudomány, mely az embert fizikai környezetéhez való, viszonyában vizsgálja t. i. az anthropogeographia. Az összehasonlító népléktan becses adalékokat szolgáltat a néptannak egy másik új hajtása, mely a folklórral, azaz az egyes népek primitív szellemi hagyományainak, azok lelki életnyilvánulásainak (szokásaiknak, hitüknek stb.) foglalatjával foglalkozik.

A néptan, ismét röviden szólva, tisztán tapasztalati tudomány, mely konkrét földrajzi és néprajzi tényeken épül fel, minden teoretikus

spekulációt eleve elutasít magától s azon sajátságánál fogva, hogy a természeti vagy vad népek állapotával, tehát az emberi művelődés és fejlődés kezdetével, annak primitív formáival foglalkozik, képes volt sok rokonnak fölismert, régóta önálló tudománynak már eddig is új és a régieknél biztosabb támasztó pontokat nyújtani.

Az összehasonlító néptan három tudományág adja alapját, ú. m. a társadalomtan, a gazdaságtan és a kultúratán. Az első az emberi társadalmak eredetével, formáival, életműködésével foglalkozik; a második az embernek lételeméhez, fennmaradásához szükséges momentumokat (kultúrnövények, állatok, ipar, kereskedelem, gazdasági formák és azok alapjai) tárgyalja; végül a harmadik, igen nagy és bennünket közvetlenül érintő ág, az emberiség szellemi és anyagi kultúrájának mibenlétét (természeti termékek, technika, eszközök, ruházat stb.; vallás, művészet, tudomány) teszi vizsgálat tárgyává. Megjegyzem itt, hogy az anyagi és szellemi kultúrvagyont nem lehet egymástól szorosan elkülöníteni.

Ez az utóbbi ág azért érint közvetlenül bennünket, mert átvezet a néprajzi múzeumokhoz, melyekben az emberiség anyagi kultúrvagyonát gyűjtjük egybe. Érintettük, hogy a néprajzi tudomány a vad népek tanulmányozásával indult meg s ezt többé-kevésbé természetesnek is találjuk. Épp úgy természetesnek fogjuk tartani azt is, hogy a néprajzi tárgyak iránt való érdeklődést az erotikus természetrajzi tárgyakkal kapcsolatban, első-sorban a vad népek keltették fel bennünk. Előbb csak kuriózitásból történt a gyűjtés, majd öntudatosabban, bár kis körre, egyes népekre szorítkozva, végül nagy mohósággal minden természeti népre kiterjeszkedve, a mikor t. i. Bastian fellépésével világos lett, hogy az egész emberi nem, nemcsak testileg, hanem szellemileg is egységes, hogy t. i. művelődése a közös emberi öntudat fejleménye, melyben csak fokozatok és nem lényegbeli különbségek vannak stb., s mikor mindezeket a legkülönbözőbb népektől származó kézzelfogható tárgyak is bizonyították. Ezeknek a múzeumoknak az volt a céljuk, hogy földünk legkülönbözőbb népeinek jelenkori vagy legalább is nem nagyon régi anyagi kultúráját mutassák be tarka összevisszaságban, földrajzi-néprajzi szempontok szerint csoportosítva. A kultúra azonban, a mint kiderült, nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is áttérjed s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak időleges hordozói s így szükséges, hogy a további gyűjtés és búvárkodás e kultúráknak történeti irányban való mélyítésére helyeztesse. Akkor pedig ez a néprajzi beosztású rendszer többé nem állhat meg, hanem e ma még néprajzinak nevezett múzeumokból más gyűjtemények bevonásával olyan múzeum fog kialakulni, mely a földgömbust átfogva, az

egész emberiség művelődését fogja illusztrálni a maga természetes fejlődésében, egyszóval általános művelődéstörténeti múzeummá lesz.

A darwinizmus megszületésével s a leíró természettudományok óriási nekilendülésével együttjáró érdeklődés a vad népek iránt, a kiket ama már mindinkább elavuló történelmi felfogás elég helytelenül történetnélküli népeknek nevezett el, sokáig fogvatartotta az elmélet s nem engedte, hogy az ethnologia jelesei által hirdetett »ismerd meg tenmagad« elvét saját magunkra, a büszkén írott történettel bírónak mondott népekre is alkalmazzuk, vagy más szóval, hogy a természeti népeken már kipróbáltabb ethnologiai vizsgálódást magunkra is kiterjeszszük. Annál csodálatosabbnak tetszik ez ma már nekünk, mert hiszen a régiségek iránt hosszú idő óta általános volt az érdeklődés s hatalmas régészeti gyűjtemények keletkeztek és pedig nemcsak európai, hanem Európán kívüli népek kultúrvagyonából is. Pedig ezek se mások, mint az akkori népeknek néprajzi gyűjteményei s viszont a mai néprajzi gyűjtemények se egyebek, mint, hogy így fejezzük ki magunkat, jelenkori régészeti múzeumok. Csak lassan jutottunk el annak a ténynek felismerésére, hogy az emberi öntudat összes nyilvánulásaiban nálunk ép úgy feltalálhatók mindennemű primitív vonások, mint az ú. n. vad népeknél; hogy a jómagunk társadalmában is élnek olyan rétegek, melyek hasonló kulturnívón állanak, mint a természeti népek, vagy állhattak azok az elődeink, kiktől ú. n. régiségeink származnak. Ezt a felfogást elsősorban az összehasonlító pszichologiai-folklorisztikai bűvárkodások vetették felszínre, de később az anyagi kultúra vizsgálata is megerősítette. Különösen gazdagon ontotta az idevágó egyezéseket (analogiákat) a régészeti tárgyakkal való összevetés. Ezeknek a szempontoknak, a saját művelődésünk szerves fejlődésének megismerésére törekvő vágyakozásnak köszönhetik léteiket a hazai vagy nemzeti néprajzi múzeumok, melyeknek igazi jelentőségét csak a késő kor fogja teljes mértékben méltányolni[...]"

„A fejlődésnek ezt a menetét követte a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya is. Külföldi példák után indulva, leszámítva Reguly Antal egy már régebbi szibériai kis gyűjteményét, legelőször is a tengerentúli népekre és pedig szorosabban Kelet-Ázsiára (Hátsó-India, Khina, Japán, Borneó) vetette tekintetét. [...] Egy darabig csak egyes világjáró hazánkfi-ai adományából gyarapodott a múzeum, de később tudatosan hatalmas fejlődésnek indult. Meg kell itt említenünk, hogy a többi európai néprajzi múzeumokéval közös és pedig elsősorban gyűjtő cél mellett, még egy speciális magyar szempont kijelölése is nagyban hozzájárult osztályunk enemű gyűjteményeink szaporításához, t.i. a magyarral rokon népek be-

ható néprajzi tanulmányozása, mely a nyelvészet-történet közös hajtásaként, kezdettől fogva céltudatosan indult meg s ma már ennek tárgyi része akkora anyaggal rendelkezik gyűjteményünkben, hogy külön alosztályi rangra emelkedett. [...]

Ha azt kérdezné már most valaki, mi a célja ennek a gyűjteménynek, az előzőek után mindenki meg tud felelni rá, hogy szűkebb keretben az, a mi az egész világot felölelő néprajzi múzeumé, hogy t. i. az e hazában lakó különféle fajtájú és a művelődés különböző fokán álló összes népeknek, sőt társadalmi rétegeknek anyagi kultúrvagyonát mutassa be a jelenből s a mennyire lehetséges, a múltból is. [...] Hosszúra nyúlna azonban elmélkedésünk, ha csak azoknak a szempontoknak kifejtésére szorítkoznánk is, a melyek a belőle, illetve gyűjteményeiből még később kialakulandó új és a szó szoros értelmében igazi nemzeti tudományt illetik. Hogy mit köszönhetünk önmagunk, múltunk, művelődésünk, képességeink, egyéniségünk stb. megismerése s az ezekből folyó nemzeti öntudat szélesbülése szempontjából a gyűjteményeknek, csak akkor fogjuk érezni igazán, ha ezek a mi legsajátabb lelkünkben fakadt kincsek visszajöhetnek, vagy ha arra gondolunk, mit veszített nemzeti művelődésünk azzal, hogy ezeknek egybegyűjtésére apáink csak ezelőtt száz, vagy még több évvel nem gondoltak. Mekkora kincs merült el az örök sötétségbe s nekünk fájó szívvel kell látnunk, hogy a hazai néprajz földjén romok, bár még más nemzetekéhez képest aránylag elég gazdag romok között járunk. De hogy a nemzeti közérzésben is mennyire általánossá lett a fájdalom érzete egy-egy gyakran öntudatlanul is nemzetinek, magunkénak érzett népi sajátságunk (viselet, szokás stb.) elmúlása felett, azt lépten-nyomon tapasztalhatjuk társadalmi életünkben, irodalmunkban egyaránt. De kérdelem, hogy társadalmi fejlődésünk is nem oly irányba halad-e, mely kérlelhetetlenül, parancsolólag fogja követelni azt, hogy az eddig kevésre méltatott s megvallhatjuk, hogy ily irányú tanulmányainkban majdnem napjainkig bizonyos naiv perspektívából tekintett néppel végrevalahára mindennemű viszonylataiban komolyan foglalkozunk?”

A kortárs néprajztudomány néhány sajátága

A 19. és 20. század fordulója óta eltelt bő évszázad alatt mind a kulturális antropológia, mind pedig a néprajztudomány nagyot változott. A két diszciplína közül a kulturális antropológia tett meg nagyobb utat, amikor meghaladta etnocentrikus beállítódását, terepmunkát kezdett alkalmazni, befogadta a társszociológiának termékenyítő hatását (strukturizmus, posztmodern stb.).

A néprajztudomány szintén sokat változott; elsősorban a második világháború utáni Németországban és Skandináviában vált erőssé a múlttal való szembenézés és a diszciplínán belüli paradigmaváltás igénye. Ennek ellenére bizonyos, a kezdetektől meglévő sajátságok fennmaradtak, és ezek érezhető különbséget jelentenek az antropológiához vagy a szociológiához képest. A következőkben néhány ilyen, a kortárs néprajzot az antropológiától megkülönböztető elemet emelünk ki.

A leegyszerűsítő leírás célja az, hogy az érdeklődő hallgatók/laikusok egy „első képet” tudjanak alkotni a kérdésről, de felhívjuk az olvasó figyelmét, hogy ez a kép felszínes. A néprajztudomány alaposabb bemutatása nem célja ennek az antropológiai tárgyú kötetnek, viszont a továbblépéshez ajánlunk néhány kézikönyvet a fejezet végén.

Terepmunka

A kulturális antropológiához hasonlóan, de a szociológiától eltérően a néprajztudományban is nagyon fontosnak tartják az első kézből történő adatgyűjtést, azaz a terepmunkát, amelynek során a kutató személyesen találkozik azokkal az emberekkel, akiket tanulmányoz. A kulturális antropológiától eltérően azonban a néprajzi terepmunka nem alapoz kiemelten a résztvevő megfigyelésre, ezenkívül más adatgyűjtési technikákat is előszeretettel alkalmaz. A néprajzi terepmunkát gyakran nevezik „gyűjtésnek” vagy „gyűjtőútnak”, az interjúalanyt pedig „adatközlőnek”, ami arra utal, hogy a fő cél az eredmények, azaz a néprajzi adatok összegyűjtése, nem pedig a részvétel.

A néprajztudomány ágai

A néprajztudományban nagyon korán elvált egymástól két kutatási irány, a *tárgyi néprajz* és a *folklorisztika*. A *tárgyi néprajz* (melyet francia és német mintára *ergológia* néven is neveznek) a kultúra anyagi objektumaival és azok készítési technológiájával foglalkozik, olykor ideértve a kapcsolódó szokások, társadalmi, vallási és gazdasági tényezők kutatását is. A *folklor* a vizsgált népcsoport *szellemi* eredményeit jelenti. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint a hazai néprajzi kutatási hagyományban a folklor három nagy területe alakult ki:

- a mindennapi élet folklorja (a szokások legtágabban értelmezett területe);
- a művészeti műfajok (népköltészet, díszítőművészet, tánc, összefoglalóan népművészet) és
- a hiedelmek, vallási képzetek és rendszerek, értékítéletek.

A néprajztudományban a folklorisztika és az ergológia intézményileg is jelentős mértékben elkülönül, pl. külön tanszékeket, konferenciákat tartanak fenn. A kulturális antropológia szemlélete ezzel szemben *holisztikus*, amely szerint a kultúra anyagi és szellemi aspektusa szorosan összefügg, és ezért nem tartja indokoltnak a szellemi és az anyagi jellegű kutatások intézményi szétválasztását.

Magyarországon – a folklorisztikán és a tárgyi néprajzon kívül – sokáig harmadikként jelen volt az *etnológia* is. A francia eredetű etnológia kifejezés alatt összehasonlító néprajzot, azaz mai fogalmaink szerint kulturális antropológiát értettek.

A néprajz segédtudományai

A néprajztudományi képzéshez tartozik a *muzeológia* oktatása/művelése is, azaz egy néprajzkutatótól elvárás, hogy tudjon kezelni egy múzeumi gyűjteményt. Ez kétségkívül hasznos ismeret, amely a kulturálisantropológus-képzésből zömmel hiányzik.

A néprajzosok a muzeológiát sokszor *segédtudománynak* nevezik (hiszen segíti a munkájukat), csakúgy, mint a néprajz sok határterületén kialakult, etno- előtaggal kezdődő tudományelnevezéseket, mint pl. etnomuzikológia, etnolingvisztika, etnobotanika stb. A kulturális antropológiában az interdiszciplináris kutatási területeket nem nevezik segédtudományoknak, hiszen az arra utalna, hogy a saját szemszögemből közelítem meg az adott társdiszciplínát – hasonlóan, mint ahogy az etnocentrista megközelítések is a saját kultúrához viszonyítva igyekeztek megérteni az idegen kultúrákat.

Értékközpontúság

Az „értékközpontúság” fogalmát egy személyes történettel igyekszem érthetőbbé tenni. 1993-ban antropológushallgatóként érkeztem Ecuadorba, ahol Otavalo környéki indián településeken kutattunk. Magam hamarosan zenészek nyomába szegődtem, és úgy véltem, ez segíteni fog abban, hogy az őshonos kultúra egyre mélyebb rétegeibe ássak le. A terepmunka során lassan-lassan jutottam el a kazettákon is kapható népszerűbb dallamoktól az archaikusabb, hárfán játszott dallamokig, innen a nagyon egyszerű közösségi dallamokig. Az anyagból kiállítást rendeztünk a Néprajzi Múzeumban, a kiállítás sarkából pedig ezek a dallamok visszhangoztak. Az egyszerű dallamok fülsiketítő monotóni-

ája miatt a múzeumőr néniket rendszeresen le kellett váltani erről a kellemetlen posztról.

Végül, több hónap ott-tartózkodás után, a zene iránti kutatás vezetett egy távoli településen egy öreg sámánhoz, aki kondorkeselyűcsont furulyán játszott, pontosabban gyógyító eszközként használta. A furulya óriási szakrális értéknek számít, ezért a spanyol gyarmati időszakban a használatát megtiltották, és az Andok többi területén a használata kihalt. Magam is találkoztam Cuscóban olyan perui régésszel, aki hitetlenkedve hallotta (és nem is hitte el), hogy messze, Ecuadorban, a hegyek között ma is ősi módon, gyógyításra használják ezt a furulyát, amelyből legfeljebb 18. századi darabokat ismert. Hitetlenkedése számomra arra volt bizonyíték, hogy a keresés végére valóban rendkívül értékes néprajzi leletre bukkantam.

Egy évvel később Párizsban tanultam Andok-beli antropológiát. Etnomuzikológia-oktatóm, *Rosalía Martínez* bolíviai dallamokkal foglalkozott, de megközelítése egészen más volt, mint az enyém: piacokon vásárolt kazetták dallamkincsét elemezte. A kazettákon újabb stílusú népzene szólt, elektronikus hangszereléssel – Magyarországon *lakodalmas rock*nak nevezzük ezt a stílust. Meg voltam döbbenve, hiszen a lakodalmas rock számomra a népzene legalját jelentette, ennek vizsgálatára a terepen semmiképp sem vesztegettem volna időt. Úgy gondoltam, hogy a terepmunkám későbbi szakaszában felkutatott népzene (a hárfás muzsika vagy különösen a kondorcsont furulya) sokkal értékesebb zenei rétegeket jelent. A féléves kurzus során azonban szép lassan megtanultuk megkülönböztetni az Andok-beli lakodalmas rock különböző (indián, barokk és kortárs) zenei rétegeit és társadalmi funkcióit. A félév végére beláttam, hogy a kortárs lakodalmas rock egy antropológus számára éppúgy elfogadható kutatási téma lehet, mint az archaikus(abb) népzene.

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Hogyan követte egymást a három alábbi magyar néprajzkutató a Néprajzi Osztály, illetve a Néprajzi Múzeum élén?
a) Jankó János   b) Bátky Zsigmond   c) Xántus János
- Mi a Volkskunde és a Völkerkunde közötti lényegi különbség?
- Különböztessd meg a 19. századi antropológiát a korabeli összehasonlító néprajztól!
- Adolf Bastian kultúraelméletét melyik eleme miatt soroljuk a Völkerkunde és nem a Volkskunde ágazatába?
- Mi volt a célja Jankó Jánosnak az összehasonlító kutatások elvégzésével?
- Mikor indult a hazai tájházmozgalom?
- Mely sorozatot kezdte el szerkeszteni Bátky Zsigmond?
- Mely két nagy kutatási irányra válik szét a néprajz? Melyik mivel foglalkozik?
- Magyarázd el az értékközpontúság fogalmát!
- Kinek a személye köti össze a legkonkrétabban a Néprajzi Múzeumot a Fővárosi Állat- és Növénykerttel?
- Mi a néprajz viszonya a muzeológiával?

Tárgy- és névmutató

- Etnocentrizmus (*ethnocentrism*): a kifejezés azt jelenti, hogy a különböző kultúrákat a saját kultúránkból kiindulva, a mi világunkhoz viszonyítva értelmezzük. A néprajzkutatók (a 19. századra jellemző etnocentrikus szemlélet miatt) sokszor a saját etnikai csoportjuk (és rokon népek) népi kultúrájának vizsgálatára fókuszáltak.
- Paraszti kultúra: a néprajz fő kutatási terepe volt; a 19. század romantikus szemléletéből fakadóan a néprajzkutatók a falusi emberek kultúrájában keresték a nemzeti kultúrák gyökereit. A *paraszti kultúra* a közép-európai néprajzban olyan gyűjtőfogalomként vált, amely a falusi (népi) kultúra minden elemét magába foglalta, a tényleges földművelésen túl például a halászatot, állattartást, vagy a gazdálkodáson kívül az életformához kapcsolódó folklórt (népzene, mesék stb.) és tárgyi anyagot (használati eszközök, díszítőművészet stb.).
- Néprajz (németül: *Volkskunde*): a Volkskunde, azaz a néprajz a kutató saját kultúrájának jobb megismerését célozta. Jellemzője volt az etnocentrizmus, valamint a nemzeti mozgalmak erősítésébe való bevonódás. Szemléletére

jellemző, hogy a kutatott kultúrát a kutató a sajátjánál magasabb rendűnek tartotta (szemben a korabeli antropológusokkal).

- Összehasonlító néprajz (németül: *Völkerkunde*): a *Völkerkunde*, azaz az összehasonlító néprajz a brit antropológia és a francia etnológia hatása alatt álló tudományág, amely elsődleges feladatának az egyetemes emberi kultúra kialakulásának vizsgálatát tekintette. A korabeli antropológiához annyiban hasonlított, hogy szemlélete evolúciós volt. Lényeges különbség közöttük azonban, hogy a néprajz nem került erős szociáldarwinista befolyás alá.
- Primitív versus ősi (*primitive versus ancient*): az ősi kulturális jegyeket az evolúciós antropológia és a néprajz eltérően ítélték meg. Az evolúciós antropológia primitív jelzője (ami latinul annyit tesz, ősi) pejoratív értelemben elmaradottságra utal. Ezzel szemben a néprajzosok nemzeti nyelven használt ősi fogalma érintetlenségre, kulturális tisztaságra utalt.
- Skanzen (*Skansen*): általában szabadtéri néprajzi múzeumot jelent, a Stockholm egyik szigetén található szabadtéri múzeum és állatkert nevéből származik. A kiállítás alapját Artur Hazelius különleges gyűjteménye adta, amely 150 kisebb-nagyobb épületből áll, és ezzel rámutat a korábban szegényesnek tartott svéd falu szépségeire és értékeire.

Személyek

- Bastian, Adolf (1826–1905): német kultúrakutató, a mai berlini Ethnologisches Museum alapítója, a német összehasonlító néprajz úttörője. Bastian fiatalkorában körülutazta a világot, miközben megfigyelte a különböző népek szokásait, gondolkodásmódját. Később ezen terepmunkája alapján alkotta meg az emberiség lélektani egységéről szóló elméletét, amely szerint a legalapvetőbb gondolatok, elképzelések minden kultúrában megjelennek a világon. Kortársaihoz hasonlóan hitt az evolúcióban, ugyanakkor nézetei szerint ez a folyamat nem unilineáris.
- Bátky Zsigmond (1874–1939): pályája kezdetén Jankó János irányítása mellett az 1896-os ünnepi millenniumi falu összeállításán dolgozott, amely egy 24 lakóportából álló, multietnikus szabadtéri múzeumi bemutató volt. Ezt követően publikálta *Útmutató a néprajzi múzeumok szervezéséhez* című munkáját, ami a tájházmozgalom kötelező irodalma lett. Az első világháborút követően etnikai térképeket készített a trianoni döntés elleni szellemi küzdelem jegyében; 1922-től ő lett a Néprajzi Múzeum igazgatója. Szerkesztője és részben szerzője *A magyarság néprajza* című sorozat első négy kötetének. Munkásságára a rendkívüli alaposág és elsősorban a tárgyi néprajz iránti elkötelezettség a jellemző.

- Jankó János (1868–1902): fiatalon elhunyt magyar néprajzkutató, róla nevezte el a Magyar Néprajzi Társaság a fiatal kutatóknak adományozott díját. Terepmunkát folytatott Afrikában a Szaharában és a Nílus deltavidékén, valamint az osztyjakokat is kutatta Szibériában. 1894-ben Xántus Jánost váltotta a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának élén. A halál 1902-es erdélyi gyűjtőútján érte. Tudományos szemléletére jellemző, hogy külföldi útjai során is a magyar hagyományok jobb megismerése volt a célja – összehasonlító perspektívából.
- Xántus János (1825–1894): az 1848–49-es szabadságharc résztvevője volt, ezt követően pedig amerikai emigrációba kényszerült, ahol vadászként, gyűjtőként és preparátorként értékes természetrajzi kutatásokat végzett. Eredményeit rendre elküldte a Smithsonian Intézetnek. Gyűjteményeiből kapott a Magyar Nemzeti Múzeum is, ezért még az emigráció alatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. Családjának írt amerikai leveleit 1858-ban nagy sikerrel adták ki Pesten *Xántus János levelei Északamerikából* címmel. 1864-ben hazatelepült, és a Budapesti Állatkert alapítója és igazgatója lett. A Távols-Keleten tett tanulmányútjával a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményét gazdagította. 1872. március 5-én nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának őrévé – ez a nap máig a Néprajzi Múzeum születésnapja.

Ajánlott irodalom

Könyvek

- Bausinger, Hermann 1995: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó.

„Első megjelenésekor ezt az igen szerteágazó könyvet alapvetően vitairatnak szántam. A népi kultúrát akkoriban az összkultúra tradicionális részeként határozták meg, melyet (még) nem értek el a modernizációs impulzusok és kifejezésformák; a néprajzra – az itt illetékes tudományra – pedig úgy tekintettek, mint ezen örökség konzervatív pásztorlányára. A könyv ezzel szemben nemcsak azt akarta megmutatni, hogy a modern, a »technikai« világ már messzire behatolt a tradicionális népi kultúrába, hanem azt is, hogy a népi kultúrát többszörösen is antimodern ellenpólusként alkották meg. Ez a felfogás időközben nagyrészt érvényre jutott – természetesen nem csupán, de – talán e könyv nyomán is” (Hermann Bausinger).

- Hofer Tamás 2010: *Antropológia és/vagy néprajz*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Az antropológia és a néprajz a tudományos szóhasználatban két diszciplínát jelent. De hol a határ? A tanulmánykötet az elvi, módszertani kérdéseken, a két fogalom kapcsolatán túl betekintést ad a szerző életpályájának néhány állomásába is.

- Kósa László 2011: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.

A Tankönyvtár.hu oldalon online is teljes terjedelmében hozzáférhető kötet tankönyv jelleggel, röviden, érthetően mutatja be a magyar néprajz történetét (kiemelve egyebek közt a hazai etnológia, finnugrisztika, összehasonlító nyelvészet nagyjait, vagy a magyar felfedezők, utazók

tudományos hozzáadott értékeit) és kortárs néprajz útkeresésének legfontosabb dilemmáit. A kötet utolsó fejezete vázaltszerűen összefoglalja a hazai néprajz és antropológia viszonyát, a szerző nézőpontjából.

— **Magyar néprajz I-VIII., 1988-2011**

A kötetek online olvashatók: <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/A> sorozat összesen 8330 oldalon tárja az olvasó elé a magyar népi kultúra örökségét. A leírás és rendszerezés mellett értékeli, elemzi a tradíciók együtteseit, a köznépi kultúrának a magyarságra, illetve annak egyes társadalmi rétegeire, foglalkozási, táji, területi csoportjaira jellemző, sajátos vonásait. A magyar néprajztudomány eddigi legnagyobb tudományos vállalkozásában, Paládi-Kovács Attila főszerkesztő koordinálásával összesen 115 szerző vett részt.

Noha a mű nyolckötetes, kilenc könyv látott napvilágot, a kéziratok elkészültének időrendjében. Az V. Népköltészet kötet 1988-ban, a VI. Népzene, néptánc, népi játék 1990-ben, a VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság 1990-ben, a III. Kézművesség 1991-ben, a IV. Életmód 1997-ben, a VIII. Társadalom 2000-ben, a II. Gazdálkodás 2001-ben, az I. 2. A népi műveltség korszakai 2009-ben, az I. 1. Táj, nép, történelem című 2011-ben jött ki a nyomdából.

— **A magyarság néprajza I-IV., 1933-1937**

A könyvsorozat (a Magyar Néprajzi Lexikon szócikke szerint) a magyar népi kultúra első tudományos összefoglalása. Négy kötetben jelent meg, első kiadása 1933–37-ben, Viski Károly és Czako Elemér szerkesztésében. Az első kötet témája a táplálkozás, építkezés-település, bútortart, mesterkedés és viselet, szerzői Bártky Zsigmond, Györfly István és Viski Károly. A második kötet a gazdálkodás (gyűjtögetés, halászat, vadászat, állattartás, földművelés, teherhordás, közlekedés, jeladás), a díszítőművészet és a „hagyomány tárgyai” c. fejezeteket tartalmazza (Györfly István és Viski Károly). A harmadik kötetben olvashatók a népdalról, a népi epikáról (anekdota, mese, drámai hagyományok) és nyelvjárásokról szóló fejezetek (Viski Károly, Solymossy Sándor, György Lajos, Berze Nagy János, Szendrey Zsigmond, Tolnai Vilmos, Zlinszky Aladár, Horger Antal). A negyedik kötetben található a zenéről, a táncról, a szokásokról, a hitvilágról, a játékról és a vallási néprajzról írt fejezetek (Kodály Zoltán, Lajtha László, Gönyey Sándor, Szendrey Zsigmond, Solymossy Sándor, N. Bartha Károly és Schwartz Elemér).

— **Paládi-Kovács Attila 2002: *Tárgyunk az időben. néprajzi kibívások és válaszok.* Debrecen: Ethnica Kiadó.**

A gyűjteménykötet Paládi-Kovács Attila magyar néprajzkutató munkáiból válogat. A tanulmányok a néprajz és az anyagi kultúra kutatásának fontos kérdéseivel foglalkoznak. Tárgyalásra kerül a néprajz, illetve a magyar néprajz helyzete a kortárs társadalomtudományok között, vagy épp a falukutatás gyakorlata.

— **Tari János 2002: *Néprajzi filmzés Magyarországon.* Budapest: Európai Folklór Intézet.**

Átfogó jellegű történeti áttekintés a magyarországi néprajzi filmzésről. A szerző nem kívülről szemlélve közelíti meg a témát, hanem filmkészítői gyakorlati tapasztalatokkal kiegészítve ír az elméleti és a módszertani kérdésekről. A könyv a magyar néprajzi filmzés mellett kitekint az utóbbi évtizedekben egyre erősebb vizuális antropológia területére is.

Honlapok

Európai Folklór Intézet

Az intézet alapvető feladata a folklórral kapcsolatos különböző területek (a kutatás, a revivalmozgalom és az oktatás) közötti közvetítés. Ennek része az

európai hagyományos, etnikai és kisebbségi kultúrák meghatározása, dokumentálása, védelme, megőrzése, terjesztése. Az intézet részt vesz a hagyományos kultúrával foglalkozó szakma nemzetközi együttműködéseiben.

<http://www.folkline.hu/>

Kriza János Néprajzi Társaság

A Kolozsvárott 1990-ben alakult Társaság néprajzi kutatásokat szervez, könyveket jelentet meg, és olyan hagyatékokat ápol, mint pl. Kós Károly gyűjtései. A honlapon erdélyi néprajzi eseményekről is lehet tájékozódni, erdélyi és moldvai magyar vonatkozású online bibliográfiája meglehetősen teljes körű és jól kereshető, bár nem naprakész.

<http://www.kjnt.ro>

Magyar Néprajzi Társaság

Az egyik legrégebbi tudományos néprajzi egyesület Európában, melynek folyóirata, az 1890-től máig folytonosan megjelenő Ethnographia online elérhető a Társaság honlapjáról. A honlapon magyar néprajzi vonatkozású eseményekről (konferenciákról, kiállításokról, kiadványokról stb.) lehet tájékozódni, és nem néprajzosok is feliratkozhatnak a Társaság hírlevelére.

<http://www.neprajzitasasag.hu/>

MTA BTK Néprajztudományi Intézete

A néprajzi tudományok egyetlen országos akadémiai intézménye. Az Intézet hozzájárul a hazai kutatók elméleti-módszertani tájékozódásához, új kutatási célok, témák, rendező elvek megfogalmazásához és szerepet vállal a néprajztudomány eredményeit ismertető közművelődési tevékenységekben.

<http://www.etnologia.mta.hu>

Néprajzi Múzeum

A budapesti Néprajzi Múzeum a legkorábban szerveződött európai szakmúzeumok sorába tartozik. Gyűjteményét olyan neves kutatók alapozták meg, mint Xántus János és Jankó János. A magyar nyelvterület egészét bemutató állandó kiállítás mellett folyamatosan cserélődnek a tematikus kiállítások, továbbá rendszeresen a néprajzi, antropológiai témájú programok.

<http://www.neprajz.hu/>

Xántus János

A szegedi Somogyi Könyvtár virtuális kiállítása Xántus Jánosról.

http://www.sk-szeged.hu/statikus_html/kiallitas/xantus/index.html

IV. KULTURÁLIS RELATIVIZMUS

Bevezetés

A Franz Boas munkásságához köthető *kulturális relativizmus* megjelenése fordulatot jelentett a kulturális antropológiában. Jelentőségét az is jelzi, hogy a legtöbb antropológiaképzés tematikája szerte a világon Franz Boas fellépéséhez vagy még konkrétan a Columbia Egyetem kulturális antropológia tanszékének megalapításához (1896), illetve az *Ősemberi elme* című könyv 1911-es kiadásához⁵⁶ köti a kulturális antropológia mint diszciplína létrejöttét.⁵⁷ Franz Boas életművét jelen kötet szerzői nem elsősége miatt tartják kiemelkedőnek, hiszen, mint a korábbi fejezetekben láthattuk, a kultúrakutatás különböző nyugat- és közép-európai iskolái időben megelőzték az „amerikai” kulturális relativizmust. Ehelyett egyrészt Boas iskolateremtő képességét emeljük ki, amelynek köszönhetően a kulturális antropológia az Egyesült Államokban és szerte a világon az egyik legfontosabb társadalomtudományos iskolává nőtte ki magát; másrészt pedig annak kimondását és sikeres képviselését, hogy az emberiség közös gyökerekkel rendelkezik, és létrehozott kultúrái egyenértékűek.

Hogy érthető legyen Boas fellépésének jelentősége, egy pillanatra kanyarodjunk vissza az evolúciós elméletek által befolyásolt 19. századi kultúrafelfogáshoz. Emlékeztetőül: a korszellem és a kultúrakutatás is az egyenes vonalú evolúció talaján állt, ahol feltételezték, hogy a különböző kultúrák (legyen szó régészek által feltárt vagy etnográfusok által leírt „primitív” kultúrákról) alapvetően egy irányba haladnak, amely végső cél a művelt világ civilizált országai által képviselt kultúra,

---

⁵⁶ Boas, Franz 1911: *The Mind of Primitive Man*. New York: The Macmillan Company.

⁵⁷ Ember, Carol R.; Melvin Ember; Peter N. Peregrine 2005: *Anthropology*, Upper Saddle River, N. J.: Pearson/Prentice Hall.

Kottak, Conrad Phillip 2010: *Cultural anthropology: appreciating cultural diversity*. Boston: McGraw-Hill.

Rosman, Abraham; Paula C. Rubel; Maxine Weisgrau 2009: *The tapestry of culture: an introduction to cultural anthropology*. Lanham: AltaMira Press.

annak sajátos társadalmi és technikai vívmányaival együtt, mint a távíró, gépek, vasutak, egészségügyi ellátás, monogámia, alfabetikus írás stb.

Mondani sem kell, hogy az evolúciós „rangsornak” nemcsak első, de utolsó helyezettjei is voltak. Az egyik ilyen „legprimitívebbnek”, azaz leginkább ősiinek vagy legfejletlenebbnek tekintett népcsoport az *inuit*, korabeli kifejezéssel az eszkimó volt. Az eszkimó elnevezést legközelebbi szomszédaiktól, a mai Kanada területén élő *algankin* indiánoktól vették át az európaiak; az eszkimó a kri indiánok nyelvén annyit tett: „nyershal-evő”, és arra utalt, hogy mélységesen lenéztek északi szomszédaikat a fagyasztott halak és a húsok fogyasztásáért. Az eszkimók önelnevezése egyébként *embert* jelent (*inuk* = ember; *inuit* = kétlábúak [emberek]).

Az inuitokat nemcsak az algankinok, de a korabeli „művelt népek” is folyamatosan gúnyolódásuk céltáblájává tették. Orosz nyelvterületen például még napjainkban is a *csukcsok*⁵⁸ a céltáblái azoknak a bugyuta vicceknek, amiket a franciák a belgákról, mi pedig a rendőrökről szoktunk mesélni. Az eszkimókról szóló tréfálkozások annyira elterjedtek voltak a századfordulón szerte Európában, hogy néhány ártatlan élc még a magyar nyelvben is közmondássá vált, például (*Az ember tragédiája* nyomán): *sok az eszkimó, de kevés a főka* vagy az „eszkimó bölcsesség”: *sárga hóból sose igyál*.

Az inuitok azért válhattak a korabeli művelt világ gúnyolódásának céltábláivá, mert kultúrájuk nem rendelkezett számos alapvetőnek tartott technikai vívmánnyal, mint például a szög, a kerék, a ház vagy az ágy. Nem ismerték a cérnát és ennek megfelelően a szövés legelemibb formáit sem. Minthogy semmifajta fémet nem használtak (legalábbis a fehérekkel kialakuló kapcsolatuk előtt), kultúrájukat „joggal” nevezhették kőkorszakinak, bár anyaghasználatukban az állati anyagok, csont, bőr és inak játszották a főszerepet.

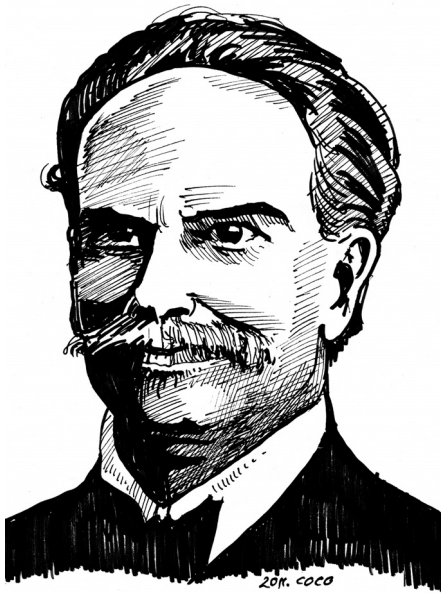
Franz Boas inuit tapasztalatai
(1883–1884)

Németországban (Vesztfáliában) született, Heidelberg, Bonn és Kiel egyetemén fizikát, kémiát és földrajzot tanult, mellette rendszeresen sportolt (atletizált). Hatással volt rá a német romantika idealisztikus

⁵⁸ A csukcsok a Csukcs-félsziget őslakói, akiket gyakran (tévesen) szibériai eszkimókként is emlegetnek.

„vadember”-képe, amely a legtöbb egzotikusnak tartott népcsoportot olyan pozitív tulajdonságokkal ruházta fel, mint például szabadság, fizikai erő vagy becsületesség.

1882–83 a sarkkör nemzetközi évének volt kikiáltva, és ennek jegyében német kutatóállomás létesült a Baffin-szigeten. Az állomáson kutatók rengeteg beszámolót küldtek haza, többek között a helyi eszkimók szokásairól is. A jelentések felkeltették a fiatal Boas érdeklődését, aki ekkor Kielben földrajzi tanulmányokat folytatott. Boas éppen a szubjektív tapasztalatok és az objektív világ közötti kapcsolat foglalkoztatta. Az eszkimók életmódjáról, vándorlásairól olvasott cikkek alapján úgy döntött, egy egyéves földrajzi-etnográfiai terepmunka a Baffin-szigeten sok kérdését megválaszolná. Segédjével, Wilhelm Weikével, 1883 júniusában szállt fel a *Germania* nevű hajóra, ami a sarkköri kutatókért ment.

Franz Boas (1858–1942)

Boas a kutatóútra nemcsak tudományosan készült fel, hanem testileg is, hiszen egy év a sarki hidegben, európai ember számára szélsőséges körülmények között nehéz feladatnak ígérkezett.

Eleinte Boas kutatóútjai a vadász- és kereskedőtelepek közelére korlátozódtak, így fokozatosan szoktatta magát önállóságra. Hosszabb utat csak

néhány hónap után tett, ekkor azonban bejárta a Baffin-sziget számos inuit települését. A közösségek közti hosszú utak alatt önellátásra kényszerült.

Boas 1883 telén társával együtt elvesztette az utat a sarki éjszakában. Több mint egy napig bolyongtak a -46 °C -os sarki éjszakában, és a puha, mély hó nagyon megnehezítette a haladást. A térképész napjai meg voltak számlálva, amikor a környék eszkimói siettek segítségére: meghívták magukhoz vendégségbe. A vendégség alatt Boas olyan közletről ismerkedett az eszkimó kultúrával, mint előtte senki. Minthogy ebben az időszakban gondolatai Németországban maradt menyasszonya körül jártak, az utókor nagy szerencséjére a távolból folyamatosan levélnaplót írt, amelyek az átlagos terepmunkanaplóknál sokkal szemléletesebben számolnak be az ott töltött időszakról.

Boas nemcsak az ételét és lakását köszönhette az eszkimóknak, de nélkülük tájékozódni sem tudott volna. Vendéglátói elhívták őt vadászataikra, továbbá (kiváló helyismeretük révén) segítettek neki térképvázlatok elkészítésében és/vagy ellenőrzésében.

A Baffin-sziget eszkimói között eltöltött esztendő alatt Boas átértékelte az emberi kultúráról alkotott képét. Megtapasztalta, hogy vendéglátói nem „primitívek”, mint ahogy azt a kortársak eddig gondolták, sőt arra a meggyőződésre jutott, hogy kultúrájuk a sarkvidék kíméletlen viszonyai közepette a legmagasabb szintű „civilizációt” képviseli. Erre két „bizonyíték” volt. Az első ő maga: Boas joggal vélhette magáról, hogy nem átlagos képességekkel bíró férfiú, hiszen alapos fizikai és szellemi felkészülés után vágott neki az útnak. Emellett képzettségével, felkészültségével kitűnt fiatal kortársai közül: 24 évesen már több tudományterületet megismert, doktorátusa volt fizikából. Ám európai műveltsége és korának legjobb technikai felszerelése sem tette volna őt alkalmassá arra, hogy túlélje az erőpróbát azok között a körülmények között, ahol az eszkimók egy életen át is helyt tudnak állni. Az őslakosok ráadásul az övénél lényegesen nagyobb expedíciókat tesznek meg minden télen zsákmány után kutatva, és még arra is futotta az erejükből, hogy őt, az európai kutatót vendégül lássák, táplálják. Be kellett látnia, hogy az eszkimóknak nemcsak fizikai, de technikai felszerelése is jobb, mint az övé; például az eszkimó „lábszárvédő” (csípőig érő csizma) valóban alkalmas arra, hogy az ember órákig vagy napokig tapossa a havat fagyásveszély nélkül – ehhez hasonló csizmát az európai kultúra azóta sem állított elő. Idézet a naplóból:

„Gyakran töprengek azon, vajon milyen előnyöket birtokol a mi »jó társadalmunk« a »vadakéval« szemben, és minél többet látok a szokásaikból, annál inkább vélem, hogy nincs jogunk lenézni őket... Nem áll jogunkban szokásaikért és babonáikért hibáztatnunk őket, amelyek nevetségesnek

tűnhetnek számunkra. Mi »képzett és tanult emberek« relatíve sokkal rosszabbak vagyunk.”⁵⁹

A másik „bizonyíték”, ami Boast elgondolkodtathatta, a grönlandi inuitok feltételezett viking eredete volt. Grönlandon Kr. u. 1000-ben Vörös Erik vezetésével viking telepek jöttek létre, amelyek a 15. századig (az éghajlat lehűléséig) fennálltak. A grönlandi telepek a keresztény Európának részét képezték: kereskedelmi kapcsolatokat áptak az anyaországgal, Norvégiával, sőt 1261-ben elismerték a norvég király formális fennhatóságát; püspökeiket (akik mindig Európából érkeztek) a pápa nevezte ki, ők pedig az egyházzal és más ajándékokkal támogatták az európai kereszténységet, például az 1262-es kereszties háború idején jegesmedvbőröket is küldtek a szentföldi csapatok megsegítésére.

Napjainkig is tisztázatlan kérdés, hogy mi történt ezután a vikingekkel. Három elképzelés lehet reális: vagy elmentek a szigetről, vagy éhen haltak, vagy átvették az inuit életformát – valószínűleg mindhárom esetre volt példa.⁵⁹ Egy dolog már a századfordulón is bizonyos volt: csak azok a vikingek élhették túl a lehűlést helyben, akik inuittá lettek, asszimilálódtak. Márpedig ha van igazság a „legrátermettebbek túlélése” hipotézisben vagy abban az etnocentrikus megállapításban, mely szerint a fejlettebb kultúra asszimilálja a fejletlenebbet, akkor ez esetben az inuit kultúra bizonyult fejlettebbnek a germánál.

Az inuit kultúrának valóban vannak olyan eredeti értékei, amelyek miatt kijelenthető, hogy az adott természeti és társadalmi körülmények közepette a „legfejlettebb” kultúrának számít. Egyik példa a jégkunyhó, ez a vadászatok során bárhol, bármikor könnyen előállítható hajlék. Az iglu formája ihlette a korszerű sátrakat, amiket kirándulásaink során mi is használunk. Másik példa az öltözködés. Az eszkimók, bár nem ismerték a szövést és a fonást, a szabást már az európai kultúra előtt jóval mesterfokon űzték. Az állati bőrt testre szabták és állati inakból sodort „cérnával” olyan pontosan varrták, hogy az öltözék akkor sem ázott be, ha a viselője hosszú másodpercekre a jeges vízbe esett. Az inuit technológia bonyolult tárházát sorakoztatja fel a bálnavadászat (*lásd keretes írásunkat*). Franz Boast az eszkimó tárgyi kultúrájánál is jobban lenyűgözte a szerteágazó inuit mondavilág. Levélnaplói tanúsága szerint esztendő órákon át hallgatta helyi barátai meséit, amelyek összetett és mégis összefüggő rendszerét csak a görög mitológiához tudta hasonlítani.

⁵⁹ Magyar nyelven bővebben ír a témáról Diamond, Jared (2005) 2007: *Összeomlás. Tanulások a társadalmak továbbéléséhez*. Budapest: Typotex Kiadó. Lásd még: Alfred W. Crosby 1986, 1993: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge MA: University Press.

Hogyan vadásztak bálnára az eszkimók?

Hoffer Ádám írása

Grönland területét az emberiség több hullámban is igyekezett benépesíteni. A régészeti adatai szerint a grönlandi telepes népcsoportok sorra kihaltak, tagjaik gyakran nem is találkoztak az utánuk érkezőkkel. Az utolsó előtti grönlandi gyarmatosítók (egyben a legelső, akikről írásos forrásaink vannak) a vikingek voltak, akik Vörös Erik sagája szerint Kr. sz. 1000-ben telepedtek meg a Zöld Sziget két déli fjordjában, és elsősorban istállózó állattenyésztést folytattak. Nem aknázták ki azonban kellőképpen a sarkvidék nyújtotta vadászati lehetőségeket. Kihalásukhoz a lehűlés, illetve az inuitok sorozatos támadásai egyaránt hozzájárultak.

Az inuitok észak felől, azaz még ridegebb tájakról érkeztek Grönland déli partvidékére. Túlélésüket jelentős mértékben az biztosította ezen a kietlen vidéken, hogy megtanulták legyőzni a legnagyobb állatot a földön, azaz a bálnát. *Jared Diamond* leírása szerint „az eszkimók annak a több ezer éves hagyományrendszernek a csúcát képviselték, amit az északi körülményekhez egyre jobban alkalmazkodó népek fejlesztettek ki. Hogy Grönlandon például nem volt fa építkezéshez, fűtéshez és világításhoz? Oda se neki: építettek iglut hóból, és tüzeltek fóká- és bálnaszírral. Hogy a csónakok építéséhez sem volt? Na és, ők találták fel a fókabőr kajakot, meg a nagyobb, *umiak* nevű csónakfajtát, amellyel már a nyílt tengeren is a bálnák után eredhettek.”*

Az eszkimók pontosan ismerték a vándorló bálnák útvonalát.** Amikor a hatalmas emlősök a partok közelében úsztak, a vadászok csónakban ülve várták, hogy egy állat a felszínre emelkedjen levegőért. Ezt a pillanatot kellett kihasználniuk, hogy szigonyaikat elhajítsák. Erre egy speciális eszközt, a pipa alakú szigonyvetőt használták. Amikor a szigony hegye a bőr alá fúródott, a bálna csapkodni kezdett, illetve a támadás elől a víz mélyén keresett menedéket. Az eszkimók nem hagyhatták, hogy zsákmányuk ilyen könnyen elmeneküljön, ezért különböző megoldásokat találtak ki.

* Diamond, Jared 2007: *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Budapest: Typotex Kiadó, 255. o.

** Douglas, Marianne S. V. et al. 2004: Prehistoric Inuit whalers affected Arctic freshwater ecosystems. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 101(6), 1613–1617. o.

A szigony hegyét szakállásra faragták, így az a testbe fúródva beakadt a bőr alá. A nyél egy ügyes patentszerkezet segítségével egy rántásra levált, és a vadász visszahúzhatta, hogy annál fogva ne húzza le a bálna az egész csónakot. A hegyhez levegővel teli hólyagot és hosszú vontatókötelet erősítettek, amitől a megsebzett állat nem tudott alámerülve menekülni, és a lebegő bóják kifárasztották. Újabb levegővételnél újabb szigonyokkal dobták meg, és az egész addig ismétlődött, amíg a bálna végleg kimerült. Ekkor adták meg lándzsával a kegyelemdőfést.

Az elejtett bálnának nem csak a húsát hasznosították: a bőrből és a csontokból kunyhókat, hajókat építettek, a zsírt pedig vízhatlanításra vagy akár tüzelőnek használták.

Történeti partikularizmus

Sarkvidéki küldetése végeztével Franz Boas egy ideig a berlini Néprajzi Múzeumban, Adolf Bastian keze alatt dolgozott, majd feleségével együtt az Egyesült Államokban telepedett le, ahol kezdetben az üzleti életben, majd a tudományos világban helyezkedett el. Kultúrakutatóként elsősorban a kwakiutl indiánok között végzett terepmunkát. 1899-ben nyerte el professzori kinevezését a New York-i Columbia Egyetemen. Inuitok és kwakiutlok között végzett terepmunkája megerősítette abban a meggyőződésében, hogy az emberiség fejlődéséről szóló közkeletű kép alapvetően téves.

1910–11-ben Franz Boas egy előadás-sorozatot tartott *Az ősemberi elme* címmel; ezekben az előadásokban fektette le a kulturális relativizmus és történeti partikularizmus alapját. A későbbi könyv alakban is megjelent munka nagy hatású volt a maga korában; antirasszista megállapításai miatt például Hitler hatalomra kerülése után Németországban tiltólistára tették. A következő idézetek a kötet 8. fejezetéből származnak.⁶⁰ Először azt mutatjuk be, hogyan helyezkedett szembe Franz Boas az árjaelmélettel, illetve szélesebben a fizikai és szellemi kulturális jegyek összekapcsolásával.

„...A testi formát nem lehet abszolút állandónak tekinteni: a fiziológiai, szellemi és társadalmi funkciók nagyon változékonyak, hiszen a külső fel-

⁶⁰ Boas, Franz 1911: *The Mind of Primitive Man*. New York: The MacMillan Company 8. fejezet. Magyar nyelven: Faj, nyelv és kultúra. In: Boglár Lajos (szerk.) 1975: *Népek, nyelvek, kultúrák. Franz Boas válogatott írásai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 55–63. o.; Bónis György fordítása.

tételektől függenek, így a faj és a kultúra közötti benső kapcsolat nem bizonyítható. Egy másik szemszögből (az a kérdés, hogy) olyan benső kapcsolatban állnak-e egymással a típusok, a nyelvek és a kultúrák, hogy minden emberfajt a fizikai típusnak, a nyelvnek és a kultúrának bizonyos kombinációja jellemzi. [...]

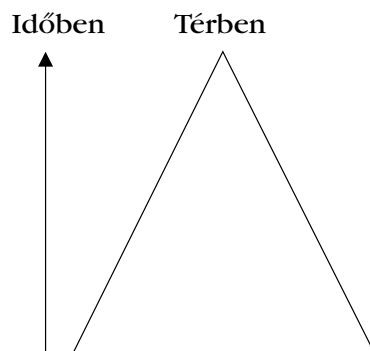
Korszakunkban sok esetet figyelhetünk meg, amelyekben a nyelv és a kultúra teljesen megváltozik anélkül, hogy a testi jegyekben megfelelő módosulás történnék. Ez áll pl. az észak-amerikai négekre, származásuk szerint nagyrészt afrikai, de kultúrájukban és nyelvükben alapjában véve európai népre. [...] Más esetekkel azt lehet bizonyítani, hogy egy nép megtartja nyelvét, miközben jelentősen módosul vérsége és kultúrája, vagy mind a kettő. Ennek példaként az európai magyarokat lehet említeni, akik megtartották nyelvüket, de indoeurópai nyelveken beszélő népekkel keveredtek, és magukévá tették az európai kultúrát. [...]

Ez a két jelenség – a típus megőrzése a nyelv megváltozásával és a nyelv megőrzése a típus megváltozásával – gyakran együtt jár. Erre az araboknak Afrika északi partvidékén való megoszlása a példa. Általában az arab elem megtartotta nyelvét, de ugyanakkor gyakran összeházasodott a helyben talált népekkel, s így az arabok leszármazottai megőrizték régi nyelvüket, és megváltoztatták típusukat. Másfelől a bennszülöttek bizonyos mértékig feladták a maguk nyelvét, de továbbra is házasodtak egymás között, s így megőrizték típusukat. [...] A teljes asszimiláció népkeveredés nélküli esetei láthatóan ritkák, ha egyáltalán vannak. [...]

Nyilvánvaló tehát, hogy az emberiségnek a típusok, nyelvek és kultúrák jelenlegi megoszlására alapított osztályozási kísérletei okvetlenül eltérő eredményekre vezetnek a szempont megválasztása szerint; hogy az első-sorban vagy csak a típusra alapított felosztás olyan rendszerbe fog torkollni, amely többé-kevésbé pontosan képviseli a népek vérségi rokonságát, de ez nem esik egybe szükségképpen kulturális kapcsolataikkal. Ugyanígy a nyelvre és a kultúrára felépített osztályozások nem egyeznek szükségképpen a biológiai felosztással.

Ha ez igaz, akkor nem létezik olyan probléma, mint az árja kérdés, mert ez az árja nyelvek történetére vonatkozik, márpedig az a feltevés, hogy egy meghatározott nép – melynek tagjait mindig a vérrokonság köteléke kapcsolta össze – beszélt e nyelvet a történelem egész folyamán, meg az a másik feltevés, hogy az árja nyelveket használó népekhez mindig a kultúra egy bizonyos típusa tartozott, teljesen önkényes, és nem felel meg a megállapított tényeknek.”

A 19. században elfogadottnak tekintett egyenes vonalú evolúciós elméletek szerint az emberiség a földteke különböző pontjain a fejlettség különböző szintjeire juthatott, de a fejlődésnek köszönhetően valamennyi kultúra egy irányba, az akkor ismert legfejlettebb civilizációk (az európai kultúra) irányába tart.

Evolúciós „piramis”

Boas az evolúciós szemlélettel ellentétes folyamatot írt le: saját (és mások) fizikai antropológiai kutatásai alapján megállapította, hogy az emberiség közös ágról, talán egyetlen közös őstől származik; ami azt is jelenti egyúttal, hogy az ősi ember a Föld egyetlen pontján élhetett. (Nézeteit a kortárs genetikai vizsgálatok megerősítik [lásd keretes írásunkat].)

Genetikai időutazás – az emberi populációk eredetének nyomában

Raskó István előadása után

És mondta Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre...
Teremté tehát Isten az embert az ő képére,
Isten képére teremté őt: férfivá és asszonnyá teremté őket
Teremtés könyve 1:26,2*

A teremtés mítosza minden világvallás alapját képezi. Választ kapunk belőle arra a gyermekektől gyakran hallott kérdésre, hogy honnan jöttünk, valamint magyarázatot kapunk létezésünkre. De nem kapunk vá-

* Az írás a Mindentudás Egyetemén 2004. március 8-án elhangzott azonos című előadás szerkesztett részlete. A szöveg egészében letölthető az internetről: <http://www.mindentudas.hu/rasko/20040308rasko1.html> (letöltés ideje: 2010. 07. 13.).

laszt arra, hogy vajon mi az oka annak a hihetetlen változatosságnak, amit egy világváros utcáin sétálva a járókelőkön megfigyelhetünk. Az emberek közötti megjelenésbeli különbségnek biztosan van genetikai alapja, de ma már tudjuk, hogy ezek a tulajdonságok több gén együttes hatására alakulnak ki.

Az anyai vonalak öröklődésének tanulmányozására a mitokondriális DNS alkalmas, míg az apai ág az Y-kromoszomális DNS vizsgálatával követhető nyomon. Mindkét markerrel hasonló mintázatot kaptak a Föld benépesedését vizsgálva, és segítségével számos népcsoport eredetét határozták meg.

Ha megnézzük azt az eseménynaptárat, mely az mtDNS alapján megmutatja, hogy hogyan népesítette be a modern ember a földet, azt látjuk, hogy Afrikából az első hullám a Közel-Keletre 80–65 000 évvel ezelőtt érkezett, Ausztráliába a tengerparti „gyorsúton” kb. 60 000 évvel ezelőtt értek az emberek, Délkelet-Ázsiába és Európába az első hullám 40 000 évvel ezelőtt jutott el, míg az Újvilágot az akkor még járható Bering-szoroson keresztül 15–10 000 éve népesítették be. Genetikai adatok szerint a modern nem afrikai népcsoportok mintegy 10–20 000 afrikai származású egyéntől eredeztethetők.

Az emberi eredetvizsgálatokban nagyon fontos, hogy az Y-kromoszóma ugyanazt a történetet hordozza, mint a mitokondriális DNS, a férfiak és nők genetikai története fedi egymást. Ádám találkozott Évával.

Mind a klasszikus, mind a molekuláris genetikai módszerek bizonyítják, hogy genetikailag ún. „tisztá” populációk nem léteznek. Az emberek közötti különbségek több mint 80%-a az egyének közötti eltéréseknek tulajdoníthatók, és csak mintegy 10%-áért felelősek a populációk közötti genetikai eltérések. Ilyen eltérések magyarázzák például a bőrszint.

Bár a bőr pigmentáltságát több gén szabályozza, megállapították, hogy az angoloknál és az íreknél megfigyelhető fehér bőr és vörös haj kapcsolatban van egy hormonreceptor (melanocyta stimuláló hormonreceptor) génjének egyik variációjával. Az afrikai lakosság ennek a génnek egy ősi variánsát hordozza, míg a nem afrikaiaknál megtalálható mind az ősi variáns, mind új variánsok. Az a variáns, amely a sötét bőrszínhez kapcsolható, szelekciós előnyt jelentett Afrikában az ultraibolya sugárzással szembeni védelem miatt, míg Afrikán kívül a szelekciós nyomás megszűnt, sőt más variánsok jelenthettek szelekciós előnyt.

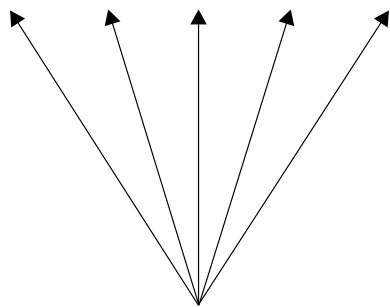
Egy történelmi korban az emberiség kisebb csoportjai kirajzottak őshazájukból a föld távoli területeire, és az eltérő körülményekhez különböző módokon alkalmazkodtak. Egy sivatagos területen például az alkalmazkodás adekvát formája lehetett, hogy az adott népcsoport tanuljon meg takarékosan bánni a vízzel, és ne szaporodjon túl. Termékeny folyóvölgyekben erre a tudásra nem volt szükség, sőt az volt a szerencsés, ha minél népesebben lettek a csoport tagjai, hogy megvédhessék magukat, és könnyebb legyen a munkamegosztás. Egyik alkalmazkodási technika sem „jobb” vagy „rosszabb” a másiknál: a földműves kultúrák nem maradhattak életben a sivatagban vagy a sarkvidéken, és viszont. Szociáldarwinista módon érvelve kijelenthető, hogy minden kortárs kultúra a legmagasabb rendű „civilizációt” jelenti a saját természeti és társadalmi körülményei közepette, mert különben az adott kultúra már régen a *szelekció* áldozatául esett volna (ami kultúrák esetében a kihalást, beolvadást, asszimilációt jelentheti).

Bíró Lajos, Pápuaföld magyar kutatója, bennszülött barátai védelmében úgy írt, hogy a pápuák saját kultúránk gyermekkorának képviselőiként érdemelnek megértést, sőt tiszteletet. Kifejtette azt is, hogy a műveltség relatív fogalom – a pápuák tudása a saját társadalmi körülményeik közt többet ér az európai műveltségnél:

„Ott éltem hét éven át olyan népek közt, amelyek még mai napság is a hamisítatlan és eleven kőkorszakban élnek, tehát abban a műveltségi korszakban, amely nálunk már sok ezer éve megszűnt; [...] eleven példái a mi őseink életének. [...] Feltételezhetjük, hogy a mi kőkorszakunkban élt 333. ősapánk volt legalábbis olyan művelt ember, mint a mostani kőkorszakban élő tamol. [...] Különben is az a műveltség nagyon relatív fogalom. Ha a tamol közibünk jönne, itt ő volna a műveletlen, mivel nem ismerné a mi társadalmi apró szokásainkat, viszont köztük ugyanezért mi vagyunk a műveletlenek.”⁶¹

⁶¹ Bíró Lajos: Fürdőzés a kőkorszakban. In: Bodrogi Tibor (szerk.) 1987: *Bíró Lajos: Hat év Új-Guineában. Válogatott írások*. Budapest: Gondolat Kiadó, 177. o. Eredetileg in: Szabó-Patay József (szerk.) 1932: *Bíró Lajos: Újguineai utazásom emlékei*. Budapest: M. Kir. Természettudományi Társ. 176–191. o.

Franz Boas azt tette világossá, hogy sem a pápuák, sem más Európán kívüli népek nem a mi kultúránk korai fázisait képviselik, hanem egészen eltérő fejlődési irányokat. A pápuák és - a saját természeti és társadalmi adottságaik közepette - napjainkban minden emberi kultúra a „legfejlettebb” szinten áll.

Megfordított evolúciós piramis – Franz Boas gondolatai nyomán

A közös őstől származó emberiség eltérő fejlődési utakon haladt; minden napjainkban fellelhető kultúra a „legfejlettebbnek” tekinthető a maga természeti és társadalmi körülményei közepette.

A *történeti partikularizmus* kifejezés arra a kutatás-módszertani és etikai felfogásra utal, hogy minden egyes népcsoport kultúráját csak a saját természeti és környezeti adottságainak megfelelően szabad értelmezni. A történeti partikularizmus gondolata alapjaiban mondott ellent a korabeli bevett kultúrakutatási gyakorlatnak, az *összehasonlító módszernek*. (A következő idézetek forrása megegyezik a korábbival.)

„Helyénvaló itt most újra leszögeznünk, hogy mi az antropológiai kutatás egyik fő célja. Egyetértettünk abban, hogy léteznek bizonyos törvények, amelyek az emberi kultúra növekedését irányítják, és arra törekszünk, hogy feltárjuk ezeket a törvényeket. Kutatásaink célja az, hogy felfedezzük azokat a folyamatokat, amelyek révén a kultúra bizonyos fokozatainak a kialakulása végbement. A szokások és hiedelmek önmagukban kutatásunknak nem végső céljai. Azt kívánjuk megtudni, hogy miért léteznek ezek a szokások és hiedelmek – más szóval fejlődésük történetét kívánjuk feltárni. Az ilyen jellegű kutatásoknak napjainkban leggyakrabban alkalmazott módszere az, hogy összehasonlítják a változatokat, ahogyan e szokások és hiedelmek léteznek, és megpróbálják megtalálni azt a közös pszichológiai okot, amely mindegyik mögött ott rejlik. Kifejtettem, hogy e módszerrel szemben alapvető ellenvetést tehetünk.

Van azonban egy másik módszer, amely sok tekintetben sokkal biztonságosabb. Ha a szokásokat abból a szemszögből vizsgáljuk meg alaposabban, hogy milyen hozadékkal jár az azokat gyakorló törzs kultúrájában, s ezt egybekötjük azzal, hogy felderítjük földrajzi elterjedésüket a szomszédos törzseknél, majdnem mindig lehetőségünk nyílik arra, hogy viszonylagos pontossággal megállapíthassuk azokat a történeti okokat, amelyek a szóban forgó szokások kialakulásához és azokhoz a pszichológiai folyamatokhoz vezettek, amelyek fejlődésükben közreműködtek. Az ilyen módszerrel végzett kutatások háromféle eredménnyel járhatnak. Kimutathatják azokat a környezeti feltételeket, amelyek a kulturális elemeket létrehozták vagy módosították; megvilágíthatják azokat a pszichológiai tényezőket, amelyek a kultúra formálásában közreműködtek; vagy szemünk elé tárhatják azokat a következményeket, amelyek a történeti kapcsolatokból fakadtak a kultúra növekedésére nézve.

Ezzel a módszerrel olyan eszköz áll rendelkezésünkre, amelynek segítségével sokkal nagyobb biztonsággal rekonstruálhatjuk az eszmék növekedésének a történetét, mintsem azt az összehasonlító módszer általánosításai lehetővé tennék. Az utóbbi kiindulópontja mindig is szükségképpen egy hipotetikus fejlődési mód lesz, amelynek valószínűségét a tanulmányozott adatok alapján több-kevesebb biztonsággal meg tudjuk ítélni. Én azonban mind ez ideig nem talákoztam olyan nagyobb szabású kísérlettel, amely egy elmélet helyességét úgy próbálta volna bizonyítani, hogy a fejlődés számunkra már ismert történéseinek fényében ellenőrizte volna. Ez a módszer, hogy hipotézisből indulunk ki, sokkal alacsonyabb rendű annál, mint amikor tényleg indukció révén vezetjük le egy meghatározott jelenség valódi történetét. Ez utóbbi módszer nem más, mint a sokszor lenézett történeti módszer. Eljárásmódja ma már természetesen nem az, mint ami a korábbi időkben volt, amikor a kultúrák felületes hasonlóságait kapcsolatuk bizonyítékának tekintették, de készséggel tudomásul veszi az összehasonlító kutatások eredményeit. Alkalmazásának alapja először is egy jól körülhatárolt, kis földrajzi terület, és az összehasonlítások nem terjednek túl a kutatás bázisául szolgáló kulturális área határain.”

A kulturális relativista antropológia

Az antropológia egy másik, Franz Boashoz köthető (bár általa nem használt) kulcsfogalma a *kulturális relativizmus*. A kulturális relativizmus egy kutatás-módszertani elv, amely a történeti partikularizmusból következik: minden kultúra a saját viszonyai közt, ahhoz viszonyítva értelmezhető. Boas 1887-ben,

a korabeli néprajzi múzeumok kiállításai kapcsán írta: „It is my opinion that the main object of ethnological collections should be the dissemination of the fact that civilization is not something absolute, but that it is relative, and that our ideas and conceptions are true only so far as our civilization goes.”⁶²

A *kulturális relativizmus* kifejezést a Boas-tanítványok már az 1920-as, 30-as években is használták, de mivel maga a mester nem kedvelte, inkább csak 1942, azaz Boas halála óta terjedt el általánosan. A kulturális relativizmus a kortárs antropológia egyik alapelve, amelyet azonban többnyire (Franz Boas szándékával ellentétben) a későbbi korok össze tudnak hangolni az *összeba-sonlítás* igényével.

A kulturális relativizmus talaján álló antropológiának több sajátága is van, amelyek megkülönböztetik a korábbi, evolucionista megközelítéstől; a következőkben néhány ilyen tulajdonságot tekintünk át.

Minden kultúra egyenrangú

A 19. század antropológus kutatóival ellentétben Boas szerint minden kultúrát, így az antropológust kibocsátó civilizációt és a mindenkori terepet is egyenrangúnak kell tekinteni.

Terepmunka igénye

A kulturális antropológiában az USA-ban és Nagy-Britanniában körülbelül egy időben, az 1920-as években jelent meg a terepmunka igénye. Franz Boas maga is rendszeresen végzett terepmunkát az egyetemi oktatói éve alatt, illetve kihasználva, hogy egyszerre volt az American Museum of Natural History kurátora és a Columbia Egyetem oktatója, gyakran biztosított múzeumi megbízású terepmunka-lehetőségeket a diákjai számára.

Viszony

A kutató és a kutatottak közti viszony egyenrangúvá vált, pontosabban Franz Boas fellépésével kezdett szimmetrikussá válni. Csak később, a gyarmatbirodalmak felbomlásakor tapasztalták meg az antropológusok, hogy a függetlené vált országok értelmisége továbbra is féloldalasnak tartotta azt a helyzetet,

⁶² Véleményem szerint az etnológiai gyűjtemények fő célja annak a ténynek az elterjesztése lehet, miszerint a civilizáció nem valami abszolút, hanem relatív, és az elképzeléseink és fogalmaink csak addig a pontig igazak, ameddig a mi civilizációnk terjed. Franz Boas 1887: „Museums of Ethnology and their classification” *Science* 9: 589. In: George W. Stocking Jr. (szerk.) 1974: *A Franz Boas reader*. Chicago: The University of Chicago Press. 62. o.

hogy mindig fehér ember kutatja a színes bőrűeket, illetve magasan képzett ember tanulmányozza a tanulatlanokat.

Az utókor magának Franz Boasnak is szemére veti, hogy 1897-ben megjelent *kwakiutl* monográfiájában⁶³ nem tüntette fel társszerzőként őshonos származású kulcsinformátorát, *George Huntot*,⁶⁴ aki módszeres gyűjtőmunkát végzett Boas felkérésére. El kell ismerni azonban, hogy a maga korában már az is óriási előrelépés volt, hogy Boas köszönetnyilvánításban megköszönte Hunt hozzájárulását a kötet megszületéséhez, és nyilvánvalóvá tette, hogy a kötet meghatározó részét képezik a tőle átvett anyagok.

Nem alkalmazott tudomány

Franz Boas maga sem kért és nem is fogadott el támogatást gyarmatosító intézményektől. Bár tanítványai még a második világháborúban is komoly megrendeléseket kaptak az amerikai hadigépezettől (például Benedict Ruth japán hadifoglyok, majd a megszállt Japán antropológiai feltárását végezte), az elmúlt évszázad mérlegeként elmondható, hogy a kulturális antropológia egyre kevésbé szolgálja ki a (poszt)kolonizációs érdekeket.

Az antropológus küldetése

Franz Boas fellépésével lassú fordulat következett be a kulturális antropológiai terepmunkában: a gyűjtőszennvedély csökkent, illetve az antropológusok már nem a múzeumok, hanem elsősorban a terepen élő kulturális közösség részére gyűjtik a kulturális örökséget. Elvárás lett, hogy a terepmunka során szerzett tapasztalatokat meg kell osztani a vizsgált kulturális csoporttal is.

A Chicagói Egyetemen az 1940-es évek végén megjelenő *akcióantropológia* küldetése szerint a terepmunkázó antropológusnak kimondottan támogatnia kell a vizsgált kultúrát, hiszen iskolázottsága, nyelvtudása stb. alapján az antropológus kutató alkalmasabb személy az elnyomottak érdekképviseletére, mint a tanulatlan és gyenge érdekvédő indiánok.

⁶³ Boas, Franz 1897: *The social organization and the secret societies of the Kwakiutl Indians*. Washington.

⁶⁴ Boas helyi segítője, *George Hunt* nem volt tipikus indián. Anyja tlingit nő volt, apja viszont angol, maga *George Hunt* a kwakiutl indiánok között nőtt fel. Lásd Gmelch, Sharon Bohn 2008: *The Tlingit encounter with photography*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 47. o.

Kultúra és személyiség iskola (USA, 1920–1950)

Franz Boas viszonylag keveset írt, ám nagy hatású oktatóként fiatal antropológusok egész csoportját képezte ki. Az egykori hallgatók közül sokan tudományos pályára álltak, tanszékeket, folyóiratokat alapítottak, és az 1940-es évekre már a Boas-tanítványok túlsúlya volt jellemző az amerikai antropológiára. A Boas és tanítványai szemléletét illeti az utókor „kulturális relativista” jelzővel. A *kulturális relativista* jelző nem önelnevezésen alapul. Ne feledjük egyfelől, hogy a *kulturális relativizmus* fogalmát *Franz Boas* sohasem használta (hanem a *történeti partikularizmus* kifejezést javasolta), másrészt pedig a Boas-iskola tagjai sem ezt a kifejezést használták magukra, hanem a „*kultúra és személyiség*” vagy „*pszichológiai antropológia*” címkével illették saját munkásságukat (így említi őket számos antropológia-tankönyv, lexikon is).

Jelen kötet két okból nem használja a Boas-iskolára a *pszichológiai* előtagot. Egyrészt, mert nem minden Boas-tanítvány tartotta magát pszichológiai antropológusnak (például *Alfred Kroeber* antropológusként és *régészként*, *Melville Herskovits* a *gazdasági antropológia* úttörőjeként vált később ismertté); a *történeti partikularizmus* és a kulturális relativizmus elveinek tiszteletében azonban mind egyetértettek. Másrészt pedig ezzel egy időben Európában kialakult egy Freudra támaszkodó pszichoanalitikai antropológiai irányzat, amelynek az amerikai iskolával kevés kapcsolata volt; a félreértés elkerülése végett a *pszichológiai antropológia* kifejezést egyikre sem használjuk.

Kérdés lehet az olvasó előtt, hogy miért alakult ki egyáltalán bármiféle megkülönböztető jelző használata az amerikai antropológiában. Nos, azért, mert ebben az időben az „antropológia” elsősorban azt a Nagy-Britanniában kialakult, evolúciós szemléletű társadalomtudományt jelentette, amellyel a Franz Boas-i iskola élesen szembehelyezkedett.⁶⁵ Napjainkra ez a helyzet alapvetően megváltozott: „*kulturális antropológia*” alatt elsősorban az „amerikai” iskolát értjük, a brit antropológiát pedig „*szociálanropológia*” néven emlegetjük. A Franz Boas-i iskola jelentőségét leginkább az adja, hogy a tanítványok többsége kutatással és oktatással foglalkozott: tanszékek egész sorát alapították meg szerte az Egyesült Államokban, és így jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a kulturális antropológia az egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb társadalomtudományos diszciplínává váljon az Újvilágban.

⁶⁵ Mind a kulturális, mind a szociálanropológia összetételeket Nagy-Britanniában alkották meg a XX. század elején, antropológia egyes irányainak megkülönböztetésére, lásd: Peter Rivière (szerk.) 2007: *A History of Oxford Anthropology*. Berghahn books, *Methodology and History in Anthropology*.

Franz Boas a saját érdeklődési körét következetesen antropológia-ként említette.

A Boas-tanítványok szerteágazó munkásságának áttekintése helyett e helyütt három rendkívüli tudós, *Edward Sapir*, *Ruth Benedict* és *Margaret Mead* munkásságán keresztül mutatom be a kulturális relativista antropológia megszületését.⁶⁶

A kultúrakutatás, nyelvészet és pszichológia összekapcsolása – Edward Sapir munkássága

Edward Sapir (1884–1939)

A német ajkú, izraelita vallású, szegénysorú New York-i bevándorló családból származó *Edward Sapir* sokoldalúságára utal, hogy részt vett egy mesterséges nyelv (az *interlingua*) megalkotásában, verseket írt, ő számít az első főállású kanadai antropológus-muzeológusnak, a chicagói társadalomtudományi tanszék egyik első oktatója, majd George Peter Murdockkal együtt a Yale Egyetem kulturális antropológia tanszékének megalapítója volt.

Edward Sapir ezenkívül élénken érdeklődött az akkoriban kialakuló egyik diszciplína, a pszichológia, azon belül is elsősorban *Carl Gustav Jung* írásai iránt; különösen a *Lélektani típusok általános leírása* volt rá nagy ha-

⁶⁶ A Boas-tanítványokkal és a korai kulturális antropológiával kapcsolatban magyar nyelven lásd például: Paul Bohannon; Mark Glazer (1988) 1997: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem.

Averkijeva, Julija Pavlovna 1982. *Indiánok Észak-Amerikában. Az ősközösség felbomlása és a korai osztálytársadalom születése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

tással. Bár a harmincas évektől kezdve Jung egyre többször időzött az Egyesült Államokban (1938-ban mindketten a Yale Egyetemen tanítottak), Sapirnak segítségére volt, hogy német nyelvű munkáit eredetiben tudta olvasni. A Boas-tanítványok többsége nem olvasta Jungot eredetiben, az ő pszichológiai indítatásuk forrása elsősorban Sapir volt.

Edward Sapir eredeti végzettségét tekintve német szakos nyelvész volt, aki tanára, Boas hatására kezdett el írásbeliség nélküli amerikai őshonos nyelvekkel foglalkozni. Ma úgy gondoljuk, hogy a nyelvészet és az antropológia számtalan ponton kapcsolódik egymáshoz, mert a kultúrát ma többnyire úgy definiáljuk, mint bonyolult szimbólumrendszert, melynek legtisztább formája az emberi nyelv. Abban azonban, hogy ezt így gondoljuk, jelentős szerepe van Edward Sapirnak, aki a nyelv kiemelkedő fontosságát be tudta vinni az antropológia történetébe. Gondolatait tanítványa, *Benjamin Whorf* dolgozta tovább a harmincas évek végén; a *Sapir-Whorf-hipotézis* szerint a nyelv elsősorban nem gondolataink kifejezésére, hanem kialakítására szolgál. A következő idézetek a nyelv jelentőségére hívják fel a figyelmet.⁶⁷

„A nyelvészetnek az antropológia és a művelődéstörténet szempontjából való fontossága régóta közismert. [...] A nyelv egyre fontosabbá válik valamely adott kultúra tanulmányozása szempontjából. Bizonyos vonatkozásban ugyanis a nyelvi forma fontos mutatója a tartalmául szolgáló kultúrának. Ne gondoljuk ugyanis, hogy valamely kultúrát megismerhetünk az illető kultúra jelenségeinek az egyszerű megfigyelése révén úgy, hogy a kultúra nyelvi szimbolikáját nem vesszük tekintetbe. [...]

A nyelv kalauzként szolgál a társadalmi valósághoz. Bár általában nem szokás a nyelvet fontosnak tartani a társadalomtudományok művelői szempontjából, a nyelv mégis rendkívüli mértékben befolyásolja a gondolkodásunkat a társadalom problémáit és folyamatait illetően. Az emberi lények nem csupán az objektív világban élnek, s még csak nem is csupán a társadalmi tevékenységek világában – miként azt általában hisszük –, hanem jelentős mértékben ki vannak szolgáltatva annak a nyelvnek is, amely az illető társadalom kifejezésének eszköze. Naiv dolog azt hinni, hogy az emberek a valósághoz a nyelv nélkül viszonyulnak, s hogy a nyelv csupán a kommunikáció és reflexió alkalmi eszköze. A való helyzet az, hogy a világrépet jelentős mértékben a nyelv határozza meg.”

⁶⁷ Sapir, Edward 1929: The Status of Linguistics as a Science. *Language*, 5. évf. 4. sz., 207–14. o. Magyarul: A nyelvészet mint tudomány. In: Fabricius Ferenc (szerk.) 1971: *Edward Sapir: Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadó, 46. o.

Ruth Benedict: a kultúra karakterológiája

A protestáns amerikai felső középosztálybeli családból származó Ruth Benedict erősen halláskárosult volt; fogyatékosága azonban nem akadályozta meg sem abban, hogy nőként egyetemen tanuljon (ami abban az időben még szokatlan volt), sem pedig abban, hogy hosszú és nehéz terepmunkák sorát végezze észak-amerikai indiánok között vagy a háború utáni Japánban. Tehetségét Franz Boas hamar felismerte, a tanszék egyik első oktatója volt.

Benedictre (Edward Sapir, *Karen Horney* és *Abram Kardiner* közvetítésével) a kortárs német pszichológia, annak is elsősorban *karakterológiai* irányzata volt hatással. A karakterológia egyfajta szellemtörténeti divat volt a 20. század húszas éveiben, számos összetettebb vagy egyszerűbb lélektani tipológia jelent meg. *Carl Gustav Jung* alkotta meg például az introvertált és extrovertált (befelé versus kifelé forduló) lelki alkat kifejezéseket, amelyek ma már közismertek, *Ernst Kretschmer* alkati tipológiája pedig három fő embertípust különböztetett meg: a *piknikust* (pici, kövér, jókedvű), az *aszteniálist* (magas, nagy orrú és csapott állú, introvertált alkat) és az *atletikust* (erőteljes test és lélek).

Ruth Benedict (1887–1948)

Ruth Benedict 1934-ben megjelent, *A kultúra mintái* (Patterns of Culture) című könyvét rendkívül alapos terepmunkák sora előzte meg a sík-

sági indiánok, az új-mexikói pueblók és más őshonos népcsoportok körében. Mindegyik tárgyalt népcsoportnál hosszú hónapokat töltött intenzív terepmunkával. A gyűjtött információk alapján az adott kultúrák alapvető vonásait igyekezett leírni, pszichológiai megközelítéssel, elsősorban a Nietzsche nyomán használt antik „apollóni” és „dionüszoszi” fogalmak felhasználásával. A *Patterns of Culture* az amerikai indián kultúrák karakterológiájaként is felfogható.

A könyvben Benedict gyakran tett olyan sommás megállapításokat, mint például hogy a kwakiutlok „megalomániások”, más kultúrák „paranoiások” stb. E kijelentései miatt a könyvet utólag többen rasszistának minősítik, annak ellenére, hogy Ruth Benedict ebben a könyvben is síkra száll a kulturális relativizmus mellett, illetve általában életműve jelentős részét teszi ki a fajméletekkel való kifejezett szembenállás. Ha a különböző indián törzsek, népcsoportok valóban sajátos karaktervonásokkal rendelkeznének – vetik fel Benedict kritikussai –, és a különbségek olyan mélyek, hogy megjelennek a pszichológiai jellemvonásokban és a sajátos fizikai antropológiai vonásokban is, akkor innen már csak egy lépés lenne az, hogy valaki a saját etnikai csoportját, törzsét, fajtáját jobbnak találja, mint a többit. Éppen ezért a kulturális relativizmus eszméit és a kortárs pszichológia gondolatait ötvöző amerikai pszichológiai antropológiát rendkívül izgalmas, de napjainkban mégsem követhető kísérletként értékelhetjük.

A második világháború éve alatt az Egyesült Államok kormánya sok társadalomkutatót foglalkoztatott, köztük antropológusokat is. Ruth Benedict, aki Franz Boas 1942-es halála után a tanszéket vezette, különösen sok kutatásban vett részt, főleg a román, német, olasz és japán hadifoglyokon keresztül azok kultúráját kutatta. A japán kultúráról írt munkáját foglalja össze 1946-ban megjelent munkája, a *Krizantém és kard* (*Chrysanthemum and the Sword*).

Ruth Benedict: *Krizantém és kard*⁶⁸ (részletek)

Ruth Benedict a művet eredetileg katonai megrendelésre, a Háborús Információs Hivatal megbízásából kezdte el írni, hogy Amerika számára minél inkább lehetővé tegye az ellenség megismerését és ezáltal a győzelem elősegítését.

„Japán volt a legidegenebb ellenség, akivel az Egyesült Államok valaha is totális harcot vívott. Egyetlen más jelentős ellenféllel vívott háború sem tette szükségessé, hogy ennyire eltérő viselkedési és gondolkodási

⁶⁸ Magyar nyelven: Ruth Benedict (1946) 2006: *Krizantém és kard*. Budapest: Nyitott Könyv Kiadó. Az idézetek forrásai: 25–29., 13., 171–172. o.

szokásokat kelljen számításba venni [...] A legfőbb kérdéssé az ellenség természete vált [...] Meg kellett próbálnunk megérteni a japánok gondolkodását és érzéseit, és a mintákat, amelyekbe ezek a viselkedésmódok illeszkedtek.”

Ruth Benedict a témához való hozzáállását és a felhasznált módszertant a könyv első fejezetében mutatja be (A feladat: Japán):

„A tény, hogy a nemzeteink háborúban álltak, mindazonáltal elkerülhetetlen módon komoly hátrányt jelentett. Azt eredményezte, hogy mellőznöm kellett a kulturális antropológia legfontosabb technikáját, a terepmunkát [...] Legalább az antropológusnak fontos módszeréről, a tanulmányozott emberekkel való szemtől szemben kapcsolatról nem kell lemondanom [...] A japánokról szóló bőséges irodalom és a Japánban élt sok jó nyugati megfigyelő [...] előnyt jelentett számomra [...] Japánban írt és készített filmeket néztem...”

Ruth Benedict tehát a háborús helyzet miatt nem utazhatott el Japánba, hogy ott terepmunkát végezzen (egyébként a nyelvet sem beszélte), de ennek ellenére minden kiegészítő módszert igénybe véve megpróbált teljes képet adni. Ezt azóta a „kultúra tanulmányozása a távolból” módszernek nevezik. Az Államokban élő japánokkal való beszélgetés és a korábbi beszámolók alapján a japánok viselkedésének hátterében rejtőző premisszák és minták meghatározására törekedett.

„Eltérő kultúrák antropológiai tanulmányozásakor az egyik fontos dolog megkülönböztetni azokat a közösségeket, amelyek erősen hisznek a szégyenben, azoktól, amelyek a bűnben hisznek. [...] A szégyen a más emberek kritikájára adott reakció. Szégyenérzetet kelt, ha nyilvánosan nevetségessé válunk és visszautasítanak, vagy ha azt képzeljük, hogy nevetségessé válunk. Ez minden esetben hatásos kényszerítőerő.”

Mint Ruth Benedict rámutat, a megfelelni vágyás nemcsak a háborús viszonyokra volt jellemző, hanem a japán lélek egyik alapvető jellemvonása:

„A japánok mindig is híresek voltak arról, hogy ártatlan dolgok szereznek örömet nekik [...] Azonban a japánok sokat várnak maguktól. Annak érdekében, hogy elkerüljék a kiközösítés és lenézés fenyegetését, fel kell adniuk a személyes örömeiket, amiket megízleltek. [...] Azok, akik becsülik magukat (dzsicsó), útjukat nem a »jó« és a »rossz«, hanem a »kívánatos ember« és a »nem kívánatos ember« között jelölik ki, és személyes igényeiket feladják a kollektív »elvárások« miatt. Ezek azok a nagyszerű emberek,

akik »ismerik a szégyent (hadzsi)«, és akik végtelenül megfontoltak. Ezek azok az emberek, akik családjuk, falujuk és nemzetük becsületére válnak.”

A tanulmány arra az addig érthetetlennek tartott jelenségre is megtalálta a magyarázatot, hogy a háborús ellenfélként kérlelhetetlen és fanatikus, utolsó tőlényig harcoló vagy *kamikaze* öngyilkosságot vállaló japán katonák miért válnak hadifogságba esésük után gyakran az amerikai érdekek hűséges kiszolgálóivá. Azért, mert megpróbálnak jó amerikaiak lenni, ha már rossz japánok nem lehetnek.

A hétköznapi antropológiai vizsgálata: Margaret Mead

A nehéz anyagi helyzetű kvéker család gyermekeként egyetemre kerülő Margaret Mead pályája elválaszthatatlan a magánéletétől. Két híres óceániai terepmunkája közül az elsőt akkor végezte, amikor először volt szerelmes, a másodikat pedig akkor, amikor először várt gyermeket. Terepmunka-tapasztalatairól megdöbbentő nyíltsággal írt, ami miatt Mead a maga korának legnépszerűbb antropológusa volt, könyvei még ma is az eladási sikerlisták élén szerepelnek az Egyesült Államokban és hazánkban is.

Margaret Mead (1901–1978)

Margaret Mead a Barnard Főiskolán diplomázott, majd oktatója és közeli barátja, Ruth Benedict tanácsára ment át a Columbia Egyetemre. Mivel az akkor már házas Meadet Benedicthez szerelmi szálak is fűzték, Mead végül

1925–26-ban egy hosszú Szamoá-szigeteki terepmunkával oldotta fel ezt az ellentmondásos helyzetet. Szamoán továbbra is azok a kérdések foglalkoztatták, hogy mit jelent a szerelmi házasság, miért fontos a szerelem az ember életében, és hogyan lehet ezt az ember munkájával összeegyeztetni. Szamoán akkoriban a nők 14 éves koruk körül házasodtak. Mead a házasodás előtt álló, 12–13 éves lányokkal beszélgetett ugyanarról, ami neki 24–25 évesen volt élete fontos kérdése (akkor még az Egyesült Államokban is fiatalabban házasodtak a nők, mint most). Ahogy ő ezekről a dolgokról kifogyhatatlanul tudott beszélni a hosszú terepmunkája során, a beszélgetőtársai is örök és megunhatatlan témának tartották. Ezekből a riportokból, interjúkból és megfigyelésekből született a *Coming Age in Samoa* című könyv.

Margaret Mead ezzel remekül valósította meg a „nyíltságot nyíltságért” elvet, ami napjainkban a terepmunka-módszertan fontos részének számít. Az elv arra utal, hogy annyi információt tudunk megszerezni az emberektől, amennyit mi is fel tudunk nyíltan tárni magunkból. Ezért kell arra törekedni, hogy olyan kutatási témát válasszunk, ami őszintén érdekel bennünket: egyrészt ne unjuk meg a témát, másrészt titkolózás nélkül, felszabadultan tudjunk beszélni róla.

Margaret Meadnek mindhárom férje antropológus volt. A diákévek alatt *Luther Cressmann*al házasodott össze (amely házasságot a szamoai kutatás vágta félbe), második férje *Reo Fortune* volt, akivel közösen kutattak 1931 és 1933 között Új-Guineában, végül a harmadik férj *Gregory Bateson* volt. E harmadik házasságot 1936-ban kötötték Szingapúrban, majd Bali szigetén végeztek terepmunkát. A munka során kamerát is használtak dokumentálás céljából – ez akkoriban újdonságnak számított. A kutatás 1939-ig tartott, amikor is Mead terhes lett, és gyerekeket már New Yorkban hozta világra. A Batesonnal való házasság 1950-ig tartott. Mead utolsó társa *Rhoda Metraux* volt, akihez a szakmai együttműködés mellett vélhetően romantikus szálak is fűzték.

Mead terhessége első hónapjaiban Balin, illetve a meglátogatott szigeteken sokat beszélgetett az anyaságról a szigetek őslakos kismamáival. Várandós anyukaként természetes helyzetek adódtak a résztvevő megfigyelésre és a gyerekvárással kapcsolatos beszélgetésre.

Margaret Mead a különböző szigeteken azt tapasztalta, hogy a baba neveléséhez egészen eltérő tanácsokat kap. Volt olyan sziget például, ahol azt javasolták, hogy ne hagyja a gyereket aludni, mert ha nagyon sokat alszik, akkor elbutul. Más hol éppen az ellenkezőjét tanácsolták. Persze olyan sziget nem volt, ahol egyáltalán nem engedték aludni a gyereket, de volt, ahol a dédelgetést az alvásnál fontosabb szükségletnek tartották. Nem baj, ha jön néhány gyerek, és nem hagyják a babát aludni: hagyni kell, hogy felvegyék, puszilgassák és foglalkozzanak vele.

Mead az egészen egyszerű dolgokon kívül azt is megfigyelte, hogy nemcsak a gyereknevelési elvek között, hanem a kultúrák más aspektusai között is nagy különbségek vannak. Óceánia egyik szigetén harcias fejedelmek laknak, a másikon pedig galamblelkű halászok, akik virágfüzérrel várják a vendégeket. E két helyen egészen eltérően nevelik a gyerekeket. Mead feltételezte, hogy a kettő közt szoros összefüggés, ok-okozati viszony lehet. Egy kannibálnak vélt népcsoport, a *mundugumorok* (akik valójában nem voltak kannibálok, csak harcias, temperamentumos népek) esetében Margaret Mead a gyereknevelési elvekre vezette vissza a népcsoport felnőttjeinek jellemvonásait.

Margaret Mead gyermekneveléssel foglalkozó könyve *Férfi és Nő* címmel jelent meg magyarul.⁶⁹

„A mundugumor fiúgyermek ellenséges világba születik bele, olyan világba, amelyben saját nemének legtöbb tagja ellensége lesz, amelyben a sikerért vívott harc során a legfőbb fegyvere az erőszakosság kell hogy legyen; keresnie kell és meg kell bosszulnia a sérelmet; könnyedén kell vennie saját biztonságát, mások életét pedig még könnyedebben. Már születésekor elkezdik e szokások kifejlesztését benne. Mikor a mundugumor nő közli férjével, hogy állapotos, az cseppet sem örül. [...] A férfinak nincsenek örökösei, csak fiai, akik eleve ellenséges vetélytársaknak számítanak, és lányai, akiket esetleg elragadhatnak tőle, bárhogyan is védekezik.”

A tanulmányozott óceániai kultúrák mellett Mead egyenrangúként tanulmányozta a saját, észak-amerikai kultúráját is. Az ő munkájából érthetjük meg igazán, hogy mit jelent a kulturális relativizmus: az USA társadalmának leírását úgy tette a többi mellé, hogy azt nem tartotta sem jobbnak, sem rosszabbnak akármelyik másik (óceániai) népcsoporténál.

„A bonyodalom, amelyet több film ábrázolt az amerikai mozikban a negyvenes évek közepén, egészen átlátszó. A fiúk azt várják, hogy apjuk az ő oldalukon legyen, különben esetleg büntetlenül szenvednek vereséget későbbi életük folyamán. A lányok azt várják apjuktól és később férjüktől, hogy rengeteget dolgozzanak; nincs végső győzelem, nap mint nap újra ki kell küzdeni. A fiúk úgy tekintenek anyjukra, később pedig feleségükre, mint azokra a személyekre, akiktől az igazolást kapják, hogy jók voltak. Ez az igazolás ugyanolyan szükséges nekik, mint a hideg téli délutánokon

⁶⁹ Margaret Mead gyermekneveléssel foglalkozó könyveiből *Férfi és Nő* címmel jelent meg egy válogatás magyarul. Bodrogi Tibor (szerk.) 1970, 2003: Margaret Mead: *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest: Gondolat Kiadó 1970, Osiris Kiadó 2003. A gyűjtemény elsősorban a *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (1935) és más munkákból, például a címadó *Male and Female* (1949) című könyvből válogat.

a konyhában elfogyasztott lekváros kenyér; de áron vásárolták meg, annak árán, hogy tartózkodtak a felelőtlenség, rendetlenség, fegyelmezetlen élvezethajhászás minden gyönyörűségétől – egyszóval, lemondtak arról, hogy halásszanak a zavarosban.”

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Ki alapította az USA-ban a kulturális antropológia mindmáig legnagyobb hatású iskoláját?
- Sorolj föl három olyan alapanyagot, amiből az inuit használati tárgyak készültek!
- Az inuit életmód mely részei világítják meg az evolucionista megközelítés hibáit?
- Franz Boas nyomán kijelenthetjük, hogy minden olyan kultúra, amellyel napjainkban találkozhatunk, az emberi haladás legmagasabb fokát képviseli. Nevezhető-e ez a kijelentés szociáldarwinistának?
- Mit jelent a *történelmi partikularizmus* kifejezés? Mutasd be a 20. század eleji inuitok vagy kwakiutlok példáján, hogy a vadászó-gyűjtögetők ugyanolyan magas szintű kultúrával rendelkeztek, mint a korabeli iparosodott társadalmak!
- Mely tételét bizonyította a magyarok példájával Franz Boas *Az őseMBERI ELME* című könyvében?
- Mit jelent, hogy a kulturális antropológia nem alkalmazott tudomány?
- A II. fejezetben szó volt a megmentő etnográfáról. Hasonlítsd össze a megmentő etnográfát az akcióantropológiával!
- Melyik antropológus(ok) nyomán gondoljuk úgy, hogy a nyelv és a kultúra vizsgálata szorosan összekapcsolódik?
- Mivel foglalkozott Ruth Benedict pszichológiai antropológiája?

Tárgy- és névmutató

Fogalmak

- Akcióantropológia (*Action Anthropology*): az 1940-es évek végén megjelenő irányzat, küldetése szerint a terepmunkázó antropológusnak kimondottan támogatnia kell a vizsgált kultúrát, hiszen iskolázottsága, nyelvtudása stb. alapján az antropológus kutató alkalmasabb személy az elnyomottak érdekképviselőjére.
- Inuit: Alaszka, Kanada és Grönland sarki területeit lakó őshonos népcsoport, akiket a köznyelvben helytelenül eszkimónak szokás nevezni. Franz Boas 1883–84-es tanulmányútján a Baffin-szigeten élő inuit közösségek körében végzett kutatásokat.
- Kulturális relativizmus (*Cultural relativism*): egy kutatás-módszertani elv, amely a történeti partikularizmusból következik, és kimondja: minden kultúra a saját viszonyai közt, ahhoz viszonyítva értelmezhető.
- „Kulturális relativista” iskola („Cultural relativist” school): az utókor gyakran így nevezi a Boas körül kialakult antropológiai iskolát. Ezt a fogalmat az iskola tagjai többnyire nem használták magukra. A Boas-tanítványok többsége inkább „kultúra és személyiség” vagy „pszichológiai antropológia” címkével illette saját munkásságát.
- Sapir-Whorf-hipotézis (Sapir-Whorf hypothesis): eszerint a nyelv elsősorban nem gondolataink kifejezésére, hanem kialakítására szolgál. A nyelvi formák meghatározzák a hozzájuk kapcsolódó kultúrát, és a kulturális jelenségek megértéséhez szükséges a nyelvi szimbolika.
- Történeti partikularizmus (*Historical particularism*): Franz Boas nevéhez köthető kutatás-módszertani és etikai felfogás, amely minden egyes népcsoport kultúráját csak a saját természeti és környezeti adottságainak megfelelően értelmezi. A történeti partikularizmus gondolata alapjaiban mondott ellent a korabeli bevett kultúrakutatási gyakorlatnak, az összehasonlító módszernek.

Személyek

- Benedict, Ruth (1887–1948): Franz Boas egyik tanítványa és fontos munkatársa volt. Antropológiai megközelítését a pszichológiából ismert lélektani tipológia kultúrákra való alkalmazása jellemezte. Két legismertebb műve *A kultúra mintái* (*Patterns of Culture*) és *Krizantém és kard* (*The Chrysanthemum and the Sword*).

- Boas, Franz (1858–1942): német származású amerikai antropológus, akit a modern kulturális antropológia alapítójának tartunk. Korai kutatásai a Baffin-szigeti inuitokra irányultak, később a figyelme az észak-amerikai indiánok felé fordult. Hozzá köthető a kulturális evolúció gondolatának módszeres megkérdőjelezése, relativizálása. Emellett az amerikai antropológia intézményesülésében is fontos szerepe volt: ő alapította az Egyesült Államok első antropológia tanszékét, továbbá elindította a doktori képzést is.
- Mead, Margaret (1901–1978): a Boas-tanítványok fiatalabb generációjához tartozó antropológus, aki a csendes-óceáni térségben és Délkelet-Ázsiában folytatott hosszabb terepmunkákat. Kutatásai többnyire a nemi szerepek, a nevelés és a szexualitás kérdéseit érintették. Mead munkájából érthetjük meg igazán, hogy mit jelent a kulturális relativizmus: az USA társadalmának leírását úgy tette a többi mellé, hogy azt nem tartotta sem jobbnak, sem rosszabbnak.
- Sapir, Edward (1884–1939): Franz Boas tanítványa volt, aki nyelvészként kezdett el antropológiával foglalkozni. Kutatásai a kultúra és a nyelv kapcsolatát vizsgálták. Legismertebb elmélete a Benjamin Whorffal közösen megalkotott Sapir-Whorf-hipotézis.

Ajánlott irodalom

Könyvek

- Benedict, Ruth 2009 (1946): *Krizantém és kard: a japán kultúra mintái*. In: Benedict, Ruth; Mori Szadahiko: *Krizantém és kard: a japán kultúra újrafelfedezése*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. (Fordította: Koronczi Barbara.)

A *Krizantém és kard* a kulturális antropológia egyik nagy klasszikusa, mégsem egy száraz tudományos munka. Szórakoztató, olvasmányos formában vezet be Japán politikai, vallási és gazdasági életébe a feudalizmus korától kezdve a modern iparosodáson át egészen a második világháborúig. Bepillantást nyújt a japán emberek mindennapjaiba, az etikett, a szexualitás, a házasság és a gyermeknevelés pillanataiba.

- Bodrogi Tibor (szerk.) 1970: *Mead, Margaret: Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban. Válogatás Margaret Mead műveiből*. Budapest: Gondolat (1970) és Osiris (2003)

A válogatásban szereplő írások, bármennyire fontosak is voltak etnológiai szempontból, nem csak a szaktudományoknak szólnak. A practical anthropology (gyakorlati antropológia) szellemében egész munkássága az észak-amerikai, továbbá a modern társadalom néhány alapkérdésének megoldását segítette elő.

- Boglár Lajos (szerk.) 1975: *Népek, nyelvek, kultúrák. Franz Boas válogatott írásai*. Budapest: Gondolat Kiadó.

A kötet írásai cáfolhatatlan érveléssel mutatják ki, hogy a kultúra minden ember közös alkotása, bármilyen színű is a bőre. Boas bemutatja különböző népek életét és szokásait, meséiket és gondolatvilágukat.

- Fabricius Ferenc (szerk.) 1971: *Edward Sapir: Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadó. (Fordította: Fabricius Ferenc.)

Magyar nyelvű válogatás Edward Sapir munkáiból, amelyek a nyelv és az emberi gondolkodás, illetve szélesebb körűen a nyelv és a kultúra kapcsolatával foglalkoznak.

Honlapok

Das BOAS-Projekt (Minden 2008): Franz Boas 150. születésnapjára készített honlap, amit Boas szülővárosa, a németországi Minden kezel.

<http://www.franz-boas.com/>

Mead, Margaret: *Human Nature and the Power of Culture*

Az Egyesült Államok nemzeti könyvtárának, a Library of Congressnek a Mead-gyűjteményéből mutat be válogatást ez a honlap az antropológusnő születésének 100. évfordulója alkalmából. A virtuális kiállítás része többek között számos fénykép, levél, terepmunkajegyzet.

<http://www.loc.gov/exhibits/mead/>

V. A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA IFJÚKORA

A következőkben tárgyalt antropológiai irányzatokat jóformán semmi sem köti össze, hacsak az nem, hogy időben és térben körülbelül egyszerre voltak jelen: időben a 19-20. században, térben pedig az akkori „művelt világban”, azaz Európában és az USA-ban.

A kultúra kutatását ebben az időszakban sok, egymással nem feltétlenül egyetértő iskolában végezték. A következőkben ezek közül néhányat tekintünk át: a német és a brit *diffuzionizmust*, a Freudtól származtatható *pszichológiai antropológiát*, a brit *funkcionalizmust* és a francia etnológia korabeli eredményeit, illetve a *neoevolucionista* elképzeléseket és a *marxista* megközelítést.

Diffuzionizmus

(Németország és Nagy-Britannia, 1790-1930)

A diffuzionista megközelítések alapfeltevése az, hogy a nagy kulturális innovációk (technikai eszközök, szellemi javak stb.) egyik népcsoportról a másikra terjednek olyan társadalmi interakciók során, mint a migráció, kereskedelem vagy háború. A német kultúrakutatás a britet megelőzve alkotta meg saját diffúziós elméletét, és bár az 1930-as évektől kezdve ez az irányzat erősen veszített tudományos elfogadottságából, a diffúziós elképzelések népszerűsége mindmáig töretlen, elsősorban a ponyvatudományos irodalom területén. A diffuzionista irányzat elévülhetetlen érdeme, hogy (szemben a történeti partikularizmussal) rávilágított a kultúrák közötti kapcsolatok vizsgálatának fontosságára.

Német diffuzionizmus*Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840)*

A német diffuzionizmus kezdetei a felvilágosodás korába nyúlnak vissza. Egyik első művelőjének *Johann Friedrich Blumenbach* (1752-1840) tekinthető, aki a föld kultúráit az emberi rasszok szerint klasszifikálta.⁷⁰ Tőle származik például a „kaukázusi rassz” elnevezés - angol hivatalos nyelven ma is kaukázusinak mondják a fehér embert. Blumenbach elképzelése szerint a Kaukázus déli lejtőjén született egykor az emberiség, és az ott élő népet, a grúzokat tartotta a „legszebb” fajnak. Munkája nagy hatással volt a francia *Joseph Arthur Comte de Gobineau*-ra (1816-1882), akinek 1853-55-ben megjelent fő művét (*Essai sur l'inégalité des races humaines*) bátran nevezhetjük a rasszizmus és a fajelmélet előfutárának. Megint csak német területen Blumenbach elmélete hatott *Friedrich Max Müller*re is (1823-1900), az árja vándorláselmélet első megfogalmazójára.

⁷⁰ Blumenbach, Johann Friedrich (1791) 1795: *De generis humani varietate nativa*. 3. javított kiadás. Göttingae, Vandenhoeck et Ruprecht.

Leo Frobenius (1873–1938)

A legnagyobb hatású német diffuzionista iskolát a kultúrkörök (*Kulturkreise*) elméletének is nevezik, mert alapfeltevése, hogy a különböző kultúrák meghatározott számú centrumból erednek. A kultúrkörök elméletét 1898-ban *Leo Frobenius* nyugat-afrikai kultúrák tanulmányozása kapcsán alkotta meg.⁷¹ Frobenius legfőbb inspirálója tanára, *Friedrich Ratzel*, az *antropogeográfia* egyik megalapítója volt, aki a különböző eszközök elterjedésének vizsgálata révén jelentősen hozzájárult a kibontakozó diffuzionizmushoz.

Fritz Gräbner a kulturális jegyek elterjedését koncentrikus körökhöz hasonlította, ahol az egyes létrejövő jegyek másokkal keveredve kulturális mintákat alkotnak, és terjednek a kör középpontjától távolodva. Fő művében (*Methode der Ethnologie*, 1911)⁷² azt hangsúlyozza, hogy a források megfelelő vizsgálatával a kultúrkörök elmélete alapján megírható a világ kultúrájának története. Elméletének egyik kulcsfogalma a *kultúra rétegei*: azt fejezi ki, hogy egy adott időszakban lért kultúra különböző időszakokban létrejött elemeket tartalmaz, és történetileg szemlélve ezek az elemek kialakulási korszakokra, rétegekre bonthatók. Gräbner úgy vélte, hogy a kultúra rétegei területileg is kifejeződnek egy kultúrkörön belül, ahol az újabb rétegek a kultúrkör középpontjában, a régebbiek attól távol vagy terjedés szempontjából előnytelen helyzetű területeken találhatók meg.

⁷¹ Frobenius, Leo 1898: *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*. Berlin: Gebrüder Borntraeger. Magyar nyelven: Bodrogi Tibor (szerk.) 1981: *Leo Frobenius: Afrikai kultúrák. Válogatott írások*. Budapest: Gondolat Kiadó. A diffuzionizmus német irodalmának áttekintéséért ezúton mondok köszönetet volt hallgatómnak, Kiss Gábornak.

⁷² Magyar nyelven a témáról lásd: Barabás Jenő 1963: *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Wilhelm Schmidt nagyjából Gräbnerrel egy időben fejlesztette ki saját elméletét, amit az *Anthropos* folyóiratban publikált. A kettejük által felsorolt kultúrkörök közül Schmidt klasszifikációja vált az idők során szélesebb körben ismertté. Az eredetileg nyelvész-kutató Schmidt katolikus papi mivoltának is köszönheti az antropológiai érdeklődését: sokat foglalkozott Isten ideájának eredetével, tehát azzal, hogy a monoteista istenkoncepció miként terjedt el a világban. Schmidt a kultúrák fejlődésének négy fázisát különböztette meg: a primitív, első-, másod- és harmadfokú állapotot, mely által a kultúrákat egy evolúciós sémába ültette (azonban az evolucionistákkal szemben a diffuzionizmus érzékenyebb volt a területi különbségekre).

Brit diffuzionizmus

A brit diffuzionizmus alapítójának tekintett *Sir Grafton Elliot Smith* (1871–1937) eredeti végzettségét tekintve boncorvos volt, aki épp ezért alapos anatómiai ismeretekkel rendelkezett. Orvosként több helyütt dolgozott a brit birodalomban, így többek közt Egyiptomban is, ahol érdeklődése a múmiák elemzése felé vezetett. Megállapította, hogy Egyiptomban két fajta ember lakott: az alacsony, görnyedt hátú, kopott fogazatúak és az erős fogazatú, magas, egyenes tartásúak. Annyira különböztek egymástól, hogy az volt a hipotézise, hogy ez két különböző fajta ember. Úgy vélte, hogy a két „faj” nem is keveredett egymással, és a magas növésű fajta lehetett az uralkodó osztály a régi Egyiptomban.

Elképzelése nagy sikert aratott, így belefoghatott egy olyan kiterjedt kutatásba, mely során közel-keleti sírokat és csontmaradványokat vizsgált. 1915-ben megjelent könyve (*The Migration of Early Cultures*) már a világháború alatt is tudományos bestsellerré vált, még Németországban is. A könyv (részletesen dokumentált) fő üzenete szerint a régi Egyiptomban csak az alacsony típusú emberek laktak, mígnem egyszer csak megjelentek a magas növésűek, és ezzel párhuzamosan kialakult a magas civilizáció. Smith feltételezte, hogy a magas növésűek hozták magukkal a civilizációt, majd ők vitték tovább a hettiták földjére, Mezopotámiába, Indiába. Mindenütt, ahol csak megfordultak, megalkották a magas civilizációt, melynek nyomait napjainkban is megtalálhatjuk.

Smith egyik kortársa és követője, *William H. R. Rivers* a földgolyó különböző pontjain, elsősorban Melanéziában végzett kutatásai alapján globális méretűnek állította be a „kultúrák migrációját”.⁷³

Smith 1915-ben még nem látta pontosan, hogy mi lehetett a kultúra migrációjának kezdőpontja, de később, 1923-ban megírt könyvében (*The Ancient*

⁷³ Rivers, William Halse 1914: *The History of Melanesian Society*. Cambridge University Press.

Egyptians and the Origins of Civilization) világossá tette, hogy minden földi kultúra eredeti forrása: Egyiptom.

A diffuzionizmus újabb hajtásai és kritikái

A későbbi antropológiai és szociológiai iskolák több kritikával illették a diffuzionizmust, például hogy kisebbiti az emberi találmányok szerepét a fejlődésben, vagy hogy a kultúrák sok aspektusát nem magyarázza olyan mértékben, mint ahogyan azt a diffuzionisták eredetileg gondolták.

A korszerűbb fizikai antropológiai eljárások az 1930-as évek óta fokozatosan kihúzták az elméleti talajt a diffuzionizmus talpa alól. Ugyanazon leletek későbbi vizsgálatai azt állapították meg, hogy a magas, illetve alacsony emberek ugyanahhoz a népcsoporthoz tartoztak. A különbség elsősorban a jobb táplálkozásból adódott – ahogy ezt ma is megfigyelhetjük földgolyónkon, ahol a GDP/fő és az átlagos testmagasság közt szoros összefüggés tapasztalható.

Összességében ma nem azt gondoljuk a „civilizáció” egyiptomi eredetéről, hogy a magas növésű népek jöttek és kialakították az öntözéses földművelést, piramisokat építettek és uralmuk alá hajtották egész Egyiptomot, hanem pont fordítva: először kialakult a földművelés, az öntözést szervező állam, annak vezető rétegével, mely jól táplált volt, és ezért magasabbra nőtt, mint a többiek.

A diffuzionizmus újabb elméletei a tudományos fantasztikum határait súrolják.

Thor Heyerdahl norvég hajós 1947-ben Peruból kiindulva szelte át a Csendes-óceánt a Kon-Tiki expedíció keretében, hogy „bizonyítsa”: a Fülöp-szigetek őslakói az Andokból érkeztek. Később, 1970-ben a Ra-II expedíció keretében egyiptomi papiruszcsonakkal szelte át az Atlanti-óceánt, hogy demonstrálja a piramisépítő népek közti kapcsolat lehetőségét. Útikönyvei magyarul is megjelentek. Emlékét az oslói Kon-Tiki Múzeum őrzi.

Erich von Däniken svájci író a *paleoasztronautika* képviselője: úgy véli, hogy a történelem előtti időkben földönkívüliek (akiket az ősemberek isteneknek tartottak) rendszeresen látogatták a Földet, és tőlük eredeztethető bizonyos alapvető kulturális vívmányok. Az egyiptomi vagy mexikói piramisok, a Nazca-vonalak vagy a Húsvét-sziget kőszobrai mind beleillenek Däniken szerteágazó elméletébe: másképp miként (és minek) alkották volna meg ezeket az elmaradott földlakók?

A diffuzionista gondolat továbbgondolása logikusan torkollik a sci-fi irodalomba: ha feltételezzük, hogy Smith-nek igaza van, és valóban minden civilizáció Egyiptomból jött, akkor felmerül a kérdés: honnan érkeztek a régi egyiptomiak?

A diffuzionista gondolat, hiányosságai ellenére, sok mindent megmagyarázott a technológiák és egyéb kulturális jegyek elterjedésével kapcsolatban, és hozzájárult ahhoz, hogy a *történeti partikularista* szemlélet mellett a *kultúrák közti kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálata* is az antropológia érdeklődésének homlokterében maradjon.

Pszichoanalitikai etnológia

(Ausztria–Magyarország, 1910–1960)

A német pszichológia a 19. században (azaz a kezdetektől fogva) egyaránt foglalkozott az egyén (azaz az emberi elme) és a kollektív vagy *néplélek* kutatásával. *Wilhelm Wundt* 1900-tól kezdve megjelenő tízkötetes munkája, a *Völkerpsychologie* (Néplélektan)⁷⁴ a téma egyik első mérföldkövének tekinthető, amely a néplélek kutatását a *nyelv, a mítosz és az erkölcsi törvények* kialakulásának vizsgálatán keresztül tartotta elképzelhetőnek.

Sigmund Freud fellépése a 20. század elején új alapokra helyezte a pszichológiát az emberi *tudatalatti* felfedezésével, illetve az emberi lélek három fő rétegének (az *id*, az *ego* és *szuperego*) leírásával. Freud egyik előadása, a *Totem és tabu* (amely 1911-ben könyvként is megjelent) a pszichoanalízis felől közelítette meg a „primitív” népek két fogalmát. Az előadás fő üzenete szerint mindkét fogalom az emberiség egy-egy ősi félelmére utal. Az ősi népek még ismerik, átélnek ezeket a félelmeket (ezért használják ezt a fogalmat), mi, európaiak azonban a civilizálódás folyamata közben elvesztettük, pontosabban a kollektív tudatalattiba szorítottuk a *totemmel* és a *tabuval* kapcsolatos félelmeinket. Következésképp az ősi népek egészségesebb (felszabadultabb) libidóval rendelkeznek, mi, európaiak pedig egy újabb civilizációs terhet cipelünk magunkkal. No és hogy mit is jelent ez a két fogalom? A *totem* az elhunyt ősöktől való félelem szimbolikus leképezése, az a gyermekkorból hozott érzés, hogy nem tudunk (síron túli) szüleink, nagyszüleink stb. feltételezett elvárásainak megfelelni. A *tabu* pedig az ismeretlentől való félelem reprezentációja, azaz valami olyan erő, amelyről nem tudjuk pontosan, hogy jó vagy rossz, de jobb nem bolygatni.

A polinéz eredetű *tabu* szó már James Cook úti beszámolóinak hatására meghonosodott az angol nyelvben, jelentését azonban Freud nagymértékben pontosította. Magyar nyelven ma is freudi értelemben használjuk, pl. a „tabutéma” olyasvalamit jelent, amiről jobb nem beszélni, még ha a megszegés szankciója nem is világos.

⁷⁴ Wundt, Wilhelm 1900–1920: *Völkerpsychologie I-X*. Leipzig: Engelmann.

Részletek a *Totem és tabu*ból:⁷⁵

„A legjobban elterjedt, legszigorúbb s a civilizált népek szemében is legérdekesebb az az óvakodás, amely a férfi és anyósa közti érintkezést korlátozza. Vanna Lavában (Port Pateson) anyósa után nem megy végig a parton a férfi, míg lépteinek nyomát a dagály el nem tüntette a fövényben. Bizonyos távolságból azonban szabad egymással beszélniök. Kizárt dolog, hogy a férfi valaha is kimondja anyósa nevét, vagy az anyós a vejéét.

Tudvalevő, hogy a vő és anyós viszonya a civilizált népek családi szervezetének is egyik kényes oldala. Bár Európa és Amerika fehér bőrű népeinek társadalmában az anyós és vő között nincsenek többé érvényben óvakodási törvények, ámde sok viszály és kellemetlenség volna elkerülhető, ha ez a szokás most is fennállna.

A mélyben rejlő lelki gerjedelmek ismerete, amit az egyes emberek pszichoanalitikus vizsgálatából meríthetünk, módot ad rá, hogy e motívumokhoz újakat is csatoljunk. Ahol az asszony pszichoszexuális szükségletei házasság és család keretében kell hogy kielégüljenek, ott a házassági viszonylatnak túl korai lezajlása és az érzélemvilág eseménytelensége miatt állandóan fenyeget a kielégületlenség. Az öregedő anya úgy védekezik ez ellen, hogy érzéseiben gyermekei helyébe állítja magát, azonosítja magát velük, amennyiben érzelemben teljes élményeiket magáévá teszi. A leánya helyébe való eme beérzés könnyen odáig mehet az anyánál, hogy a leányától szeretett férfibe ő is beleszeret, ami egyes nagyon is kínos esetekben az ezen érzelem elleni heves lelki vonakodás folytán neurotikus megbetegedések súlyos alakjaihoz vezet.

A férfinak anyósához való viszonyát hasonló, de más forrásból eredő gerjedelmek komplikálják. A tárgyválasztás útja őt rendszerint az anyja, talán még a húga képén keresztül vezette szerelme tárgyához; az incesztuskorlát következtében szerelme a gyermekkor e két drága személyéről le-siklott. Látja, hogy anyjának helyébe most az anyós lép; felébred benne az a vágy, hogy visszasüllyedjen ősi választott tárgyához, ez ellen azonban egész lénye tiltakozik. Az, hogy sajátos ingerlékenység és gyűlölet keveredik érzelmeiben, azt gyaníttatja velünk, hogy az anyós valóban incesztuskísértést jelent a vőre.”

⁷⁵ Freud, Sigmund: Die Inzestscheu. In: Freud, Sigmund 1913: *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker*. Wien: Hugo Heller & Cie. Magyar nyelven: Az incesztus iszony. In: Freud, Sigmund 1990: *Totem és tabu*. Budapest: Göncöl Kiadó, 9–23. o.; dr. Pártos Zoltán fordítása. Az idézetek forrásai: 18–22. o.

Róheim Géza (1891–1953)

A *Totem és tabu* néplélektani kutatások egész sorát indította el. A magyar Róheim Gézát (a freudista Ferenczi Sándor tanítványát, a Néprajzi Múzeum munkatársát) sokan a pszichológiai antropológia alapítójának tartják; a francia etno-pszichoanalitikai tudományos társaságot például róla nevezték el. Róheim Géza kezdetben a magyar „néplélek” pszichoanalitikus elemzésével foglalkozott, elsősorban népmesék elemzésén keresztül. A következő részletek egy 1961-ben, Amerikában publikált tanulmányból származnak, amely az 1925-ben megjelent *Magyar néphit és népszokások* című könyv átdolgozása.

„Nyilvánvaló, hogy a táltos és a tudós ugyanaz. Táltoszerű figurák megjelennek a magyar folklórban, még ha nem is hívják őket táltosnak. Így ha a hetedik gyerek egy acéltükör segítségével meglátja a földbe rejtett kincset, vagy egy lány át tudja változtatni magát egy fekete üszóvé vagy kutyává, akkor »tudományosnak« vagy »bűbájosnak« nevezhetik.[...]

A bölcs embernek vagy táltosnak van egy lova. Namármost a táltos ló igen fontos szerepet játszik a magyar népmesékben. Az egyik ilyen mesében az öregasszony azt mondja a hősnek, hogy a sánta lovat válassza, a legrosszabbat apja lovai közül. Amikor a hős ráül a lóra, a ló így szól hozzá: »Hunyd bé a szemedet. Hogy menjünk? Mind a sólyom vaj mind a gondolat?« [...]

Tudjuk, hogy a repüléssel az erekciós álom, és hogy ezekben az álmokban a test a péniszt képviseli. Hipotetikus következtetésünk az, hogy a repüléssel az álom a sámánizmus magva. [...]

Sőt, a táltost a széllel és forgószéllel is összekapcsolják. Hódmezővásárhelyen egy szélfajtát tátorjány szélnek neveznek (táltos keltette szél). Ez nagy szél, ami azért támad, mert táltosok küzdenek egymással. Ezt összehasonlíthatjuk egyes közép-ázsiai török törzsek hiedelmeivel, miszerint a szél a sűrke bika lehelete. [...]

A magyar táltos ázsiai eredetét tekintve döntő bizonyítékunk van. Ami a légi küzdelmet, a bika és a csődör szimbolikát, a termékenységet és a repüléssel az álmokat illeti, ezek világosan ural-altajiak. Elég különös, de a legszembeötlőbb párhuzamokat a szamojédok és a mongoloidok (burjátok), a keleti török törzsek és a lappok között találjuk meg, és nem a magyar ugor első unokatestvérei (a vogulok és osztjások) között. Azt is mondhatom, hogy

meglehetősen világos ezeknek a meteorológiai küzdelmeknek a szexuális és álombeli jelentősége.”⁷⁶

Róheim (magántámogatóknak köszönhetően) 1928-ban Szomáliában, majd Ausztráliában végzett kutatásokat; eredményeit elsősorban angol nyelven publikálta. A harmincas években több külföldi terepmunkát végzett, majd 1938-ban zsidó származása miatt az USA-ba emigrált, haláláig itt élt.

1943-ban kiadott könyvében (*The Origin and Function of Culture*) Róheim az ausztrál bennszülöttek egészséges lelki alkatát dicséri, és szembeállítja az európaiakéval, akik rengeteg dolgot fojtanak el magukban.

„Az ausztrál bennszülött sohasem éli át az elválasztás traumáját. Addig szoptatják a gyermekeket, ameddig azoknak jólesik, és ha a saját anyának nincs teje, úgy könnyűszerrel találnak más asszonyt, aki a mellét nyújtja nekik. Ezért nem fordul elő Közép-Ausztráliában az orális pesszimista típusa, és nem találni örökké elégedetlen gáncsokodókat. Senki sem érzi magát folyton háttérbe szorítva, senki sem játssza állandóan a sértettet. Ezenközben a bennszülöttek olyan körülmények között élnek, amelyeket semmiképp nem lehet kedvezőnek mondani. És mégsem figyelhette még meg senki, hogy egy bennszülött aggódna a másnapi élelemért. A való helyzetet tekintve számos ok lehetne ilyen félelmekre, de a libidofejlődés nem alakította ki számukra a megfelelő talajt. Ilyen engedékeny anyákkal valamennyien félelmet nem ismerő hősök lennének.”⁷⁷

Mint korábban szó esett róla, a Franz Boas-tanítványokat többen pszichológiai antropológusoknak nevezik, csakúgy, mint Freud és Róheim Géza követőit. Az előbbire én pontosabbnak tartom a *kulturális relativista iskola* megnevezést, az utóbbira pedig a *pszichoanalitikai antropológia* vagy *etnográfia* elnevezést.

A pszichoanalízis alkalmazására az etnográfiai kutatásokban a negyvenes évektől kezdve egyre ritkábban került sor, a hatvanas évekre pedig ez

⁷⁶ Hungarian Shamanism. In: *Psychoanalysis and the Social Sciences*. Ed. G. Róheim Vol. III. IUP New York, 1961. 131–169. o. Magyar nyelven: Magyar sámánizmus. In: Verebélyi Kincső (szerk.) 1984: *Róheim Géza: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. Az idézetek forrásai: 200., 203., 205., 210. o.

⁷⁷ Róheim Géza 1932: Die Psychoanalyse primitiver Kulturtypen. *Imago folyóirat*, XVIII., 297–563. o. Magyar nyelven: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. In: Verebélyi Kincső (szerk.) 1984: *Róheim Géza: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 278–613. o.; Blastyik Éva és Györi László fordítása. Az idézetek forrása: 425–426. o.

az irányzat idejémmúlttá vált. Napjainkig is sok olyan kutatás van ugyanakkor, ahol valamilyen pszichológiai megközelítést alkalmaznak az emberi kultúrák megértéséhez, vagy fordítva, az antropológiai módszereket, például a résztvevő megfigyelést alkalmazzák a lélektanban. A *pszichológiai antropológia* mindezeknek a megközelítéseknek a megjelölésére szolgáló kifejezés.

Francia etnológia (1880–1950)

Ahogy Magyarországon az 1872-es évhez, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának megalapításához (és Xántus János múzeumórré való kinevezéséhez) kötjük a magyar néprajztudomány mint intézmény megszületését, Angliában hagyományosan 1871-hez, a *Primitive Culture* (Edward Tylor fő műve) megjelenéséhez kötik az antropológia megszületését, Franciaországban 1879-hez, a párizsi *Musée d'Ethnographie du Trocadéro* megalapításához köthetjük az etnológia intézményesülését. A múzeum jogutódja (*Musée de l'Homme* néven) azóta is ugyanazon a helyen működik és a franciaországi kultúrakutatás fellegrárának számít.⁷⁸

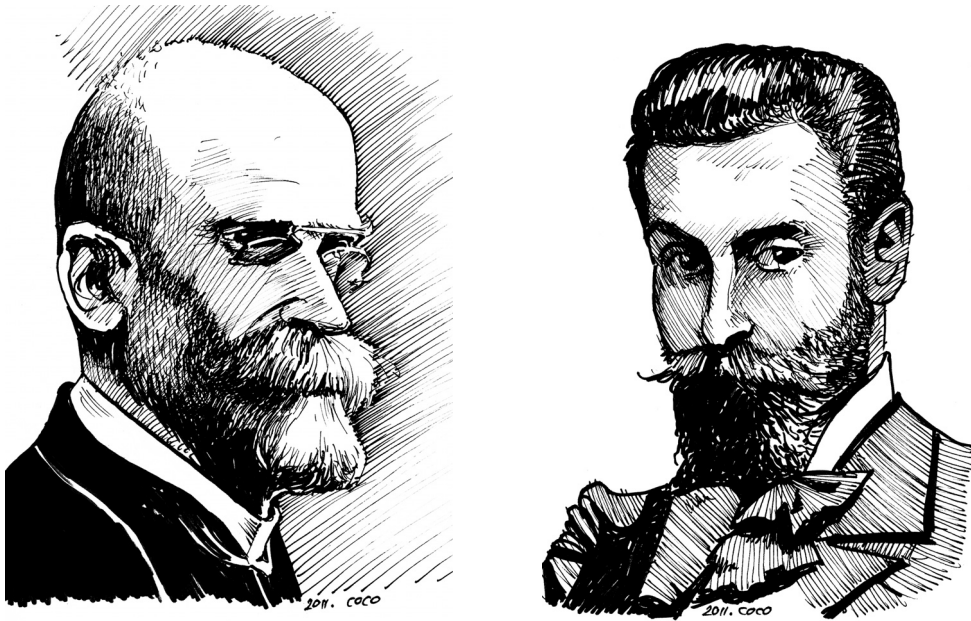
A 19. századi francia etnológia ugyanúgy evolúciós alapokon állt, mint a Spencer és Morgan kapcsán bemutatott angolszász antropológia. Anélkül, hogy a francia evolúciós etnológia ismertetésébe belefognánk, röviden utalunk néhány kiemelkedő személyiségre, például az antropológiaképzést 1875-ben elindító *Pierre Paul Brocára* (az *École d'Anthropologie de Paris* képzése keretében anatómiát, biológiát, régészetet, demográfiát, földrajztudományt is oktattak); az École oktatói közül kiemelkedő *Hovelacquére* és *Hervére*, akik 1887-ben kiadott könyvükben⁷⁹ megelőlegezték a kulturális relativizmus egyik fő üzenetét, miszerint az emberiség egy közös őstől származik; vagy az Elefántcsontparton gyarmati tisztviselőként és etnológusként dolgozó *Maurice Delafosséra*, aki fiatalkorában részt vett a rabszolga-kereskedelem ellen küzdő „fegyveres testvérek” mozgalmában.

⁷⁸ Jelen kötet közreadásának idején a Trocadéron található épületet felújítják, a múzeum gyűjteményeit a Quai Branlyn kialakított új épület vette át. A két épület között a tervek szerint munkamegosztás alakul majd ki.

⁷⁹ Hovelacque, Abel; Georges Hervé 1887: *Précis d'anthropologie*. Paris: Delahaye et Lecrosnier.

Émile Durkheim és Marcel Mauss hatása a francia etnológiára

A francia társadalomtudományos gondolkodásra a századfordulón *David Émile Durkheim* fellépése gyakorolt jelentős hatást. A társadalmi munkamegosztásról írt, 1893-ban megjelent művében⁸⁰ Durkheim egy olyan általános elméletet állított fel, amely egyszerre volt evolúciós és rendszerszemléletű. Durkheim szerint a társadalom tagjainak együttműködése két elv alapján képzelhető el, ezeket *mechanikus* és *organikus szolidaritás*nak nevezte el.

Émile Durkheim (1858–1917) és Marcel Mauss (1872–1950)

A *mechanikus szolidaritás* esetében az emberek mindenfajta kérdésfeltevés nélkül, gépiesen segítenek a bajba jutott embertársuknak. Az emberek azért nyújtanak segítséget egymásnak, mert kulturálisan ez az egy viselkedési forma létezik a számukra. Émile Durkheim feltételezte, hogy a mechanikus szolidaritás a mi világunktól (időben vagy térben) távoli közösségekre jellem-

⁸⁰ Durkheim, Émile 1893: *De la division du travail social, étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris: Alcan. Magyar nyelven: uő. 2001: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris Kiadó. Csákó Mihály fordítása.

zó: egy törzsi társadalomban például, ha a törzs valamelyik tagja bajba kerül, akkor a törzs összes tagjának, elsősorban a vérrokonoknak, kutya kötelessége segíteni a bajbajutottnak. Mechanikus szolidaritás esetén a munkamegosztás csekély szintű.

A modern társadalmakra az *organikus szolidaritás* a jellemző. Ha valamire szükségünk van, akkor elsősorban nem a szűk környezetünktől remélhetjük a segítséget, hanem valamely társadalmi intézménytől. Például ha betegek leszünk, orvoshoz megyünk. Az orvost nem a beteg vagy a szűkebb rokonság fizeti, hanem elsősorban a társadalombiztosító, ami a társadalom egyik intézménye. A társadalombiztosítás és a kórházak, azaz az *intézmények* tehát olyan szerepet töltenek be a társadalomban, mint amilyen szerepet a *szervek* töltenek be az emberi szervezetben – innen az *orgánumra* (szervre) utaló organikus szolidaritás kifejezés.⁸¹

Jó húsz-harminc évvel később a brit strukturalista-funkcionalista antropológia egyik vezéralakja, *Radcliffe-Brown*, hozzá hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Organikus szolidaritás helyett ő (Herbert Spencer nyomán) társadalmi struktúrákról és azok funkcionális összekapcsolódásáról írt. Durkheim hatása egyértelműen kimutatható a brit funkcionalizmusban, igaz, Radcliffe-Brown Durkheim két másik munkájára hivatkozik: az 1895-ben megjelent *A szociológiai módszertan szabályai* és a két évvel később, demonstratív céllal írt *Öngyilkosság* című művekre.⁸² Ezeket a könyveket ma a modern szociológia alapl műveinek tartjuk, hiszen ezekben fektette le Durkheim azokat az elveket, hogy a szociológia a társadalom nagy kérdéseivel (azaz a *társadalmi tényekkel*) hivatott foglalkozni, amelyek elemzéséhez elsősorban a nagymintás statisztikai eljárásokat javasolta.

Durkheim joggal tekinthető a francia *szociológia* egyik (újja)teremtőjének, már csak intézményépítő szerepe miatt is.⁸³ Durkheim ugyanakkor nem szakított az *antropológiával* sem, sőt az 1900-as évektől kezdve megerősítést kapott unokaöccse, *Marcel Mauss* személyében, akivel közösen írták 1901–02-ben *Az osztályozás néhány formája* című tanulmányukat.⁸⁴ Durkheim

⁸¹ Hasonló gondolatokat körülbelül egy időben többen fogalmaztak meg a francia társadalomtudományos közéletben, pl. René Worms, 1896-ban kiadott *Société et organisme* című könyvében.

⁸² Durkheim, Émile 1895: *Règles de la Méthode Sociologique*. Paris, Alcan. Uó 1897: *Le suicide: Étude de sociologie*. Paris, Alcan. Magyar nyelven: uó 2003: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest: Osiris Kiadó.

⁸³ A kortársak inkább René Wormst tartották a francia szociológia intézményi megalapozójának, aki többek közt a ma is működő Nemzetközi Szociológiai Intézet (IIS) és a legkorábbi szociológia folyóirat alapítójaként (1893), Durkheimnél jóval nagyobb társadalmi beágyazottsággal dolgozott a szociológia mint tudomány intézményesüléséért.

⁸⁴ Durkheim, Émile; Marcell Mauss 1901–02: *De quelques formes de classification*. Contribution

kései munkái (például az ausztrál bennszülöttek vallási életéről írt könyve vagy a német mentalitásról írt pamfletje az első világháború alatt) alapvetően antropológiai jellegűek.⁸⁵

Durkheim 1917-es halála után az etnológiai kutatásokat Marcel Mauss folytatta, és eredményeit többnyire a Durkheim által alapított *Szociológiai évkönyvben* (*L'Année Sociologique*) publikálta. Mauss egész életében csak egy könyvet írt, a „primitív” népek csereszokásairól, ám folyóiratcikkek sokaságát jelentette meg. Egy szerkesztett tanulmánykötete már halála évében, 1950-ben megjelent, *Szociológia és antropológia* címmel.⁸⁶

Mausst ugyan sokan a francia etnológia megújítójaként méltatják,⁸⁷ ám hozzá kell tenni, hogy az angolszász világban az antropológia időközben óriási változásokon ment keresztül, amelyeket Marcel Mauss figyelmen kívül hagyott. Hogy csak egy példát említsünk: a brit és amerikai antropológiában időközben alapvetővé vált a terepmunkán alapuló kutatás – Marcel Mauss azonban egyáltalán nem végzett terepmunkát, megmaradt szobatudósnak.

Paul Rivet és a nyelvtudomány a francia etnológiában

A két világháború közötti francia etnológiára nagy hatást gyakorolt a *nyelvészettudomány* fejlődése, amely az ötvenes években a francia *strukturálisizmus* (a kultúrát elsősorban a nyelv belső struktúráinak vizsgálatán keresztül kutató irányzat) kialakulásához vezetett. A francia strukturálisizmusról a következő, az antropológia újabb elméleteit tárgyaló fejezetben lesz szó, itt csak röviden utalunk *Paul Rivet* munkásságára.

à l'étude des représentations collectives. In: *L'année sociologique* 6. Magyar nyelven: uó Az osztályozás néhány elemi formája. In: Léderer Pál (szerk.) 1978: *Émile Durkheim: A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–334. o.

⁸⁵ Durkheim, Émile 1912: *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totémique en Australie*. Paris, Alcan. Magyarul: uó 2003: *A vallási élet elemi formái: A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Vargyas Zoltán fordítása. Budapest: L'Harmattan Kiadó. Uó 1915: *L'Allemagne au-dessus de tout: La mentalité allemande et la guerre*. Paris, Colin.

⁸⁶ Mauss, Marcel 1923–24: *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*. In: *L'année sociologique*. (Az írás 1925-ben könyv alakban is megjelent.) Uó 1950. *Sociologie et anthropologie*. Claude Lévi-Strauss előszavával. Paris: Presses universitaires de France. Magyar nyelven: Mauss, Marcel 2004: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó. Mauss összegyűjtött műveinek kritikai kiadása Párizsban, a Minuit Kiadónál jelent meg 1968–69-ben; a sorozatszerkesztő *Pierre Bourdieu*, a kötetek szerkesztője *Karády Viktor* volt. I. – La fonction sociale du sacré. II. – Représentations collectives et diversité des civilisations. III. – Cohésion sociale et division de la sociologie

⁸⁷ A francia etnológia megújítójaként értékeli Mausst például az iménti lábjegyzetben hivatkozott munkáiban *Claude Lévi-Strauss*, *Pierre Bourdieu*, *Karády Viktor*.

Rivet 1901-ben fizikusként jutott el Ecuadorba, hogy ott az Egyenlítő pontos meghatározásában segédkezzen. Az érdekes ország rabul ejtette, hat évig maradt ott, néprajzi és régészeti kutatásokat végzett, amelyeket később két kötetben publikált.⁸⁸ Ecuadori nőt vett el feleségül. Később a párizsi *Trocaderói Etnológiai Múzeumban* dolgozott, majd 1937-ben a *Musée de l'Homme* néven újjáalapított intézmény igazgatója lett. A múzeum átszervezésekor kiemelt szempontnak tartotta, hogy az ne csak kiállító-, hanem kutatóhely is legyen, ahol többek között fontos nyelvészeti kutatásokat is folytattak (amit biztosan nem lehet kiállítani). Vezetésével a múzeum munkatársai addig ismeretlen őshonos nyelvek százainak nyelvtanát és szótárát állították össze, továbbá nyelvészeti elemzését végezték el – ezen nyelvek egy része ma már holt nyelv. Maga Paul Rivet is fontos tanulmányokat végzett Latin-Amerikában, Ausztráliában és Óceániában; egyik megállapítása szerint például Latin-Amerika benépesülése nem kizárólag a Bering-szoros, hanem Polinézia felől is történhetett (ezt a feltételezését azóta több kutatás megerősítette).

Az *etnológia* kifejezés eredete

Adam Franciscus Kollarius
(1720–1783)

Az *etnológia* fogalmát 1783-ban Kollár Ádám Ferenc, a felvidéki származású udvari tanácsos, a bécsi Császári és Királyi Könyvtár igazgatója használta először, a magyar királyságról írt történeti munkájában:⁸⁹

„Notitia gentium populorumque, sive est id doctorum hominum studium, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores, atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius iudicium ferre possint.”

Kollár az etnológia történelmi és kortárs perspektívájából kívánta vizsgálni a török uralom alól felszabadult Magyar Királyság etnikai összetételét. Kollár etnológiájának kutatási anyagát elsősorban

⁸⁸ Rivet, Paul 1912, 1922: *Éthnographie ancienne de l'Équateur*. Paris.

⁸⁹ Kollarius, Adam Franciscus 1783: *Historiae iuris publici regni Hungariae amoenitates 1-2*. Bécs, Vindobonae. Az idézet magyarul: „A nemzetek és népek tudománya, vagy másképp azon tudomány, amely során a különböző nemzetek eredetét, nyelvét, szokásait és intézményeit vizsgálják, és végső soron szülőföldjüket és ősi hazájukat, annak érdekében, hogy jobban megítéljék a nemzeteket a maguk idejében.”

szótárak, az egyes nyelvek nyelvtana és a krónikák képezték. Munkája nagy hatással volt a kortársakra, például *August Ludwig von Schlözerre*.⁹⁰

Francia nyelvterületen az etnológia kifejezés mégis inkább a svájci-francia teológus, *Alexandre-César Chavannes* (1788)⁹¹ nyomán vált ismertté. Chavannes az *antropológia* tudományát kívánta életre hívni; értelmezésében az antropológia egyaránt foglalkozott volna az ember testének és szellemének tanulmányozásával. Az antropológia egyik ága lett volna az *etnológia*, amelyet (a kortárs *Johann Herder*hez hasonlóan) az *ethnos*, azaz a saját nyelvvel és területtel rendelkező népek tudományának tartott.

Mivel az *antropológia* kifejezést Franciaországban akkoriban német csengésűnek tartották,⁹² a 19. században több más francia kifejezés is használatba jött (például *science de l'homme*, azaz az ember tudománya), de a 20. század elejére végül az etnológia szó vált leginkább elterjedtté.⁹³ Az önálló elnevezés választása egyúttal a német és brit antropológiától való elkülönülés szándékát is kifejezte.

Az 1950-es évekre a francia etnológia terminológiájában is felerősödött a nemzetközi összehasonlíthatóságra való igény. Etnológia alatt (amely évtizedeken keresztül a francia kultúrakutatás különállását fejezte ki) napjainkban mind Franciaországban, mind angolszász nyelvterületen a kulturális antropológia egyik alfaját értjük, amely kifejezetten a ma is élő, külön nyelvvel is rendelkező etnikai csoportok vizsgálatával foglalkozik. Ezzel az etnológia fogalma „visszatért” eredeti, Kollárhoz és Chavannes-hoz köthető, 18. századi jelentéséhez.

⁹⁰ Lásd Vermeulen, Han F. 1995: Origins and institutionalization of ethnography and ethnology in Europe and the USA, 1771–1845. In: Vermeulen, Han F., Arturo Alvarez Roldan (szerk.) 1995: *Fieldwork and footnotes: studies in the history of European anthropology*. London; New York: Routledge.

⁹¹ Chavannes, Alexandre-César 1787: *Essai sur l'éducation intellectuelle*; Lausanne. Uő: 1788: *Anthropologie ou science générale de l'homme*; Lausanne.

⁹² Az antropológia szót elsősorban Blumenbachnak az emberi rasszok eredetéről szóló könyve miatt tartották német kifejezésnek francia földön; a nagy hatású könyvet 1804-ben adták ki franciául.

⁹³ A kultúrakutatással foglalkozó első francia tudományos társaságot például *Párizsi Etnológiai Társaságnak* nevezték; ez 1839–47-ig állt fenn, majd 1859-től *Société Anthropologique de Paris* néven alakult újjá.

Funkcionalizmus a brit antropológiában (1930–1960)

A két világháború között a brit antropológia továbbra is őrizte vezető helyét a kultúra kutatása terén. Tekintélyt parancsoló hagyományainak, kiváló képzési-oktatási és kutatóintézményeinek, a gyarmatbirodalom igényeiből származó pénzügyi támogatásnak, illetve egy sor elismert brit antropológusnak köszönhetően a harmincas-negyvenes években a brit antropológia biztos lábakon állt. Mégis, épp ezekben az évtizedekben, ez a stabilnak tekinthető antropológiai iskola jelentős változásokon ment keresztül, mind módszertani, mind pedig elméleti téren.

Ami a módszertant illeti, *Bronisław Kasper Malinowski* fellépésének köszönhetően a húszas évek végétől kezdve egyre inkább elfogadottá, majd elvárásá lett az antropológiai *terepmunka* végzése; a szobatudósok kora ezzel lejárt. (Minderről bővebben a *résztevő megfigyelés történetéről* szóló fejezetben ír *Vörös Miklós* és *Frida Balázs*.⁹⁴)

Az antropológiai elmélet megújítása során először *Alfred Reginald Radcliffe-Brown* a *funkcionalista* megközelítés vezéralakjaként vált ismertté a húszas években. 1935-ben megjelent cikke⁹⁵ szerint az egyes kultúrák kisebb szervezeti egységekből (struktúrákból) állnak, amelyek funkcionálisan kapcsolódnak össze.

A harmincas évek végén Malinowski válaszként fogalmazta meg saját elméleti keretét, amelyet a *funkcionalista* megközelítés továbbgondolásának szánt.⁹⁶ Malinowski a módszertani individualizmus talaján állt, azaz meglátása szerint nem a struktúrákra, hanem az egyes emberekre kell koncentrálnia az antropológiai kutatás során. A legtöbb kulturális vívmány visszavezethető ugyanis arra az egyszerű tényre, hogy az embereknek időnként igénye van evésre, ivásra és társas életre.

Az utókor (hogy meg lehessen különböztetni) Malinowski megközelítését gyakran *biopszichológiai funkcionalizmus*nak nevezi, Radcliffe-Brown elméletét pedig *strukturális funkcionalizmus*nak. A két megközelítés közötti vitát a *módszertani holizmus* és ~ *individualizmus* közötti első nagy erőpróbaként értékelhetjük a kulturális antropológiában. A módszertani individualizmus szigorúan az egyénekre fókuszáló kutatási stratégiát jelenti,

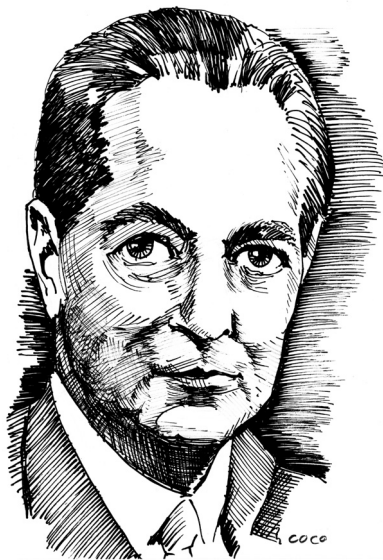
⁹⁴ Vörös Miklós; Frida Balázs 2004: Az antropológiai részttevő megfigyelés története. In: Letenyei László (szerk.) *Településkutatás*. II. kötet. Budapest: L'Harmattan és Ráció Kiadó.

⁹⁵ Radcliffe-Brown; Alfred Reginald 1935: On the Concept of Function in Social Science. In: *American Anthropologist*, 37/3, Part 1 (Jul.-Sep.), 394–402. o. Elméletének könnyebben érthető kifejtése található 1937-ben tartott előadás-sorozatában, melyet volt diákjai posztumusz jelentettek meg: uó. 1957: *A Natural Science of Society: based on a series of lectures at the University of Chicago in 1937*.

⁹⁶ Malinowski, Bronisław (1939) 1944: The Functional Theory. In: *The Scientific Theory of Culture and other essays*. University of North Carolina Press. (Reprint kiadás: 2002, Routledge.)

a ~ holizmus pedig emberek egyes csoportjait tartja vizsgálati egységnek. A vita azóta sem ért véget: mindkét megközelítésnek vannak hívei és ellenzői, illetve mindkét kutatási irány egyaránt értékes eredményeket mutatott fel az elmúlt évtizedekben.

Alfred Reginald Radcliffe-Brown és a strukturalista-funkcionalista megközelítés

Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1881–1955)

Radcliffe-Brown a cambridge-i *Trinity College*-ben természettudományokat tanult, ám (*William Rivers* hatására, aki még friss élményekkel telve mesélt az 1898-as Haddon-féle Torres-szorosbeli expedíció eredményeiről) érdeklődése az antropológia felé fordult. Első terepmunkáját 1906–08 között végezte a Bengál-öbölben található Andaman-szigeteken. Hazatérve ismerkedett meg Émile Durkheim munkáival, amelyek nagy hatást gyakoroltak rá; 1922-ben terepmunkája eredményeit már a durkheimi fogalomtárra alapozott, funkcionalista szemlélet szerint fogalmazta meg.⁹⁷

⁹⁷ Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1922: *The Andaman islanders; a study in social anthropology*. Cambridge: University Press. Uó 1931: *The social organization of Australian tribes*. Melbourne: Macmillan & Co.

1931-től Radcliffe-Brown a Chicagói Egyetemen oktatott antropológiát; a funkcionalista megközelítést előadásában fejtette ki és publikálta 1935-ben az *American Anthropologist*-ben.

„So far as I know the first systematic formulation of the concept [of function] as applying to the strictly scientific study of society was that of Émile Durkheim in 1895. The concept of function applied to human societies is based on an analogy between social life and organic life. ...

As the terms are here used the organism is not itself the structure; it is a collection of units (cells or molecules) arranged in a structure, i.e., in a set of relations; the organism has a structure. As long as it lives the organism preserves a certain continuity of structure... It is through and by the continuity of the functioning that the continuity of the structure is preserved.

To turn from organic life to social life, if we examine such a community as an African or Australian tribe we can recognize the existence of a social structure. Individual human beings, the essential units in this instance, are connected by a definite set of social relations into an integrated whole. The continuity of the social structure, like that of an organic structure, is not destroyed by changes in the units. The social life of the community is here defined as the functioning of the social structure. The function of any recurrent activity, such as the punishment of a crime, or a funeral ceremony, is the part it plays in the social life as a whole and therefore the contribution it makes to the maintenance of the structural continuity.”⁹⁸

A szociálanropológia kifejezés eredete

Radcliffe-Brown a harmincas években előszeretettel használta saját diszciplínájára a szociálanropológia elnevezést. Célja az volt, hogy ezzel is csökkentse vagy épp alámossa a (francia vagy német) szociológia és az angolszásznak

⁹⁸ Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1935: On the Concept of Function. *American Anthropologist*, 37/3, 394–402. o. Az idézet magyarul: „Ismereteim szerint Émile Durkheim 1895-ös meghatározása volt az első, ami alkalmassá tette a funkció fogalmát a társadalom szigorúan tudományos vizsgálatára. A fogalom az emberi társadalmakra vonatkoztatva a társadalmi élet és a szerves élet közötti analógián alapul. A kifejezés ilyen értelmében az élő szervezet maga nem nevezhető struktúrának; inkább egységek (sejtek és molekulák) összerendeződése egy struktúrába, más szóval viszonyok egy rendszerébe. Így azt mondhatjuk, az élő szervezet struktúrával bír. Élete során az organizmus szerkezeti állandóságot tart fenn, [...] amely a működés folyamatossága által biztosított. Ha figyelmünket a szerves életről a társadalmi életre irányítjuk, akkor felfedezhetjük a társadalmi struktúrák jelenlétét egy afrikai vagy ausztrál törzs közösségében. Ebben az esetben az elemi egységek az önálló emberi lények lesznek,

tartott antropológia közti különbségtételt. Az volt a várakozása, hogy egyre több olyan kutató lesz, akik (hozzá hasonlóan) egyszerre művelik a két társadalomtudományos diszciplínát.

„I conceive of social anthropology as the theoretical natural science of human society, that is, the investigation of social phenomena by methods essentially similar to those used in the physical and biological sciences. ... There are some ethnologists or anthropologists who hold that it is not possible, or at least not profitable, to apply to social phenomena the theoretical methods of natural science. For these persons social anthropology, as I have defined it, is something that does not and never will exist. For them, of course, my remarks will have no meaning, or at least not the meaning I intend.”⁹⁹

Próbálkozása balul sült el: a szociálanropológia elnevezést ma még szűkebb értelemben használjuk, mint akár az antropológiát, akár pedig a szociológiát, és csak a brit antropológiát értjük alatta.

A kapcsolatok jelentősége a kulturális antropológiában

Napjainkban, miközben a tudományos sajtó többnyire a fizikusok és informatikusok, mikrobiológusok által elért kapcsolathálózati kutatási eredményektől hangos, sokan elfelejtik, hogy a társadalmi kapcsolatháló-elemzés tekintélyes, hatvanesztendős múltra tekinthet vissza. A szociológiában elsősorban *Mark Granovetter* 1973-as cikkéhez (*A gyenge kötések erejéhez*) kötik a kapcsolatok jelentőségének felismerését, a kulturális antropológiában azonban ennél lényegesen korábbi időpontot kell megjelölnünk. Radcliffe-Brown már 1935-ben, a funkcionalista megközelítésről írt cikkében azt hangsúlyozza, hogy a

---

akiket egy egységes egésszé fűznek össze bizonyos társadalmi kapcsolatok. A társadalmi struktúra folyamatosságát, éppen úgy, mint a szervesét, nem tudja szétzúzni az egyes elemek változása. A társadalmi struktúra működését a közösség társadalmi élete határozza meg. Bármelyik ismétlődő tevékenység, pl. a bűntettek megtorlása vagy a temetési szertartás, funkcióval rendelkezik a társadalmi élet egészében, és hozzájárul a strukturális állandóság fenntartásához.”

⁹⁹ Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1940: On Social Structure. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 70/1, 1–12. o. „Felfogásom szerint a szociálanropológia az emberi társadalom elméleti természettudománya, azaz a társadalmi jelenségek vizsgálata a fizikáéhoz és biológiáéhoz lényegükben hasonló módszerekkel. [...] Vannak olyan etnológusok vagy antropológusok, akik úgy vélik, nem lehetséges, de legalábbis nem kifizetődő, a természettudományok elméleti módszereinek ily módon történő használata. Ezen személyek számára az általam meghatározott szociálanropológia nem létezik és soha nem is fog létezni.”

társadalmi struktúrák nem vizsgálhatók önmagukban, hanem csakis egymással való kapcsolataikkal együtt:

„It is rarely that we find a community that is absolutely isolated, having no outside contact. At the present moment of history, the network of social relations spreads over the whole world, without any absolute solution of continuity anywhere. This gives rise to a difficulty which I do not think that sociologists have really faced, the difficulty of defining what is meant by the term ‚a society‘. They do commonly talk of societies as if they were distinguishable, discrete entities, as, for example, when we are told that a society is an organism. Is the British Empire a society or a collection of societies? Is a Chinese village a society, or is it merely a fragment of the Republic of China?”¹⁰⁰

Radcliffe-Brown 1940-ben, programadó beszédében világosan kifejti a kapcsolatok elemzésének szükségességét.¹⁰¹ Több szakember ehhez a szöveghez köti a kapcsolatháló-elemzés kezdőpontját.¹⁰² Beszédében leszögezte, hogy immár a legtöbb antropológus a strukturalista funkcionális talaján áll, ám nem veszik észre, hogy a struktúrák egyrészt egymáshoz is kapcsolódnak, másrészt pedig a struktúrákat egyének alkotják, akik maguk is egyszerre több struktúrának is a részét alkotják. A kutatásoknak – javasolta – ezentúl nem a struktúrák leírására, hanem a köztük levő kapcsolatok megragadására kell fókuszálniuk.

„I am aware, of course, that the term »social structure« is used in a number of different senses, some of them very vague. ... There are some anthropologists who use the term social structure to refer only to persistent

¹⁰⁰ Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1935: On the concepts of function and social structure in social science. In: *ARS*; chapter IX. „Ritkán találunk teljes mértékben elszigetelt közösségeket mindenféle külső kapcsolat nélkül. A történelem jelen pillanatában a társadalmi kapcsolatok hálózata az egész világra kiterjed anélkül, hogy bárhol teljes mértékben megszakadna. Ez felveti azt a nehézséget, amivel, úgy gondolom, a szociológusok eddig sosem szembesültek igazán: meghatározni a »társadalom« fogalmát. Rendszeresen úgy beszélnek a társadalmakról, mintha azok megkülönböztethető, különálló entitások lennének. Ilyen például, amikor közlik velünk, hogy a társadalom egy organizmus. Vajon a brit birodalom egy társadalom, vagy társadalmak egy gyűjteménye? Egy kínai falu társadalom vagy csupán a Kínai Köztársaság egy töredéke?”

¹⁰¹ Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 1940: On Social Structure. In: *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 70: 188–204. o. A szöveg a Brit Királyi Antropológia Intézet elnöki székfoglaló beszédeként hangzott el.

¹⁰² Lásd például: Scott, John (szerk.) 2002: *Social networks: critical concepts in sociology* 1–4. London; New York: Routledge. Szántó Zoltán; Tóth István György 1993: A társadalmi hálózatok elemzése. In: *Társadalom és gazdaság*, 1993/1.

social groups... But I find it more useful to include under the term social structure a good deal more than this.

In the first place, I regard as a part of the social structure all social relations of person to person. ... In an Australian tribe the whole social structure is based on a network of such relations of person to person, established through genealogical connections.

Secondly, I include under social structure the differentiation of individuals and of classes by their social role. The differential social positions [...] are just as much determinants of social relations as belonging to different clans or different nations.

In the study of social structure, the concrete reality with which we are concerned is the set of actually existing relations, at a given moment of time, which link together certain human beings."¹⁰³

Radcliffe-Brown beszédét több kortársa is cinikusnak tartotta. Követői úgy vélték, hogy miután mindenkit meggyőzött a módszertani holizmus üdvözítő voltáról, maga a mester ajánlja figyelmükbe a módszertani individualizmust.

Voltak olyanok is, akik örömmel üdvözölték az új kutatási irányt. Az 1947-ben alapított, *Max Gluckman* vezette manchesteri szociálintropológia tanszéket, illetve a vele kapcsolatban álló rhodesiai *Rhodes-Livingstone Institute*-ot (az első afrikai kutatóintézetet) már a kortársak is *manchesteri iskola* néven nevezték, mivel az ott folyó munka jelentős újításokkal járult hozzá az antropológia fejlődéséhez, elsősorban a társadalmi kapcsolathálókkal foglalkozó szakterület kialakításához. *Bruce Kapferer*, *John Barnes* és *J. Clyde Mitchell* például afrikai városokban terepmunkáztak, és azzal a problémával találták szemben magukat, hogy a megfigyelt kapcsolatokat csak tökéletlen, folyton átrendeződő struktúrákkal tudták leírni. A struktúrák rendezgetése közben fokozatosan alakultak ki az első kapcsolathálómodellek.¹⁰⁴

¹⁰³ „Tisztában vagyok azzal, hogy a »társadalmi struktúra« kifejezést egy sor különféle értelemben használják, és az értelmezések egy része nagyon homályos. [...] Egyes antropológusok a kifejezéssel csak a tartós társadalmi csoportokra hivatkoznak, [...] de én ennél jóval több mindent értek alatta. Először is, számomra a társadalmi struktúra része minden személyközi társadalmi kapcsolat. [...] Egy ausztrál törzsben az egész társadalmi struktúra ilyen kapcsolatok hálózatán alapszik, amely kapcsolatok a leszármazás szerint jönnek létre. Másodsorra, a társadalmi struktúrába beleértem az egyének és osztályok társadalmi szerepek szerinti megkülönböztetését. Az eltérő társadalmi pozíciók ugyanannyira meghatározzák a társadalmi kapcsolatokat, mint a klánokhoz vagy nemzetekhez való tartozás. A társadalmi struktúra vizsgálatában a meglévő kapcsolatok konkrét valósága foglalkoztat minket. Ezek a kapcsolatok egy adott időpontban összekötnek bizonyos embereket.”

¹⁰⁴ Mitchell, J. Clyde (szerk.) 1969: *Social Networks in Urban Situations: Analyses of Personal*

Az egykori Polányi-tanítványa, *George Dalton*, a gazdasági antropológia egyik kiemelkedő alakja volt, aki szintén felismerte a kapcsolatháló-elemzés jelentőségét. Egyik tanítványa, *Larissa Adler-Lomnitz* 1971-ben egy nagyszerű írást közölt a chilei középosztály kapcsolatairól. Az írás hasonló jelentőségű a kulturális antropológiában, mint Granovetter 1973-as cikke a szociológiában.

A társadalmi intézmények közti személyi átfedések vizsgálatát a mai kapcsolatháló-elemzésben *interlock*kutatásnak hívják. Az *interlock* napjainkban is egy termékeny és gyümölcsöző kutatási irány, a magyar kutatások között kiemelkedik *David Stark* és *Vedres Balázs* vizsgálatosorozata a rendszerváltás utáni hazai cégvilág személyi összefonódásairól.

Bronisław Kasper Malinowski és a biopszichológiai funkcionalizmus

Bronisław Kasper Malinowski (1882–1942)

Bronisław Malinowski az Osztrák–Magyar Monarchia területén, Krakkóban született. Apja, a krakkói Jagelló Egyetem szlavisztika professzora, egyben amatőr néprajzkutató is volt, aki egyebek mellett korai etnofotókat is készített. Malinowski 1908-ban kitüntetéssel végzett Krakkóban az egyetemen (természettudományokat tanult), ám Frazer *Aranyágának* hatására antropológiával akart foglalkozni.

Előbb Németországba ment, ahol Wundtnál tanult pszichológiát, majd Angliában a British Múzeumban kutatott, illetve a *London School of Economics* diákjaként antropológiát tanult; 1913-ban végzett, 1916-ban doktorált.

Elméletét 1922-ben vázolja először, a Trobriand-szigetokről írt könyve előszavában,¹⁰⁵ majd többször újraírva publikálja az 1930-as években. Az összefoglaló kötet (*The Scientific Theory of Culture*) posztumusz jelenik meg, 1944-ben.

„General Axioms of Functionalism

I would suggest that all experience in the field, as well as the scrutiny of the really important manifestations of organized human behavior, demonstrate the validity of the following axioma:

A. Culture is essentially an instrumental apparatus by which man is put in a position the better to cope with the concrete specific problems that face him in his environment in the course of the satisfaction of his needs.

B. It is a system of objects, activities, and attitudes in which every part exists as a means to an end.

C. It is an integral in which the various elements are interdependent.

D. Such activities, attitudes and objects are organized around important and vital tasks into institutions such as the family, the clan, the local community, the tribe, and the organized teams of economic cooperation, political, legal, and educational activity.

E. From the dynamic point of view, that is, as regards the type of activity, culture can be analyzed into a number of aspects such as education, social control, economics, systems of knowledge, belief and morality, and also modes of creative and artistic expression.”¹⁰⁶

¹⁰⁵ Malinowski, Bronisław K. (1922), 2004: A nyugat-csendes-óceáni térség argonautái. Részlet a bevezetésből. In: Letenyi László (szerk.) 2006: *Településkutatás II., szöveggyűjtemény*, 417–442. o. Budapest: Új Mandátum és Ráció Kiadó.

¹⁰⁶ Malinowski, Bronisław 1939: The Functional Theory. In: Malinowski, Bronisław 1944: *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 145–176. o. „A funkcionalizmus általános axiómái Azt állítom, hogy a tereptapasztalat és a szervezett emberi viselkedés részletes vizsgálata egyaránt bizonyítja a következő axiómák érvényességét: A. A kultúra lényegében egy eszköztár, aminek segítségével az ember megbirkózik azokkal a konkrét problémákkal, amelyekkel szembetalálja magát a környezetében igényei kielégítése közben. B. Tárgyak, tevékenységek és attitűdök olyan rendszere, amelynek minden része egy cél érdekében létező eszköz. C. Egy olyan egész, amelynek a különböző elemei egymástól kölcsönösen függenek. D. Ezek a tevékenységek, attitűdök és tárgyak fontos és alapvető feladatok köré szervezve olyan intézményeket alkotnak, mint a család, a klán, a helyi közösség, a törzs és a gazdasági együttműködés, a politikai, jogi és oktatási tevékenységek szervezett csapatai. E. Dinamikus szemszögből, vagyis a tevékenységek típusát tekintve, a kultúrát egy sor aspektusból lehet vizsgálni, mint például oktatás, társadalmi ellenőrzés, gazdaság, tudásrendszerek, hiedelem és erkölcs, valamint a kreatív és művészi kifejezés módjai.”

Malinowski egy 1939-ben, az AJS-ben publikált írásában¹⁰⁷ táblázatos formában foglalja össze elmélete lényegét. A táblázat alapján érthető, miért nevezte el az utókor Malinowski megközelítését *biopszichológiai funkcionalizmusnak*.

A	B	C	D	E	F
Alapvető igények (egyéni)	Közvetlen válaszok (szervezett, azaz kollektív)	Eszközi igények	Válaszok az eszközi igényekre	Szimbolikus és integratív igények	Gondolati és hitrendszerek
Táplálkozás (metabolizmus)	Ellátás/élelmezés	A kulturális eszközök megújítása	Közgazdaságtan	Tapasztalatok átadása pontos és konzisztens alapelvek mentén	Tudás
Reprodukció	Házasság és család				
Testi kényelem	Lakhely és ruházat	Viselkedési szabályok és azok szankciói	Társadalmi ellenőrzés		
Biztonság	Védelem			Sors és szerencse ellenőrzésének intellektuális, érzelmi és pragmatikus eszközei	Varázslat, vallás
Pihenés	Játék és nyugalom rendszerei	Személyzet megújulása	Oktatás		
Mozgás	Kialakult tevékenységek és a kommunikáció rendszerei				
Növekedés	Gyakorlatozás és betanulás	Erő és kényszer szervezetsége	Politikai szervezet	Felfrissülés, gyakorlás és pihenés közösségi ritmusa	Művészet Sport Játékok Ünnepség

Összefoglaló felmérés a biológiai és a származtatott igényekről és azok kielégüléséről a kultúrában

¹⁰⁷ Malinowski, Bronisław 1939: The Group and the Individual in Functional Analysis. *The American Journal of Sociology*, 44/6, 938–964. o.

A *strukturális* és *biopszichológiai funkcionalizmus* közötti vitát úgy is értékelhetjük, mint a módszertani holizmus és ~ individualizmus közötti első nagy erőpróbát a kulturális antropológiában. A kérdés azóta sem eldöntött: vannak és várhatóan lesznek olyan kutatások, amelyek szigorúan az egyénekre, és lesznek olyan kutatások is, amelyek az emberek egyes csoportjaira fókuszálnak, amikor egy adott kultúrát igyekeznek megérteni.

A vitának Malinowski 1942-ben bekövetkezett halála vetett véget. A megüresedő tudományos mezőben egy ideig Radcliffe-Brown elgondolásai tűntek elfogadottaknak, Malinowski „szelleme” azonban posztumusz kiadványok és követőinek írásain keresztül vissza-visszatért. Napjainkban többnyire úgy gondoljuk, hogy mind a *holista*, mind az *individualista* megközelítésnek helye, szerepe van az antropológiai kutatások során.

Neoevolucionista megközelítések (1930–1970)

Az 1930-as években az antropológia alapvetően szembehelyezkedett az evolúciós szemlélettel, azaz elvetette az egyenes vonalú fejlődés elvét, az összehasonlító módszert, illetve az ősemberek és a „primitív” kultúrák közti párhuzamot. Hogy csak néhány példára utaljunk:

- az 1910-es évektől kezdve a Columbia Egyetemen oktató Franz Boashoz köthető *történeti partikularizmus* vagy *kulturális relativizmus* eszméje hevesen kiállt az *összehasonlító néprajz* ellen, és az egyes kultúrák önmagukban való értelmezése mellett szállt síkra;

- az 1920-as években a brit *Radcliffe-Brown* tudománytalannak nevezte a „történeti módszert” (azaz amikor egy *primitív* nép kulturális vívmányát a mi történelmünk skáláján helyezzük el), helyette (Durkheim nyomán) a társadalmi struktúrák elemzését tartotta adekvát eljárásnak;

- az 1930-as években a Yale Egyetemen létrehozott *Human Relations Area Files* című adattár alapján (*George Murdock* irányításával) egy sor evolúciós szemléletű hipotézist cáfoltak meg. Megalapozatlannak tartották például azt a morgani elképzelést, hogy az ősi társadalmakban az emberek nagy családokban laktak, és a monogám család csak később alakult ki, vagy azt a közkeletű vélekedést, hogy az ősemberek matriarchátusban éltek.

A *fejlődés* gondolata azonban nem tűnt el azonnal az antropológiai gondolkodásból, hanem időről időre, búvópatakként felszínre tört, és csak az 1970-es években szorult a kultúrákutatók margójára.

Az 1940-50-es években *Julian H. Steward* foglalta el a Columbia Egyetem antropológia tanszékének tanszékvezetői posztját (ami akkor és még sokáig

Julian H. Steward (1902–1972)

talán a legnagyobb presztízsű pozíció volt az amerikai kulturális antropológiában). Steward, szemben az alapító Franz Boasszal, nem hadakozott az evolúció ellen, igaz, az *unilineáris* helyett a *multilineáris* fejlődés híve volt. Egyszerűen fogalmazva: Steward elfogadta, hogy minden kultúra csak a saját földrajzi és történeti kontextusában értelmezhető, ezen belül azonban – vélte Steward – igenis értelmezhető a fejlődés. Elmélete később (Marshall Sahlins nyomán¹⁰⁸) *specifikus evolúcióelmélet* címen vált ismertté; ő maga inkább a *kulturális ökológia* kifejezést használta, amely arra utalt, hogy egy adott kultúra mennyire képes alkalmazkodni a környezetéhez.¹⁰⁹ A specifikus evolúcióelmélet hasznosságát Steward Dél-Amerika kultúráinak bemutatása kapcsán demonstrálta, 1959-ben.¹¹⁰ A kötet tartózkodott az összehasonlító jellegű vizsgálatoktól és az európai civilizációs jegyek „számonkérésétől”, ám az egyes jól körülhatárolható földrajzi térségekben, például a *Chancaj-völgyben* igenis értelmezték a fejlődés fogalmát.

Leslie Alvin White (Steward egyik pályatársa) az 1920-as években szintén hallgatott órákat Franz Boastól a Columbia Egyetemen, ám az 1940-es években már kifejezetten szembement a történeti partikularizmus tanításaival.

„The anti-evolutionists, led in America by Franz Boas, have rejected the theory of evolution in cultural anthropology – and have given us instead a philosophy of „planless hodge-podge-ism.”¹¹¹

¹⁰⁸ Marshall Sahlins 1960-ban megjelent munkájában két nagy csoportra osztotta a modern evolúcióelméleteket: Steward (és munkatársai) elmélete a *specifikus*, Leslie White és követőit pedig az *általános* evolúcióelmélet előnevet kapták. Forrás: Sahlins, Marshall D.: *Evolution: Specific and General*. In: Sahlins, Marshall D.; Elman R. Service (szerk.) 1960: *Evolution and Culture*. University of Michigan Press.

¹⁰⁹ Steward, Julian H. 1955: *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. University of Illinois Press.

¹¹⁰ Steward, Julian H.; Louis C. Faron 1959: *Native Peoples of South America*. New York: McGraw-Hill.

¹¹¹ White, Leslie A. 1943: *Energy and the Evolution of Culture*. In: *American Anthropologist*, 45, 335. o. Az antievolucionisták, Amerikában Franz Boas vezetésével, visszautasították az evolúció elméletét a kulturális antropológiában, és cserébe a handabandizmus filozófiáját hagyták ránk.

Leslie A. White (1900–1975)

White meglátása szerint Morgan, Spencer vagy mások evolúcióelméletével „csak” annyi a baj, hogy rossz mérőszámokat használtak. Anyaghasználat, egyistenhit vagy mezőgazdasági technikák – ezek valóban olyan kategóriák, amelyek történelmi és földrajzi környezetként változhatnak. Van azonban egy olyan tulajdonság, amely mindig és mindenkoron jó mérőszám lehet az emberi kultúra teljesítményének mérésére, ilyen értelemben (akár uni-, akár multilineáris evolúcióban gondolkodunk) összehasonlíthatóvá teszi az egyes kultúrák fejlettségi színvonalát. Ez az „egyetemes” mérőszám – White szerint – nem más, mint az egy főre eső energiafogyasztás.

White szerint az ősi társadalmakban csak saját testük állt az emberek rendelkezésére (ez kb. 0,05 lóerő), később az igavonó állatok, az egyszerű, majd egyre bonyolultabb gépek révén az energiafelhasználás egyre nagyobb méreteket öltött. Elméletét az *energiahatékonyság* szempontjával egészítette ki:

„We have, in the above generalizations the law of cultural evolution: culture develops when the amount of energy harnessed by man per capita per year is increased; or as the efficiency of the technological means of putting this energy to work is increased; or, as both factors are simultaneously increased.”¹¹²

White elméletét (ugyancsak Sahlins nyomán) „*általános evolúcióelméletként*” ismeri az utókor; ő maga szívesebben nevezte a *termodinamika II. törvénye* kiterjesztésének.¹¹³ Az általa kitalált formula szerint $P = E \times T$, ahol E az éves energiafogyasztás/fő, T az energiafelhasználás hatékonysága, P pedig a kulturális fejlettség szintje, a megtermelt javakban mérve.

¹¹² White, Leslie A. 1943: i. m. 338. o. A fenti általánosításokban megtalálható a kulturális evolúció törvénye: a kultúra akkor fejlődik, amikor növekszik a felhasznált energia egy főre eső éves mennyisége; vagy amikor javul az energiát munkában hasznosító technológiák hatékonysága; vagy amikor mindkét tényező egyszerre növekszik.

¹¹³ White, Leslie A. 1959: *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York: McGraw-Hill, 2. fejezet.

Az 1950–60-as években White jelentős hatással volt *kulturális materialista*, illetve *gazdasági antropológiai* iskolákra. Evolúciós elmélete alól az 1970-es években azért csúszott ki a talaj, mert ebben az évtizedben lassan eltűnt a közéletből az a pozitív hit, hogy a fejlődés segít megoldani a társadalmi problémákat. A közhangulat változásának sok oka volt, például:

- az 1968-as diáklázadások és a prágai szovjet bevonulás, amelyek szerte-foszlatták a létező rezsimekbe vetett bizalmat;
- a környezeti fenntarthatóság szempontjának erősödése, elsősorban az 1972-ben ülésező Római Klub jelentése nyomán;
- az 1973-ban jelentkező első olajválság, amely révén az egy főre eső energiafogyasztás mint egyetemes mérőszám egy csapásra egy mínusz előjelet kapott a benzinárakra érzékeny fogyasztók körében.

A 21. században már nem igényel magyarázatot, hogy miért nem lenne a „fejlettség” jó mérőszáma az egy főre eső energiafogyasztás. Korunk energiaválsága tartósnak bizonyult, és ma egyértelműen azt tartjuk fejlettebbnek, ha egy ember, egy háztartás, város vagy ország minél kevesebb energiát fogyaszt, és általában, minél kisebb az ökológiai lábnyoma.

A fejlődés szó ennek ellenére nem ment ki a használatból. A társadalmilag erősen beágyazott közgazdaságtani iskoláknak köszönhetően a közgondolkodás úgy véli, hogy a tartós jólét alapja a (fenntartható) gazdasági növekedés. Ennek legfontosabb mérőszáma makroszinten elsősorban a GDP/fő, amellyel kapcsolatban többnyire évről évre bővülést várunk el mi, állampolgárok is, a gazdasági elemzők és a nemzetközi pénzügyi szervezetek is. Az EU különböző pénzügyi programjai szintén a *fejlesztéseket* támogatják, többnyire a nemzeti fejlesztési tervekhez illeszkedve. A fejlődésorientált közhangulatban egyelőre csak nagyon gyengén hallatszik a kulturális antropológia hangja, amely saját tudományterületén, a kultúra vizsgálatán belül már leszámolt a fejlődés illúziójával, és helyette a környezethez való alkalmazkodásra, az adaptációra, a hosszú távon való fennmaradásra helyezi a hangsúlyt.

Marxista antropológia és kulturális materializmus (1910–1990)

Karl Heinrich Marx a 19. században egy egyenes vonalú evolúcióelméletet alkotott, amely szerint az emberi társadalmak az ősközösségtől kezdve egy sajátos pályán haladnak, amely többek közt az ázsiai termelési módon és a feudalizmuson keresztül vezet a kapitalizmushoz és végül a kommunizmushoz.

Marx az álláspontját a nála egy-két korosztállyal idősebb német filozófusok, elsősorban Kant és Hegel eszmerendszerével szemben alakította ki, akik Platón nyomán úgy vélték, hogy az emberi kultúra alapja az emberi szel-

lemben, a gondolatok (ideák) világában keresendő. Őket Marx idealistáknak nevezte, és szembeállította saját materializmusával. A történelem materialista felfogása szerint a társadalmi, politikai, jogi stb. viszonyok nem érthetők meg önmagukban, mert mindezek az élet anyagi feltételein alapulnak. A történelem mozgatórugója az anyagi szükségletek kielégítése. A szükségleteket a termelés elégíti ki; erre a gazdasági alapra épülnek rá a társadalmi és kulturális jelenségek mint felépítmény.

Marx fejlődéelméletében a termelési módok és az azokhoz köthető termelési viszonyok változásai (a gazdasági kapcsolatok összessége) állnak össze egy egyvonalú folyamattá. Szemlélete determinisztikus: bizonyos gazdasági tényezők együttállása szükségszerűen kikényszeríti a megfelelő társadalmi változást. Például az ősközösség feltételezett felbomlását a mezőgazdaság/állattartás felfedezése kényszerítette ki, majd az újabb és újabb technikai, gazdasági vívmányok felfedezése és ezek kumulálódása szükségszerűen vezetett az egyre fejlettebb társadalmi rendszerek kialakulásához. A társadalomfejlődés során eleinte nőtt, később csökkent a kizsákmányolás szintje. Marx ezt a vonalat hosszabbította meg a jövőbe mutatva, és kijelentette, hogy a kommunizmus a gazdasági és társadalmi fejlődés végpontja.

Az egyes fejlődési fokok átlépése mindig forradalmi jelenség, amely a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közti konfliktus eredményeképp születik meg. A marxizmust ezért sokan nevezik konfliktuselméletnek, a többi antropológiai elméletet pedig harmóniaelméletnek.

Marx materialista evolúcióelmélete rendkívül markáns, a többi 19. századi eszmerendszertől eltérő volt. Bár később a különböző marxista megközelítések több ponton át- vagy továbbgondolták Marx gondolatait, van néhány olyan közös pont, amely minden marxista megközelítésre jellemző mind a mai napig (vagy ha nem, akkor nem tekinthetők marxistáknak). Ilyen közös pontok például:

- a fejlődésbe vetett hit és az ezzel járó evolúciós szemlélet;
- a materializmus, melynek hatásaként a marxista antropológusok elsősorban a gazdaság (az alap) működését vizsgálták, minden más kulturális jelenség (például rítusok, rokonsági rendszerek stb.), azaz a felépítmény vizsgálata ebből vezethető le;
- a marxi dialektika, amely szerint az anyagi világ és az eszmék világa közötti kapcsolatban az emberi elme, illetve a társadalmak szellemi élete reflektál a körülvevő fizikai világra.

A marxizmus eszméi a társadalomtudományok minden ágát megérintették, ez alól a kultúra kutatása sem volt kivétel. A sok marxista megközelítést jelen kötetben, az egyszerűsítés kedvéért földrajzi alapon, kelet- és nyugat-európai, valamint az USA-beli marxista antropológiaként csoportosítom.

A felosztás háttérében elsősorban a két világháború közti, illetve azt követő (hidegháborús) megosztottság állt. A Szovjetunióban (majd a szocialista táborban) a marxista megközelítés lett az egyetlen elfogadható tudományos irányzat; Nyugat-Európában jelentős volt a baloldali, marxista értelmiség a kultúra kutatói között is; az USA-ban viszont a marxizmus nem volt szalonképes, ezért itt csak álneveken (például kulturális materializmus) és közvetlen Marxra való hivatkozások nélkül volt művelhető a marxista antropológia.

Marxista társadalomtudomány és kultúrakutatás Kelet-Európában

A kelet-európai országok tudományos életét erősen befolyásolta a központosított állami kultúrpolitika. A marxizmus volt az egyetlen hivatalosan elfogadott irányvonal, ennek megfelelően több kelet-európai országban csak egyetlen társadalomtudományi képzés és kutatás folyt: a marxizmus-leninizmus. A szociológia vagy pláne a burzsoá áltudománynak tartott kulturális antropológia művelését a Szovjetunióban és több szocialista országban nem engedélyezték.

A néprajztudomány művelése ugyanakkor töretlen volt a Szovjetunióban. Bár a néprajztudomány is erős politikai felügyelet alatt állt, érdekes hajtásként az 1930-as években a boasi hagyomány és a marxizmus ötvözésére is volt példa. 1930-ban az orosz Boas-tanítvány, *Julija Averkijeva*¹¹⁴ Kanadában, főleg a tlingitek között végzett terepmunkát; később a moszkvai egyetem elismert oktatója lett.

Sztálin halálától (1953) kezdve a keleti blokk országaiban a központi ellenőrzés hol gyengült, hol újra megerősödött a tudományos életben. A hatalom birtokosai hol a marxi gondolatok betű szerinti kimutatását várták el a néprajzi kutatások során, hol pedig megengedték a korszerű paradigmák mentén folyó kutatást, és megelégedtek egy ún. *vörös farok*nak nevezett marxista hivatkozással a tanulmány végén. A politikai ellenőrzés nem kedvezett az új gondolatok születésének és a termékeny, nyílt tudományos vitáknak, így az új paradigmák kialakulásának sem.¹¹⁵ Ha azonban egy kutatás/kutató átment az államszocialista diktatúra bonyolult szűrőrendszerén, akkor az állam biztosította részére a megfelelő politikai és gazdasági támogatást.

A szocialista országok kultúrakutatása sokszor *alkalmazott* jellegű volt. A szocialista blokk országai harcosan szembeszálltak a gyarmatosítással, illetve

¹¹⁴ Magyar nyelven: Averkijeva, Julija Pavlovna (1961) 1982: *Indiánok Észak-Amerikában. Az ősközösség felbomlása és a korai osztálytársadalom születése*. Budapest: Gondolat Kiadó.

¹¹⁵ Magyar nyelven hozzáférhető például: Bujdosó Dezső (szerk.) 1985: *Forrásmunkák a kultúra elméletéből V. Válogatás E. Sz. Makarjan műveiből*. Budapest: Tankönyvkiadó. A magyar (marxista) kultúrakutatás útjaiba ad betekintést pl. Szerdahelyi István (szerk.) 1980: *A kultúra fogalmáról*. Budapest: Kossuth

a neokolonializmussal, viszont a marxista eszméket (és a szocialista blokkhoz való politikai elkötelezettséget) maguk is a neokolonializmushoz hasonló eszközökkel terjesztették a harmadik világban. Moszkvában ún. *regionális tanulmányokkal* foglalkozó intézetek jöttek létre, pl. a latin-amerikanista, afrikanista vagy orientalisztikai intézetek. A szigorú politikai elvárások és a szűk anyagi keretek ellenére az itt folytatott kutatások jó része nem propagandaanyag volt, hanem korrekt tudományos munka. Magyarországra például (a szocialista munkamegosztás keretében) elsősorban a latin-amerikai történeti kutatások jutottak. A hetvenes-nyolcvanas években Wittman Tibor *Latin-Amerika története* vagy Anderle Ádám *A latin-amerikai munkásmozgalom története* című könyve széles körben olvasottá vált Latin-Amerika-szerte baloldali körökben.

Marxista gazdasági antropológia

Marx materializmusából következően a marxista kultúrakutatók elsősorban a gazdaság működésének megértésére fókuszáltak, mert a gazdaság szolgál alapul a társadalmi és kulturális felépítmények számára. Munkásságukat (Marx nyomán) gyakran nevezték *politikai gazdaságtannak*. Írásaiknak nyomatékot adott a gyarmatbirodalmak felbomlása, és az azt kísérő parasztlázadások sora szerte a harmadik világban az 1950–60-as években. A parasztlázadások hatására a gazdasági antropológusok érdeklődésének középpontjában még sokáig a paraszti társadalmak álltak.¹¹⁶

Nyugat-Európában (elsősorban Franciaországban és Dél-Európában) a második világháborút követően erős maradt a baloldali gondolkodás tudományos és értelmiségi körökben. Az 1960–70-es években a francia marxista antropológusok egy csoportja a gyarmatosítás és a neokolonializmus hatásaival foglalkozott.¹¹⁷ Nézeteik szerint a termelés kapitalista módja maga alá rendeli a nem kapitalista módokat, és ez a hierarchia befolyásolja a nem kapitalista társadalmakat. A téma egyik kései kutatója, *Susana Narotzky*¹¹⁸ szerint a marxista antropológia fő kérdése a gazdaság autonómiájára vonatkozott: vajon a

¹¹⁶ Például Service, Elman R.; Marshall D. Sahlins; Eric R. Wolf (1966 és 1968) 1973: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest: Kossuth Kiadó. Sahlins, Marshall 1972: *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine-Atherton. Shanin, Teodor 1971: *Peasants and peasant societies*. Harmondsworth: Penguin. Popkin, Samuel L. 1979: *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley: University of California Press.

¹¹⁷ Például Meillassoux, Claude 1964: *Anthropologie économique des Gouro de Côte-d'Ivoire. De l'économie de subsistance à l'agriculture commerciale*. Paris: Mouton. Terray, Emmanuel 1969: *Le Marxisme devant les sociétés „primitives”: deux études*. Paris: Maspero. Rey, Pierre Philippe 1971: *Colonialisme et néo-colonialisme et transition au capitalisme. Exemple de la Comilog au Congo-Brazzaville*. Paris: Maspero.

¹¹⁸ Narotzky, Susana 1997: *New Directions in Economic Anthropology*. London: Pluto Press.

termelési módok saját útjukat járva szerveződnek meg vagy szükségszerűen összefüggő és egymásra kölcsönösen ható kapcsolat fűzi őket a társadalmi újratermeléshez?

Maurice Godelier (1934-)

A francia gazdasági antropológia kiemelkedő alakja volt *Maurice Godelier*. Filozófiát, majd közgazdaságtant tanult; behatóan tanulmányozta a szocialista országok közgazdasági munkáit, egyebek közt *Csikós-Nagy Béla* írásai is nagy hatást tettek rá. 1964-ben Maliban töltött hosszabb terepmunkája végleg kiábrándította a polgári közgazdaságtanból. Etnológiával, pontosabban gazdasági antropológiával kezdett foglalkozni a Lévi-Strauss vezette *Laboratoire d'Anthropologie Social*ban. A következő részletek 1965-ös, programadó írásából valók;¹¹⁹ ebben a (marxista) gazdasági antropológia feladatát fogalmazta meg, melynek szerinte elsősorban a gazdasági-társadalmi *rendszerek* megérté-

sével kell foglalkoznia.

„Ha egy rendszernek belső ellentmondásai vannak, ez nem jelenti azt, hogy a rendszer bukásra van ítélve. Bizonyos rendszeren belüli ellentmondások konstruktívak, és bizonyos időn belül a dinamizmust is biztosítják. Például, az ancients régime-ben a jobbágy és a földesúr szembenálltak egymással, ugyanakkor szolidárisak is voltak egymással, ellentétük, ugyanúgy mint a tulajdonos és rabszolgái között, nem zárta ki egységüket. [...] A primitív közösség és az osztálytársadalom ellentmondásai között az a különbség, hogy első esetben az ellentmondások nem közvetlenül vonják maguk után a gazdasági és társadalmi változásokat... Az égetéses irtásos mezőgazdaságon alapuló társadalomban az ellentmondás megoldása a népesség túlzott növekedésének kizárása; a rabszolgatartó és rabszolga, vagy a földesúr és a paraszt közötti kapcsolat lerombolása valójában a rendszer »megváltoztatása«, megszüntetése. [...]

¹¹⁹ Godelier, Maurice 1965: Object et méthodes de l'anthropologie économique. In: *L'homme*, 1965/2. 32–91. o. Magyar nyelven: Sárkány Mihály (szerk.) 1981: *Godelier, Maurice: A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. *Documentatio Ethnographica* sorozat, 8. szám. Az idézet forrása: 69–70. o. Verebélyi Kincső fordítása.

Egy rendszer akkor jut el működése optimumához, amikor a rendszert alkotó társadalmi struktúrák összeférhetősége maximális. A funkcionális megfelelés és a meg nem felelés elvezet bennünket a gazdasági rendszerek kibernetikai és műveleti kutatásához, a rendszerek fejlődésének nem formális, hanem »valóságos« logikájához. Éppen ez a gazdasági antropológia elméleti feladata.”Godelier később, illetve a francia kommunista párt tudományos háttérintézetében dolgozott. 1973-ban megjelent könyve a kortárs kulturális antropológia legnagyobb súlyú marxista kritikája volt.¹²⁰

A gazdasági antropológián belül a marxista irányzaton kívül más megközelítések is voltak. Magát a gazdasági antropológia kifejezést a Boas-tanítvány *Melville J. Herskovits* használta először 1952-ben egyik könyvében (ez volt a könyv címe is¹²¹), aki nem volt marxista, sőt nem is nagyon reflektált a marxistákra. Az ötvenes években *Polányi Károly* fellépésével jelent meg egy markáns nem marxista irányzat. A gazdasági életet napjainkban is rendszeresen kutatják olyan antropológusok, akik többnyire nem marxista alapról közelítik meg kutatásuk tárgyát.¹²²

Kulturális materializmus

Míg Kelet-Európában kötelező, Nyugat-Európában pedig elfogadott dolog volt marxistának lenni, az USA-ban az ötvenes évektől kezdve a hidegháborús közhangulat miatt ez lehetetlen lett volna. Marx neve az 1950–60-as években tabunak számított tudományos körökben, és egyetlen antropológus sem nevezhette a munkáját nyíltan marxistának: ez karrierjének végét jelentette volna.

A vietnami háború idején, illetve 1968-ban az USA-ban is felbukkant egy erőteljes antiimperialista retorika, ami a kultúrakutatásban is éreztette hatását. Az egyik legélesebb kritikát *Kathlen Gough* (1968) fogalmazta meg, aki több, a maga korában gyorsan közismertté váló cikkében egyenesen az imperializmus gyermekének nevezte az antropológiát.¹²³ Kritikájának (utólag) két fontos elemét emelhetjük ki:

- az antropológia adós saját társadalmá feltárásával (pontosabban: a nyugati imperializmus mint nemzetközi rendszer beható tanulmányozásával);

¹²⁰ Godelier, Maurice 1973: *Horizon, trajet marxistes en anthropologie*. Paris: Maspero.

¹²¹ Herskovits, Melville J. 1952: *Economic anthropology; a study in comparative economics*. New York: Knopf.

¹²² Lásd pl. Molina, José Luis; Hugo Valenzuela 2007: *Invitación a la antropología económica*. Barcelona: Bellaterra.

¹²³ Gough, Kathleen 1968: Anthropology, Child of Imperialism. In: *Monthly Review*, 19:11, 12–27. o. www.monthlyreview.org

- az antropológusok hajlamosak a helyi közösségeket önmagukban vizsgálni, és ezzel önkéntelenül is elfedik azokat az (ártalmas) hatásokat, amelyeket a külvilág (és az imperializmus) gyakorol a helyi közösségekre.

A marxista kritika nagymértékben hozzájárult a kulturális antropológia 20. századi „hazatéréséhez”, azaz a saját kultúra vizsgálatához.

Marvin Harris (1927–2001)

A *kulturális materializmus* kifejezést *Marvin Harris* alkotta meg 1968-ban, nagy hatású antropológia-eszmetörténetében: *The Rise of Anthropological Theory*.¹²⁴ A kulturális materializmus szerint az egyes népek szociokulturális rendszerének legfontosabb jellemzője az, ahogyan a környezetével megbirkózik, ahogyan eszközöket és technikákat fejleszt ki a természet kihasználására. Marvin Harris összefoglalása szerint a kulturális materializmus „...is based on the simple premise that human social life is a response to the practical problems of earthly existence”.¹²⁵

A kulturális materialisták Marxtól főképp abban térnek el, hogy magyarázó tényezőként az anyagi világ mellett

megjelennek a demográfiai adottságok is: nemcsak az erőforrások magyarázzák egy népcsoport kultúráját, hanem saját és a szomszédos csoportok demográfiai jellemzői is - a népsűrűség vagy éppen a termékenység. Egy szomszéd nép megjelenése vagy a csoport tagjainak szaporodása megváltoztatja a környezeti erőforrások elérhetőségét. A kulturális materialisták szerint a fizikai tényezők meghatározzák a kulturális átalakulást, amelyet leginkább a viselkedés megfigyelésével lehet mérni.

A marxista determinizmus megmutatkozik a *The Rise of Anthropological Theory* című könyvben is, amely az antropológiai elméleteket tekinti át. A tudomány történetében Harris egyenes vonalú fejlődést mutat ki, amelynek a végpontja a szerző által képviselt kulturális materializmus.

¹²⁴ Harris, Marvin 1968: *The Rise of Anthropological Theory*. New York: Thomas Y. Crowell Company.

¹²⁵ Harris, Marvin 1979: *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House. (A kulturális materializmus) azon az egyszerű feltevésen alapszik, miszerint az ember társadalmi élete egy válasz a földi létezés gyakorlati problémáira.

A marxista antropológia háttérbe szorulása

A marxista (szemben a fejezetben tárgyalt többi irányzattal) megközelítés nem szűnt meg, marxista orientációjú antropológia ma is létezik. Ugyanakkor elmondható, hogy az 1980-as években az antropológia marxista vonulata lassan háttérbe szorult. 1990-ben a vasfüggöny és a berlini fal leomlása kihúzta az ideológiai talajt az ortodox marxista megközelítések lába alól. Ahogy a marxizmus felett megszűnt a politikai hatalom kontrollja, a későbbi marxista orientációjú kutatások meglehetősen szabadon, sokszor csak inspiráció gyanánt, nem pedig kiindulópontként használják Marxtot és a marxista irodalmat.

A marxista megközelítést a maga korában is és azóta is többen kritizálták a kulturális antropológiában. A továbbiakban néhány kritikai elemet emelek ki:

Marxista terepmunka

Az antropológiai terepmunka 1920–30 körül kialakult gyakorlata a kutatótól az előítéletek, sőt az előzetes feltevések mellőzését követeli meg. A marxista paradigma szem előtt tartása ellentétes volt a terepmunkáról alkotott közkeletű képpel, miközben a terepmunka-módszertan marxista átértelmezése nem született meg.

Dogmatikus vagy ortodox marxizmus

Főleg a kelet-európai kutatók életét keserítette meg a politikai rezsim időnkénti hidegebbé válása, az eredeti marxi tanításokhoz való dogmatikus visszatérés. A Marxra visszavezethető eredmények produkálása gyakran oda vezetett, hogy a kutatók nem végeztek terepmunkát, vagy figyelmen kívül hagyták a primőr adatokat.

Evolúciós szemlélet

Az 1950-es évektől kezdve az evolúciós szemlélet jobbra meghaladottá vált a kultúra kutatásában, a marxista antropológusok azonban nem térhettek el tőle, hiszen akkor marxista alapvetéseiket is el kellett volna vetniük.

Materialisták és idealisták

A marxisták (például Harris vagy Godelier is) hajlamosak voltak Marx nyomán minden nem materialista megközelítést *idealistának* bélyegezni. Az „idealista” kifejezés tartalma némileg eltért az eredeti marxi értelmezéstől: úgy használták, hogy velük, azaz a realitás talaján álló marxista kutatókkal szemben a többiek álmodoznak, spekulatív tudományt művelnek. Az idealista elnevezéssel a marxisták sok olyan megközelítést vettek egy kalap alá, ame-

lyeknek amúgy kevés közös pontja van; ez nagymértékben hozzájárult a marxisták önkirekesztéséhez a tudományos világban.

Konfliktuselmélet

A marxista megközelítésekre egy másik címke ragadt: a konfliktuselmélet. A konfliktuselmélettel ellentétes értelmű *barmóniaelméletek* hívei szerint a történelemben a társadalmi csoportok közti kooperatív együttműködés a jellemző, a konfliktusok ritkák. Az átalakulások, adaptációk is többnyire hosszú távú és békés folyamatok, azaz nem az osztályharc viszi előre a világot.

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Milyen ellentétes kutatási irányzatokat képviselt Malinowski és Radcliffe-Brown?
- Durkheim organikus szolidaritásából kiindulva fogalmazta meg Radcliffe-Brown saját társadalomelméletét. Nevezd meg elméletének két kulcsfogalmát!
- Mihez hasonlítja Radcliffe-Brown a társadalmi élet működési elvét?
- Mely másik tudományág hatására alakult ki a diffuzionizmus antropológiai irányzata?
- Mely országokhoz köthetőek a kultúrakutatás eltérő megnevezései: szociál-antropológia, kulturális antropológia, etnológia?
- Igaz vagy hamis a következő állítás? Franz Boas és a történelmi partikularizmus eszméjének hatására a kulturális antropológiából az 1940–50-es évekre eltűntek az evolúciós elméletek.
- Nevezd meg a marxista antropológia legalább három olyan elemét, amelyek támadási felületet biztosítottak a kritikusok számára!
- A kulturális materializmus szerint mire válasz egy nép szociokulturális rendszere?
- Napjainkban a kulturális antropológia megkérdőjelezi a fejlődésközpontú szemlélet érvényességét. Mely tudományág szemlélete támogatja továbbra is?

Tárgy- és névmutató

Fogalmak

- Biopszichológiai funkcionalizmus (*Biopsychological Functionalism*): Malinowski elmélete, amely a módszertani individualizmus talaján áll. Eszerint a kultúra a csoport tagjainak testi és lelki igényeit hivatott kielégíteni, így azokból levezethető.
- Diffuzionizmus (*Cultural Diffusionism*): a diffuzionista antropológia általánosságban azt vizsgálja, hogyan terjednek a kulturális minták a földrajzi térben. A kultúrák terjedését a 19. századi és 20. század eleji szerzők többnyire valamilyen fejlettebb csoport migrációjához kötötték. Ugyan a korai elméletek (pl. a német *Kulturkreis*-elmélet) többségét cáfolták, a kultúrák közti kapcsolatok és kölcsönhatások vizsgálata máig az antropológia érdeklődésének homlokterében maradt.
- Etnológia (fr. *Ethnologie*): az antropológia tudományágának Franciaországban kialakult megnevezése. Francia tudományos körökben nagyjából az 1950-es évekig ezt a megnevezést használták a német és angolszász antropológiától való elkülönülés jegyében. Napjainkra a különállás megszűnt, és etnológia alatt, Claude Lévi-Strauss nyomán, a kulturális antropológia egyik alfaját értjük, amely kifejezetten a külön nyelvvél is rendelkező etnikai csoportok vizsgálatával foglalkozik.
- Strukturalista funkcionalizmus (*Structural Functionalism*): Radcliffe-Brown nevéhez köthető irányzat, amely a társadalmat struktúráként szemléli, vagyis a különböző részek közti kapcsolatokra összpontosít. Ebben a rendszerben a tevékenységeknek az a funkciója, hogy a kapcsolatok folytonosságát biztosítsák.

Személyek

- Malinowski, Bronisław Kasper (1882–1942): lengyel antropológus, aki a terepmunka módszereinek egyik úttörője volt. Radcliffe-Brownnal komoly tudományos vitát folytatott, amelyben a biopszichológiai funkcionalizmus mellett érvelt.
- Mauss, Marcel (1872–1950): a francia etnológia kiemelkedő alakja, fontos megújítója volt. Pályája kezdetén nagybátyjával, a szociológus és etnológus Émile Durkheimmel közösen dolgozott.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1881–1955): angol szociálintropológus, aki Émile Durkheim munkái és saját terepmunkája alapján kidolgozta a strukturalista-funkcionalista megközelítést. Elsők között határozta meg a

szociálanropológia tudományágának küldetését, mely elképzelése szerint a szociológiát összekötötte az antropológiával.

Ajánlott irodalom

Könyvek

— Mauss, Marcel (1950) 2000: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

A szociológus, antropológus Marcel Mauss (1872–1950) a francia etnológia és antropológia megteremtője, egyik legnagyobb hatású teoretikusa. Bár elméleti érdeklődésű tudósként terepmunkát nem végzett, a francia antropológiai terepkutatások legnagyobb inspirátora volt. Nevéhez fűződik a totális társadalmi tény fogalma, mellyel a társadalmi élet intézményeinek és reprezentációinak konkrét körülmények között megnyilvánuló teljességét lehet értelmezni. Tanulmányai kötetbe gyűjtve csak halála után jelentek meg, így például az 1950-ben publikált *Szociológia és antropológia* című könyvben. A kötetet Claude Lévi-Strauss válogatta és írt hozzá Mauss életművét méltató bevezetőt. A válogatás Mauss olyan híres elemzéseit tartalmazza, mint például a *Mágia*, az *Ajándék*, *A test technikái*. A magyar kiadáshoz Karády Viktor írt utószót.

— Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 2004 (1952): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen: Csokonai Kiadó. (Fordította: Biczó Gábor et al.) (Antropos: a Csokonai Kiadó és a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének sorozata, 1589-9136.)

Gyűjtemény Radcliffe-Brown fontosabb esszéiből és előadásaiból, amelyekből kirajzolódik a strukturalista funkcionális elméleti és módszertani háttere. Mái az irányzat egyik meghatározó munkájának számít.

Honlapok

Cultural Materialism - the center for the study of cultural materialism on the Internet

A kulturális materializmus és kifejezetten Marvin Harrisszel kapcsolatos videók és írásos anyagok tárháza az interneten.

<http://www.cultural-materialism.org/>, <http://cultural-materialism.blogspot.com/>

VI. AZ ANTROPOLÓGIA NAGYKORÚSÁGA – STRUKTURALIZMUS, KOGNITÍV, SZIMBOLIKUS, INTERPRETÍV ANTROPOLÓGIA ÉS POSZTMODERN IRÁNYZATOK

Bevezetés

A második világháború után egymásnak ellentmondó folyamatok indultak el a kulturális antropológiában.

Egyfelől volt egy *egységesedési folyamat*: a nemzetközi konferenciák, mérvadónak tekintett folyóiratok, az egymáshoz hasonló képzések révén egyetértés kezdett kialakulni olyan fontos kérdésekben, hogy mi a kultúrakutatás tárgya, mit jelent az antropológiai módszertan stb. A kultúrakutatás földrajzi megosztottsága sem volt már olyan markáns, mint korábban, azaz csökkent a különbség a brit szociálintropológia, a francia etnológia, a közép-európai néprajz és az egyesült államokbeli kulturális antropológia között. A Latin-Amerikában (vagy másutt a harmadik világban) kialakuló kultúrakutatás többnyire az amerikai és európai antropológia hagyományait vette át - ez szintén segítette az egységesülés folyamatát. Ezzel párhuzamosan a kultúrakutatás bizonyos irányzatai (mint például a diffuzionizmus) veszítettek a jelentőségükből vagy megszűntek. Az intézményi-szervezeti háttér látványos fejlődése és a tudományág alapjainak egységessé, nemzetközivé válása miatt a második világháború utáni időszakot sokan a kulturális antropológia „nagykorúvá válásaként” értékelik.

Az egységesüléssel ellentétes folyamatként viszont töredezni is kezdett az antropológia: irányzatok és szakantropológiák egész sora bukkant fel az 1960-as évektől kezdve egészen napjainkig. A különböző megközelítések megjelenését többnyire a kutatások interdiszciplináris jellege indokolta: gyakran előfordult, hogy egy másik tudományág területéről érkező kutató a

saját (pszichológiai, nyelvészeti stb.) diszciplínájának eredményeit oltotta az antropológiába, illetve az is egyre gyakoribb lett, hogy a kultúrakutatók olyan kérdéseket kezdtek el vizsgálni, amelyeket korábban nem tartottak antropológiai témának (például kortárs jogi vagy politikai kérdések, egészségügy és gyógyászat, fizikai és kémiai kutatások). Az egyes szakantropológiák (például politikai, orvosi, jogi, történeti antropológia stb.) kialakulásába és kortárs kutatási kérdéseibe a tervezett III. kötet fejezetei adnak betekintést.

Jelen fejezet az ötvenes-hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek legfontosabb elméleti megfontolásainak, azon belül is a nyelv jelentőségére fókuszálva a *strukturalista, kognitív, szimbolikus, az interpretív és a posztmodern* antropológia főbb megállapításainak bemutatására törekszik. Számos megközelítés pedig csak említésszinten vagy még úgy sem szerepel a fejezetben. Mivel egy ilyen rövidített bemutatás természetesen hiányos, több, a továbblépést segítő szakkönyvet ajánlunk az érdeklődő olvasó figyelmébe. Elmélettörténeti áttekintésünk valamikor a nyolcvanas évek derekán ér véget; az azóta eltelt harminc-negyven év gondolatai közül jó néhány felbukkan viszont az egyes szakantropológiák bemutatásakor.

A szöveg, a jelentése, a fordítása és a tolmács

Jelen fejezetben néhány, az antropológiára nagy hatást gyakorló iskolát mutatok be. Az alábbi bekezdések célja, hogy az egyes iskolák és megközelítések közötti összefüggésekre világítsanak rá, és tulajdonképpen egyetlen összefüggő szellemtörténeti folyamatként ábrázoljam őket.

A tárgyalt iskolák közül a francia eredetű *strukturizmus* (lényegében függetlenül a nyelvre fókuszáló antropológiai kutatások korábbi eredményeitől) azt fogalmazta meg, hogy az emberi tevékenységeket, megfigyelhető viselkedést a gondolkodásunk strukturái határozzák meg; éppen ezért minden tárgyi lelet vagy megfigyelhető viselkedés nem a kultúra maga, hanem csak a kultúra lenyomata. A gondolkodás strukturái – világított rá *Saussure* nyomán a strukturizmus atyja, *Claude Lévi-Strauss* – a nyelv vizsgálata révén tárhatók fel.

Az 1960-as években Lévi-Strauss műveinek angolra fordítása, illetve a generatív nyelvészet *Noam Chomsky*hoz köthető megjelenése újabb lökést jelentett a nyelv iránt érdeklődő kultúrakutatók számára. Az irányzat képviselőit gyakran *kognitív antropológusoknak* nevezik, utalva arra, hogy a kultúrát a kognitív (tudati) jegyek megfigyelésén keresztül tartják elképzelhetőnek. A kognitivisták egyetértettek abban, hogy a legfontosabb emberi jelrendszer a nyelv, ezért a kognitivistáknak a nyelv vizsgálatára kell koncentrálniuk. Ami-

ről nem tudunk beszélni, arra gondolni sem tudunk, ezért az nincs. Megfordítva: minden kulturális jelenség előbb gondolati szinten létezett, akkor pedig kell legyen rá szó, pontosabban nyelvi struktúra.

A kognitív megközelítés kritikusai, például *Victor Turner* és *Mary Douglas* azt hangsúlyozták, hogy a nyelven kívül az emberiség más, szavakba nem ölthető, de mégiscsak érvényes jelképeket (szimbólumokat) is kidolgozott, ezért pontosabb, ha *szimbolikus antropológiáról* beszélünk. A kortárs pszichológia hatására azt is kiemelték, hogy a nyelvet nem statikus állapotában kell vizsgálni, mert a nyelv és a viselkedés minden pillanatban a környezet kihívásaira adott válaszként konstruálódik; ehelyett az interakciók vizsgálata a fontos, azaz hogy a nyelvi és más szimbólumok miként jönnek létre, alakulnak, rendeződnek viselkedéssé és alakítják dinamikusan az interakciót – ezt az irányzatot nevezzük *szimbolikus interakcionizmusnak*. A kognitivisták, szimbolisták és a fel nem sorolt számos további irányzat közös érdeme, hogy együtt elvezettek egy új kultúrafogalomhoz, amely a korábbi definíciós kísérletekkel ellentétben napjainkra meglehetősen széles körben elfogadottá vált. Az új kultúrafelfogást *Clifford Geertz* úgy összegezte, hogy „*az ember a jelentések maga szötte bálójában függő állat*”.¹²⁶

Az *interpretív antropológia* 1973-ban, *Clifford Geertz Sűrű leírás* című írásával indult hódító útjára. Lényege, hogy a terepen szerzett tapasztalataink *tolmácsolása*, azaz az *interpretáció* során (ami a gyakorlatban tanulmányunk megírását, esetleg a filmünk, fotósorozatunk elkészítését jelenti) arra törekedjünk, hogy az eredeti jelentés ne sérüljön. Az antropológus akkor közvetít jól két kultúra között, ha az eredeti kifejezéseket az eredeti kontextusukkal együtt adja közre – erre olvashatunk rövidebb példákat *Geertz* egy másik, Bali szigeti kakasviadalról szóló szövegében. Az antropológus a más kultúrákban már létező jelentések pontos tolmácsolására törekszik.

Ha már a tolmácsolásnál tartunk: a hétköznapi életben, külföldi útjaink során sokszor tapasztalhatjuk, mennyire sok múlik azon, hogy ki a tolmács, és milyen szándékkal tolmácsol. A kutató személyes szerepével való szembenézés, azaz az *önreflexivitás* a *posztmodern antropológia* egyik fontos jegye.¹²⁷ A kultúra a kutató számára olyan interakciókban mutatkozik meg, amelyben a kutató maga is részt vesz; nem tudhatjuk, milyen lett volna a kultúra, ha a ku-

¹²⁶ Geertz, Clifford 1973: Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York, Basic Books, 5. o. Magyarul: uó 1988: Sűrű leírás. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. 16. o.

¹²⁷ A posztmodern antropológia sokkal inkább tekinthető elképzelések és törekvések halmazának, mintsem egy irányzatnak. Az általam kiválasztott szempont, az önreflexivitás valóban fontos a posztmodern antropológiában, de sem ezzel, sem más karakterisztikával nem lehetne pontosan körülhatárolni azt, hogy mi a posztmodern.

tató nem lett volna ott, az viszont fontos, hogy a kutató mindig vessen számot saját szerepével, terepre gyakorolt hatásával. Gyakran előfordul, hogy ugyanazon a terepen egy időben két kutató eltérő megfigyeléseket tesz; talán azért, mert tényleg a kultúra eltérő aspektusai mutatkoztak meg előttük, talán pedig azért, mert az egyes kutatók másra figyelnek, másra érzékenyek, saját személyiségük, lelkiállapotuk nyomot hagy a terepmunkájukon. A kutató gondolatai és a terep közötti illékony határ felismerése nehéz, de elkerülhetetlen feladat a posztmodern antropológia szerint. Az *önreflexivitás* elve megköveteli saját gondolataink, érzéseink következetes leírását (természetesen a terep bemutatása, azaz az etnográfia művelése mellett, nem helyett). Ebbe a módszerbe ad betekintést *Renato Rosaldo* tanulmányának részlete, a fejezet végén.

A nyelv és a kultúra kutatása

Antropológia és nyelvészet a strukturalizmus előtt

Goethe közmondássá szelídült bölcsessége szerint „ahány nyelvet beszélsz, annyi ember vagy”, azaz minden egyes nyelv birtoklásával új világok nyílnak meg, új emberekkel lehet érintkezésbe lépni. A nyelvészet és a kulturális antropológia eredményeinek egymásba épülése egyidős a kultúrakutatással, sőt, megelőzi azt. A következőkben a nyelvészet és a kultúrakutatás összefonódását Claude Lévi-Strausstól kezdve mutatom be; egy pillanatra azonban visszakanyarodom a közvetlen előzményekhez.

A 19. század nyelvészeti felfedezései, elsősorban a Közel-Kelet holt nyelveinek megfejtése nagymértékben lendítették előre az összehasonlító kultúrakutatást, és ennek megfelelően a század második felének antropológusai is odafigyeltek a távoli népek nyelvtanának és szótárának módszeres gyűjtésére. A 20. század elején a nyelvészeti gyűjtőmunka már az eldugott helyeken élő kis nyelvekig is eljutott, és egyre-másra jelentek meg a világ nyelveit leíró, összefoglaló kötetek, illetve adatbázisok.¹²⁸

Edward Sapir nyelvész diplomája megszerzése után, Franz Boas biztatására kezdett kaliforniai népcsoportok, különösen a *yanák* nyelvtanával foglalkozni. 1929-ben megjelent, *A nyelvészet mint tudomány* című

¹²⁸ 1924-ben Párizsban jelent meg a *Les langues du monde* (A világ nyelvei) című monumentális munka, Antoine Meillet, Marcel Cohen szerkesztésében. Ezt dolgozták tovább később Paul Rivet jelentős hozzájárulásával, és 1952-ben jelent meg a bővített kiadás, mely napjainkban több forrásból is ingyen hozzáférhető, pl. <http://www.jstor.org/pss/3316267> Németországban 1926-ban jelent meg hasonló kötet: W. Schmidt: *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*. Heidelberg. Az Egyesült Államokban 1923-ban A. L. Kroeber tanácskönyve (*Anthropology*) hosszú fejezetet szán a nyelvészeti kutatásoknak.

munkájában¹²⁹ kifejti, hogy (a korábbi kutatások szemléletétől, például Malinowski 1922-ben megjelent útmutatásától eltérően) a nyelv kutatásának jelentősége nem egyszerűen az, hogy a beszéd révén kapcsolatba kerülhetünk a kutatókkal, hanem az, hogy a nyelv egyfajta lenyomatát adja a vizsgált kultúrának. Kiemeli, hogy minden nyelv egyenértékű, mert egyaránt alkalmas arra, hogy a valóságtól elszakadva összetett, absztrakt jelentéseket alkosson és közvetítsen. Diákjával, Benjamin Lee Whorffal közösen alkották meg az ún. *Sapir-Whorff-hipotézist*, amely szerint minden nyelv a maga sajátos módján határozza meg a valóság észlelésének és megértésének módját.¹³⁰

Ferdinand de Saussure hatása

Az 1913-ban elhunyt svájci *Ferdinand de Saussure* gondolatait az általános nyelvészetről (amelyeket a kiváló előadónak tartott mester sohasem írt le) tanítványai csak az ezt követő években kezdték el közreadni.¹³¹ Saussure szerint a nyelv alapvetően jelek rendszere. Fontosnak tartotta, hogy a nyelvészet valóban a nyelvvel (*langue*) mint elvont rendszerrel foglalkozzon, és ne a beszéddel (*parole* – a nyelv egyéni megvalósulása egy bizonyos beszélő agyában) vagy a nyelvezettel (*langage* – ez tulajdonképpen az egész beszéd-folyamatot magában foglalja, vagyis azt jelenti, ahogy a beszéd a gyakorlatban megvalósul). Saussure példájával: a *nyelv* egy zeneműre hasonlít, úgy, ahogy a szerző lejegyezte; a *beszéd* a karmester elképzelése a műről; a *nyelvezet* pedig az előadás, azaz a gyakorlati megvalósulás.

Saussure megkülönböztette a *diakrón* (történeti) és a *szinkrón* (jelen idejű) szemléletet, továbbá a *külső* és a *belső nyelvészetet*. Külső nyelvészetnek nevezte a lingvisztika és valamely társadalomtudomány határmezsgyéjén elhelyezkedő kutatási irányokat, például a nyelvek kialakulásával és terjedésével foglalkozó történeti kutatásokat vagy a dialektológiát, amely csak a nyelv külső formáját érinti, a lényegét (a struktúráját) nem. Saussure szemléletében a *belső nyelvészet* épp a nyelv lényegi, strukturális elemeivel foglalkozik.

¹²⁹ Sapir, Edward 1929: The Status of Linguistics as a Science. In: *Language*, 5. évf. 4. sz., 207–214. o. Magyarul: A nyelvészet mint tudomány. In: Fabricius Ferenc (szerk.) 1971: *Edward Sapir: Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadó.

¹³⁰ Mind Sapir, mind Whorf több publikációja szól a témáról, de nincs olyan konkrét cikk, amelyben közösen megfogalmaztak volna egy hipotézist; ezt az elnevezést az utókor találta ki. Sapir inkább a nyelvészeti fogalmak következetes használatára törekedett, Whorf pedig a *nyelvészeti relativizmus* kifejezést igyekezett bevezetni – ez később nem honosodott meg. (Lásd: Whorf, Benjamin L. 1940: Science and Linguistics. In: *Technology Review*, 42/6.)

¹³¹ Saussure, Ferdinand de 1913: *Cours de linguistique générale*. éd. Payot. Magyarul: uó 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.

Az előadásaiban használt számtalan analógia közül (mint a zeneműpárhuzam) a sakkjáték jól illusztrálja a külső és belső nyelvészet közti különbséget: ha a sakkjáték jelenti a nyelvet, akkor külsődleges tény például az, hogy milyen anyagból van a tábla, milyen színűek a figurák vagy hogy a játék Indiából származik. Belső tény viszont, hogy a tábla 8×8 mezőből áll, hogy mindkét félnek tizenhat bábuja van, és maguk a játékszabályok. Ezek a belső szabályok jellemzik a sakkjáték szerkezetét, azaz struktúráját – emiatt nevezik a Saussure nyomán kialakult irányzatot strukturalizmusnak.

Claude Lévi-Strauss strukturalizmusa

Claude Lévi-Strauss (1908–2009)

Claude Lévi-Strauss bölcész és etnológus végzettségű volt. Amikor a második világháború után, brazíliai terepmunkája végeztével visszatért Franciaországba, érdeklődése egyre inkább a nyelv és a kultúra összefüggése felé fordult. Lévi-Straussra nem a kortárs angolszász antropológusok, hanem *Saussure* és a strukturalista nyelvészet, illetve *Marcel Mauss* csereelmélete volt hatással. 1948-ban megvédett doktori értekezésében, *A rokonság alapvető struktúráiban*,¹³² *Lévi-Brub*lrel vitatkozva azt az álláspontot képviseli, hogy nem a tényleges rokonság, hanem a rokonságról alkotott fogalmaink mutatnak jelentős különbségeket. Az emberek a világ minden táján egymás-

¹³² Lévi-Strauss, Claude 1949: *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris.

hoz hasonló módon, születéssel jönnek a világra, ezért egymáshoz hasonló családfákkal és rokonsági rendszerrel rendelkeznek; a rokonsági rendszerek látszólag óriási különbségeit ezért nem a tényleges leszármazási ágakban, hanem a rokonságok észlelésében és értelmezésében kell keresnünk.

1958-ban megjelent, *Strukturális antropológia*¹³³ című tanulmánykötetében már félreérthetlenné teszi, hogy az etnológia feladata nem a kultúra szabályainak egyfajta leírása vagy a történelmi rekonstrukció, hanem a *primitív értelem* tudományos leírása. Leszögezi, hogy bár az emberi agy működése egyetemes, a különböző kulturális jelenségek az egyes kultúrákra jellemző kognitív folyamatok megnyilvánulásai; a feladat ezért a gondolkodás szabályszerűségeinek feltárása.

Lévi-Strauss példaként veszi az indoeurópai nyelvekre jellemző hímnem-nőnem megkülönböztetést, amely talán egy ősi vallásos elképzelés nyelvi lenyomataként maradt fenn egészen napjainkig, és amely jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az európai kultúrákban *bináris oppozíciókban* (ellentétpárokban) szoktunk gondolkodni (pl. hideg-meleg, jó-rossz, mennyország-pokol, Isten-ördög stb.). A bináris oppozíciók alapján Lévi-Strauss azt a következtetést vonta le, hogy a fogalmak közti *viszony* meghatározása logikailag megelőzi a fogalmak tisztázását: a jelenségeket csak valamihez, már ismert fogalmakhoz *képest* tudjuk értelmezni.

„Emlékszem, egyik első beszélgetésem Roman Jakobsonnal akörül forgott, hogy a nyelvek és a mítoszok milyen különböző formákban fejezik ki a nap és hold közötti oppozíciót. Megpróbáltuk a kontrasztot a két égitest jelölésére szolgáló itt-ott előforduló szavak nemében felfedezni, illetve azokban a nyelvi fordulatokban, melyek méretükre vagy fényességükre vonatkoznak. Nagyon hamar rá kellett jönnünk, [...] hogy a nyugati megfigyelő számára olyan egyértelmű bináris oppozíció a távoli kultúrákban különösen burkolt formákban jelenhet meg.”¹³⁴

Későbbi kutatások megerősítették Lévi-Strauss sejtését, hogy az indoeurópai nyelvek többségében meglevő *bináris oppozíció* korántsem jellemző más nyelvekre. A magyar nyelvben köztudottan nincs neve a főneveknek, de például a szuahéliben 16 főnév is található. Az eltűnőfélben lévő ausztráliai

¹³³ Magyar nyelven: Lévi-Strauss, Claude (1958) 2001: *Strukturális antropológia I-II*. Budapest: Osiris Kiadó.

¹³⁴ Lévi-Strauss, Claude 1967: Le Sexe des astres. In: 1967: *To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, 11 October 1966. Den Haag, Paris: Mouton, 1163–1170. o. Magyar nyelven: Lévi-Strauss, Claude 2001 (1967): Az égitestek neve. In: Lévi-Strauss, Claude 2001: *Strukturális antropológia I-II*. Budapest: Osiris Kiadó, 175. o. Saly Noémi és Szántó Diana fordítása.

óshonos *dyirbal* nyelv négyfelé osztja a főneveket, a következő választóvonalak mentén:¹³⁵

- I. élő dolgok, férfiak
- II. nők, víz, tűz, erőszak és veszélyes dolgok, állatok
- III. ehető zöldségek és gyümölcsök
- IV. egyéb (amik nem sorolhatók az első három kategóriába)

A valóság és a valóságról alkotott fogalmak különbségére (mint példánkban a tényleges leszármazási viszonyok és a kulturálisan kialakított rokonsági rendszerek) Lévi-Strauss a „természet” versus „kultúra” fogalmakat használta. Ezzel egyúttal elveti azokat a próbálkozásokat, hogy az emberi kultúrát a természettudományokhoz hasonlóan, szabályok és törvények halmazaként írják le. Az etnológia feladatát abban látja, hogy meghatározza a gondolkodás és a valóság különbségeit. Gondolatai részben ellentmondtak a kortárs francia marxista antropológiának: míg a marxisták szerint a termelőerők és termelési viszonyok a társadalom részei a természettel szemben, Lévi-Strauss számára ezek adottságok, azaz a természet részei, szemben a kultúrával, amely az ezekre vonatkozó fogalmi rendszert jelenti.

A „struktúra” kifejezés Lévi-Straussnál eltérő jelentést takar, mint két évtizeddel korábban Radcliffe-Brown strukturalista-funkcionalista megközelítésében. Radcliffe-Brown a „struktúrát” a társadalmi intézmények működésének (funkcionális integrációjának) leírására használta, Lévi-Strauss viszont a kulturális különbségek mögött rejlő nyelvi, fogalmi rendszerek struktúráira gondol. A két neves antropológus közül Lévi-Strauss gyakran kritizálta Radcliffe-Brown néhány megállapítását, a brit kutató azonban ezt többnyire figyelmen kívül hagyta; talán azért, mert Lévi-Strauss munkái csak a hatvanas évek végétől kezdve jelentek meg angol nyelven.

Kognitív antropológia

A kognitív antropológia az 1950-es évektől kezdődően bontakozott ki, elsősorban az USA-ban. Kialakulására hatással volt *Lévi-Strauss* strukturalizmusa, a *Noam Chomsky* nevéhez köthető generatív nyelvészet megjelenése, továbbá a kognitív tudományok, elsősorban a kísérleti pszichológia fejlődése.

¹³⁵ Lakoff, George 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University Press.

Noam Chomsky az 1950-es években dolgozta ki a generatív nyelvtannal kapcsolatos elméletét.¹³⁶ Meglátása szerint a nyelv nem fix struktúrákból áll, hanem olyan szabályokból, amelyek ismeretében végtelen számú megnyilatkozást tudunk *generálni*, azaz előállítani vagy értelmezni. A strukturalista nyelvészet azért nem felelhet meg a mondattan kihívásainak, mert a végtelen számú lehetséges változatot sohasem lesz képes kategorizálni. A generatív irányzat a mondatképzés alapvető szabályait, azaz a gondolatok kialakulásának módját kutatja.

A kognitív antropológia fejlődését, az ezredfordulóról visszatekintve, d'Andrade négy nagyobb szakaszra osztja.¹³⁷ Az első szakaszban (1950-es évek) elsősorban *Ward Goodenough* és *Anthony Wallace* irányították a kultúrakutatók figyelmét a nyelvészet kérdései felé. A korai kognitivisták (a strukturalizmussal szemben) nem a gondolkodásmódok szerkezetét akarták leírni, hanem úgy használták a nyelvet, mint kulcsot a kultúrához. *Ward Goodenough* szerint a kultúra (azaz a közösen birtokolt tudás, ismerethalmaz) tartalmazza mindazt, amit tudni vagy hinni kell a társadalom többi tagja számára elfogadható viselkedés folytatásához.

A második szakaszban, az 1960-as évektől kezdve, megnőtt a kognitív antropológiai kutatások száma. A kutatók neveinek hosszú felsorolása helyett inkább a kutatóhelyekre utalok röviden: az USA-ban elsősorban a Columbia, Yale, Harvard Egyetemen és az UC Berkeley campusok kutatói jeleskedtek a témában. A kognitív antropológusok előszeretettel használtak kvalitatív tartalomelemzési módszereket (pl. az úgynevezett *kategorizációt* vagy a *komponens elemzést*), sőt a hetvenes évektől kezdve megjelent a matematikai-statisztikai módszerek használata a kognitív antropológiában. Adatgyűjtési technikaként azonban ők is fontosnak tartották a terepmunkát és az émiikus alapállást. Ez egybeesett az antropológia fő áramával, hiszen addigra (egy generációval Boas és Malinowski fellépése után) a terepmunkát tartották az antropológiai adatgyűjtés alapjának.

A nyelv kitüntetett szerepét a kognitivisták szerint (leegyszerűsítve) a következő indokolja: minden kulturális jelenség úgy jön létre, hogy először rágondolunk, majd utána cselekszünk; azaz csak olyan jelenség lehet a kultúra része, amelyre gondolni tudunk. Minden, amire gondolni tudunk, a nyelven keresztül lesz elérhető az agy számára, azaz minden kulturális jelenségnek megvan a nyelvi lenyomata. Megfordítva a gondolatmenetet: ami a nyelven

¹³⁶ Chomsky, Noam 1957: *Syntactic Structures*. Den Haag: Mouton. Magyar nyelven Chomsky, Noam 1995: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris–Századvég Kiadó. Zólyomi Gábor fordítása.

¹³⁷ d'Andrade, Roy B. 1995: *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge UK: University Press.

keresztül nem érhető el, az „nincs”, azaz nem ragadható meg kultúra révén. Képletszerűen: kultúra = nyelv, és fordítva, nyelv = kultúra.

D’Andrade retrospektív munkája a kognitív antropológusok következő két hullámát (azaz a harmadik és negyedik szakaszt) a kilencvenes évekre teszi, ami azt is jelenti, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a kognitív irányzat viszonylag csendes volt. A kognitív antropológia legnagyobb kihívója a *szimbolikus antropológia* volt.

Szimbolikus antropológia

A kognitív irányzattal szembeni legfontosabb kritika annak megjelenése óta az, hogy ellenzői tagadták a nyelv mint kultúrahordozó kitüntetett szerepét.

Az 1970-es években a legtöbb antropológus egyetértett a kognitivistákkal abban, hogy a „kultúra” egy elég absztrakt képződmény, és ezért a képviselői közvetlenül nem érzékelik, és abban is, hogy a kultúra a közös jelentésekkel felruházott jelképekben (szimbólumokban) ragadható meg a résztvevők számára. Azt is elfogadták, hogy a legösszetettebb emberi szimbólumrendszer a nyelv. Ugyanakkor – emelték fel intő ujjukat a kognitív irányzat kritikussai – a kultúrát mégsem lehet csupán a nyelvvel azonosítani, ehhez hozzá kell vennünk a többi, szintén kulturálisan rögzített, közös jelentést hordozó szimbólumot, például a zenei hangokat, színharmóniát, öltözködést és hajviseletet, lakberendezést, városszerkezetet vagy a KRESZ-táblákat.¹³⁸

Az 1970-es évek elejétől kezdve elsősorban *Victor Turner* és *Mary Douglas* írásai jelentettek alapot a kultúrakutatás szimbolikus alapon történő újraértelmezéséhez. *Victor Turner* a szimbólumokat érzékileg felfogható jelhordozóknak és egyben jelentések összességeként határozza meg. 1967-ben megjelent, *Szimbólumtanulmányok* című művében összegezte a témára vonatkozó nézeteit.¹³⁹ Szerinte a szimbólumok a társadalmi folyamatokat kifejező, azokat helyettesítő eszközök. Turner rítuskutatásai például annak kimutatására irányultak, hogy egy-egy törzsi szertartás törzsi szimbólumai milyen hatással vannak a résztvevők társadalmi státusának megváltozására.

Mary Douglas szerint a szimbólumok előidézik, értelmezik és kísérik a társadalmi változásokat. Egyik elképzelése szerint az emberi test a társadalom szimbólumának is tekinthető, mivel szerinte minden a testet szimbolizálja, és

¹³⁸ Colby, Benjamin; James W. Fernandez; David B. Kronenfeld 1981: *Toward a convergence of cognitive and symbolic anthropology*. New York, Blackwell Publishing.

¹³⁹ Turner, Victor W. 1967: *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca and London: Cornell University Press.

a test maga is jelképez minden mást. A hangsúly azon van, hogy egy adott társadalom tagjai hogyan képzelik el és észlelik a test működését. A rítusok és kulturális szokások pedig az adott társadalmi renddel hozhatók összefüggésbe azáltal, hogy előírják és érzékelhetővé teszik a társas kapcsolatok formáit. A következő részletek Mary Douglas egy 1968-ban közölt írásából valók:¹⁴⁰

„Sok olyan kultúra létezik, [...] amelyikben fontos szerepe van a szent és a profán szimbolikus elválasztásának és elhatárolásának, és amelyekben azt tartják, hogy súlyos következményei lehetnek annak, ha figyelmen kívül hagyjuk az elválasztás rituáléit. Ezekben az engesztelő áldozat, a fertőtlenítés és a tisztítás különböző fajtáit használják arra, hogy elkerüljék a szabályok megszegésének veszélyes hatásait.

A szennyezési szabályok lényegében tiltják a fizikai kontaktust. Általában az ember fiziológiai termékeire vagy funkcióira vonatkoznak: ekképpen szabályozzák a vérrel, a váladékokkal, a hányással, a haj- vagy körömvágással, a főtt étellel stb. való kapcsolatot. [...] Úgy tűnik, hogy a fiziológiai szennyeződések azért fontosak, mert olyan egyéb, nem kívánatos kontaktusok szimbolikus kifejeződései, amelyeknek hatásai lehetnek a társadalmi vagy kozmológiai képzetek struktúrájára. Egyes társadalmakban a nemek társadalmi meghatározása sokkal fontosabb, mint másol. Egyes társadalmakban a társadalmi egységeket jóval szigorúbban határolják el, mint másol. Ezek után azt találhatjuk, hogy a nemek vagy a társadalmi egységek közötti fizikai kontaktust másodlagos vagy harmadlagos szándék szintjén is tiltják. A szennyezés hite nemcsak a társadalmi kapcsolatot korlátozhatja, hanem azt is tilthatja, [...] hogy valaki ugyanarra a székre üljön, ugyanazt a vécét használja vagy ugyanazokat a főzőedényeket, kanalakat, fésűket használja.”

A szimbólumok szerepét több társadalomkutató (például *Herbert Blumer*, *Erving Goffman*) az emberi kapcsolatok megfigyelése közben tartotta vizsgálhatónak. Az irányzat kulcsfogalma a pszichológiából, *George H. Mead* munkásságából kölcsönzött *szimbolikus interakció* lett.¹⁴¹ Mead szerint a pszichikum és az én lényegében társadalmi termékek, és amikor az én megjelenik a tapasztalatokban, mindig egy másikkal szemben jelenik meg. A *szim-*

¹⁴⁰ Douglas, Mary 1968: Pollution. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan Co. and the Free Press. Magyarul: uő: Szennyeződés. In: uő 2003: *Rejtett jelentések: Antropológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. Az idézetek forrása: i. m.: 72. és 78. o. Berényi Gábor fordítása.

¹⁴¹ Mead, George H.; Charles W. Morris (szerk.) 1934: *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press. Magyarul: Mead, George H. 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat Kiadó. Félix Pál fordítása.

bolikus interakcionizmus művelői többnyire szociálpszichológusnak vagy mikroszociológusnak vallották magukat, de munkásságuk több kulturális antropológusra is hatással volt.

A kultúra fogalmának újraalkotása: a kultúra mint szimbólumrendszer

A kultúra szimbólumokban való megragadása gyökeresen új szemléletmód volt. Harris, a hetvenes évek népszerű tankönyvének szerzője például még úgy definiálta a kultúrát mint öröklött és tanult viselkedésformák összességét. A kortárs kultúrafogalmak tarthatatlanságára világít rá Clifford Geertz (1975).¹⁴²

„(Ideje) felváltani E. B. Tylor »rendkívül összetett egész« fogalmát, amelynek nem tagadom alkotóerejét, mégis mintha arra a pontra érkezett volna, ahol már jóval több dolgot hagy homályban, mint amennyit tisztáz. Hogy mekkora fogalmi mocsárba vezethet bennünket a kultúraelmélet »vegyes zöldségleves Tylor módra« receptje, az nyilvánvalóan kitérül abból a műből, amely még mindig az általános antropológiába való jobb bevezetések közé számít: Clyde Kluckhohn *Mirror for Man* című könyvéről van szó. A kultúra fogalmáról szóló fejezet mintegy huszonhét oldalán Kluckhohnnak a következő meghatározásokat sikerült megadnia: a kultúra 1. »valamely nép egész életmódja«; 2. »a társadalmi örökség, amelyet az egyén csoportjától kap«; 3. »a gondolkodás, érzés és hit módja«; 4. »a viselkedés elvont tartalma«; 5. »az antropológus által kialakított elmélet egy embercsoport tényleges viselkedésmódjáról«; 6. »a felhalmozott tudás tárháza«; 7. »ismételten felbukkanó problémákkal kapcsolatos standard tájékozódások sora«; 8. »tanult viselkedés«; 9. »a viselkedés normatív szabályozásának mechanizmusa«; 10. »a külső környezethez és a többi emberhez való alkalmazkodás technikái«; 11. »a történelem üledéke«; avagy, amikor – talán kétségbeesésében – hasonlatokhoz fordul: térkép, szita és mátrix. Ehhez az elméleti szórtsághoz képest már a kultúra némileg szűkebb és nem teljesen standard fogalma is haladásnak számít, főként ha legalább belülről koherens, s ami még fontosabb, meghatározott érvek szólnak mellette (ne legyünk Kluckhohnhoz igazságtalanok – ezt ő maga is éles szemmel ismerte föl). Az eklekticizmus nem azért jelent biztos vereséget, mert csak egyetlen irányba érdemes elindulni, hanem pontosan azért, mert oly sok irány van: választani kell közöttük.

¹⁴² Geertz, Clifford 1988: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 13–61. o.

Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok, s amelynek hasznosságát ezekben a tanulmányokban próbálom bizonyítani, lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom. A kifejtést tartom céloznak, a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázatát.”

Interpretív antropológia

Az interpretív antropológia kiindulópontja Clifford Geertz 1973-ban megjelent *Sűrű leírás* című cikke, amelyből az imént idéztünk. Az interpretív antropológia megértéséhez ebből a szövegből, illetve egy másik, Bali szigeti kaskaviadalról szóló írásából válogattunk részleteket.

Clifford Geertz és a sűrű leírás

A *sűrű leírás* fogalma tulajdonképpen egy módszertani ajánlás: mire és miképp figyeljünk a terepen. Mivel Geertz meglehetősen egyértelműen közli az álláspontját, ezúttal nem fűzünk kommentárokat az idézett szövegekhez.¹⁴³

„Az operacionalizmusnak mint módszertani dogmának a társadalomtudományokban sohasem volt túl sok értelme, s mára – néhány alaposan kitakarított szeglettel eltekintve (skinneri behaviorizmus, intelligenciavizsgálatok stb.) – nagyrészt ki is halt. Mindamellett szól mellette egy fontos érv, melynek továbbra is van némi meggyőzőereje, bármit gondoljunk is arról, aki operatív úton szeretné meghatározni a karizmát vagy az elidegenedést: ha meg akarunk érteni egy tudományt, először nem elméleteit vagy eredményeit kell megtekintenünk, és egészen biztosan nem azt, amit hívei mondanak róla – azt kell megnéznünk, hogy mit csinálnak azok, akik a gyakorlatban művelik.

Az antropológia vagy legalábbis a szociálintropológia művelői néprajzot (ethnography) írnak. S ha megértjük, hogy mi a néprajz vagy pontosabban, mit jelent néprajzot művelni, innen kiindulva ragadhatjuk meg, hogy mi az antropológiai elemzés mint tudásforma. Rögtön hozzá kell

¹⁴³ „Az idézetek forrásai: Geertz, Clifford 1988 (1975): *Sűrű leírás*. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 13–61. o.

tennünk, hogy ez nem módszertani kérdés. Bizonyos – tankönyvi – szempontból néprajzot művelni annyit jelent, mint kapcsolatot megállapítani, adatközlőket kiválasztani, szövegeket átírni, családfákat felvenni, mezőket feltérképezni, naplót vezetni és így tovább. A vállalkozást azonban nem ezek a technikák és a készen kapott eljárások határozzák meg. Ami meghatározza, az az, hogy miféle szellemi erőfeszítésről van szó: bonyolult és kockázatos vállalkozásról, amelynek célja — Gilbert Ryle-től véve kölcsön a kifejezést — a »sűrű leírás«.

Clifford Geertz (1926–2006)

Geertz a „sűrű leírás” értelmezésére hosszan idézi *Gilbert Ryle* példáját, hogy egy szemhéj lehunyása mennyi mindent jelenthet: kacsintás vagy csak egyszerű tikkelés, esetleg a kacsintás gúnyos imitálása vagy a paródia gyakorlása. Másik példaként Geertz egy régi marokkói esetet idéz fel:

„A »ritka leírás« (»sebesen összezárja jobb szemhéjét«) és ugyanennek »sűrű leírása« (»tréfásan utánozza egy barátját, aki kacsintást tett, hogy becsapjon egy ártatlan nézőt, aki így arra gondol, hogy összeesküvést szőnek«) között található a néprajz tárgya: értelemfeltételek tagolt hierarchiája[...]

Mint oly sok apró történet, amit az oxfordi filozófusok előszeretettel ötlenek ki, ez az egész kacsintás, álkacsintás, az álkacsintás utánzása, az álkacsintás utánzásának próbálgatása is kissé mesterkéltnek hathat.

»Empirikusabbra« fordítva a szót, hadd idézzem fel saját terepnaplóm egyik, korántsem kivételes részletét szándékosan nem fűzve hozzá előzetes magyarázatot. [...]

A franciák – mondta az adatközlő – éppen hogy megérkeztek. Vagy húsz kis erődöt építettek köztünk, a város és a hegyekben lévő marmusha szállásterület között. Ezeket hegyfokokra építették, hogy ellenőrizni tudják a vidéket. De még így sem tudták szavatolni a biztonságot, különösen éjszaka – jogilag eltörölték ugyan a mezragot, a kereskedelmi szerződésrendszert, valójában azonban az ugyanúgy érvényben volt, mint azelőtt.

Egyik éjjel, amikor Cohen – aki folyékonyan beszélt a berber nyelvet – fent volt a marmusha területen, két másik zsidó, akik egy szomszédos törzzsel kereskedtek, eljött hozzá, hogy vegyen tőle pár holmit. Néhány berber, egy másik szomszédos törzs tagjai, megpróbált betörni Cohen kunyhójába, ő azonban a levegőbe lőtt a puskájával. (Zsidók hagyományosan nem hordhattak fegyvert; ebben az időben azonban a dolgok annyira tisztázatlanok voltak, hogy sokan nem tartották be ezt a szabályt.) Erre felfigyeltek a franciák, és a fosztogatók elmenekültek.

Ám másnap éjjel visszajöttek, az egyikük nőnek öltözött, s valamilyen történettel bekopogott az ajtón. Cohen gyanút fogott, s nem akarta beengedni az »asszonyt«, a többi zsidó azonban azt mondta: »Nincs semmi baj, csak egy asszony van itt.«

Így hát kinyitották az ajtót, s az egész banda bezúdult. A két látogatóban lévő zsidót megölték, Cohennek azonban sikerült a szomszéd szobában eltorlaszolnia magát. Hallotta, hogy a rablók élve akarják elégetni a boltban, miután elvitték az áruját, így hát feltárta az ajtót, és egy furkósbottal vadul hadonászva maga körül, kirohant; az ablakon át sikerült is elmenekülnie.

Ezután felment az erődbe, bekötöztette sebeit, s panaszra ment a helyőrség parancsnokához, bizonyos Dumari kapitányhoz. Azt mondta, orját akarja, azaz a tőle ellopott áruk értékének négy- vagy ötszörösét. A rablók olyan törzshöz tartoztak, amelyik még nem hódolt be a franciáknak, s nyíltan fellázadt ellenük. Cohen felhatalmazást kívánt kapni arra, hogy mezragpartnerével, a marmusha törzsfőnökkel elmeheessen a kártérítésért, amely – a hagyományos szabályok szerint – járt neki. Dumari kapitány hivatalosan nem adhatott erre engedélyt, hiszen a franciák betiltották a mezragviszonyt, szóban azonban engedélyt adott, mondván: »Ha megölik, az a maga problémája.«

Így hát a sejk, a zsidó és egy kis csapatnyi fegyveres marmusha tizenöt kilométernyire behatolt a lázadók területére, ahol természetesen nem voltak franciák. Rajtaütéssel elfogták a törzs pásztorát, és elrabolták a nyáját. A másik törzs hamarosan kilovagolt utánuk, puskák-

kal felfegyverezve és támadásra készen. De amikor rájöttek, hogy kik a »birkatolvajok«, meggondolták magukat, és ezt mondták: »Rendben van, tárgyaljunk.« Nem nagyon tudták letagadni, ami történt, hogy néhány emberük kirabolta Cohent, és megölte két látogatóját – s nem akartak komoly viszályba keveredni a marmushúkkal, márpedig a behatoló társasággal folytatott csetepaté ezzel járt volna. Így hát a két csoport tárgyalt és tárgyalt, ott, a síkságon, ezernyi birka között, és végül ötszáz birkányi kártérítésben egyeztek meg. A két felfegyverzett berber csapat ezután a síkság két szélén állt fel lovain, a birkákat középre terelték, Cohen pedig fekete köpenyben, karima nélküli kalapban és lötyögő saruban egyedül járt-kelt fel s alá a nyájban, egyenként és a saját lassú tempójában kiválasztotta a legjobb birkákat a fizetség fejében.

Így hát Cohen megkapta a birkáit, és visszavitte őket a marmusha területre. Az erődben lévő franciák már messziről hallották, hogy jönnek (»beee, beee, beee« bégetett Cohen, boldogan emlékezve vissza a történetekre). »Mi az ördög ez?« – kérdezték. Cohen válaszolt: »Ez az én károm.« A franciák nem hitték el neki, hogy valóban azt tette, amit elmondott. Azzal vádolták, hogy a lázadó berberék kéme, börtönbe vetették, és elvették a birkáit. A városban lévő családja azt hitte róla, hogy meghalt, hiszen már régóta nem hallottak felőle. Egy idő után azonban a franciák szabadon bocsátották. Hazatért, de a nyáj nélkül. Elment panasza a városban lévő ezredeshez, az egész területért felelős franciához. De az ezredes ezt mondta: »Semmit sem tehetek az ügyben. Nem az én problémám.«

Ez a szó szerint idézett, »palackba zárt üzenet«, mint bármely hasonlóan előadott hasonló történet, jól érzékelteti, mennyi mindent tartalmaz még a legelemibb néprajzi leírás is – mennyire »sűrű«. [...] (A fenti dráma megértését már az is sokban meghatározza, ha felfedjük, hogy a marokkói központi fennsíkon játszódott le 1912-ben – és 1968-ban a helyszínen idézték fel.) [...] Az egész vállalkozás tényszerű alapjait szikláját is beleértve (ha van egyáltalán ilyen alap) mindenütt magyarázunk: s ami még rosszabb, magyarázatokat magyarázunk. Kacsintásokra visszakacsintó kacsintásokat. [...] Az etnográfus – kivéve, ha rutinszerű adatgyűjtést végez (amit természetesen szintén meg kell tennie) – valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. [...] Az etnográfia művelése arra hasonlít, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy »létrehozunk valamilyen olvasatát«) – egy idegen, elhomályosuló, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratot, ami azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem a megformált viselkedés illékony példáival íródott.

A kultúra, ez a megjelenített dokumentum tehát éppúgy nyilvános, mint a kifigurázott kacsinás vagy az álnyájrablás. Jóllehet eszmei természetű, nem valakinek a fejében létezik; noha nem fizikai jellegű, mégsem okkult entitás. Tökéletesen értelmetlen a vég nélküli, mert befejezhetetlen vita az antropológiában arról, hogy »szubjektív« vagy »objektív«-e a kultúra, a vitát kísérő kölcsönös szellemi »sértésváltásokkal« együtt (»idealista!« – »materialista!«; »mentalista!« – »behaviorista!«; »impresszionista!« – »pozitivista!«). Mihelyt az emberi viselkedést szimbolikus cselekvésnek tekintjük (legalábbis többnyire, mert igazi tikkek azért valóban vannak), értelmét veszti a kérdés, hogy a kultúra mintába rendezett magatartás vagy lelki-tudati szerkezet-e, vagy akár mindkettő keveréke. A kifigurázott kacsinás vagy az álnyájrablás esetében nem ontológiai státusuk iránt kell érdeklődnünk. [...] A kérdésnek arra kell vonatkoznia, hogy mit jelentenek, mit fejzenek ki előfordulásukkal és közreműködésük révén: nevetségességet vagy kihívást, iróniát vagy dühöt, sznobizmust vagy büszkeséget.”

Az interpretív antropológia alapkövévé vált cikk, a *Sűrű leírás* tehát azt szögezi le, hogy a szimbolikus antropológia művelése során arra kell törekedni, hogy a megfigyelt eseményeknek tulajdonított jelentések ne csorbuljanak, hanem a maguk teljességében kerüljenek feljegyzésre, mind a terepmunka, mind pedig az eredmények közreadása közben. Hogy mit is jelent a sűrű leírás a gyakorlatban, azt Geertz egy korábbi írásával, a Bali szigeti kakasviadalról szóló tudósítással (1972) illusztráljuk.

Clifford Geertz 1958-ban érkezett feleségével együtt nászútra Bali szigetére, ahol egy kis faluban terepmunkát végeztek. Az öntudatos balinézek sokáig levegőnek nézték az antropológus párt (*Margaret Meadtől* kölcsönzött kifejezéssel: *he is away*). Amikor azonban egy illegális kakasviadal során a rendőrség lecsapott a helybeliekre, és a nászutasok együtt menekültek a helybeliekkel a rendőrök elől, ez jó belépőnek bizonyult számukra. Clifford Geertz ezután rendszeresen látogatta a kakasviadaloikat, ahol rendszeresen fogadott, és kitanulta a helybeliek fogadási szokásait.

Mint kiderült, a balinézek fogadási szokásait nem egyszerűen a nyereségvágy motiválja, hanem a fogadással egy bonyolult társadalmi kötelezettségnek tesznek eleget. Gyakran előfordult, hogy valaki tudta, hogy a kakas nem esélyes, a csapattárs iránti szolidaritásból mégis rá fogadott. Kicsit bonyolultabb eset, ha az ellenséges csapatban van a te kakasod egyik leszármazottja, melyről tudod, hogy nem esélyes; egy kis téttel mégis fogadsz rá, hogy mutasd, hogy te mindig bízol a saját kakasaidban és azok leszármazottaiban; ezt ugyan nem ítélik el a te csapatod tagjai, viszont a kis tét aláássa a te kakasaidba vetett bizalmat, és elriaszthat sz vele potenciális vevőket.

Clifford Geertz nagy figyelmet fordított a balinéz fogadási kultúra gazdag szókincsének és még szerteágazóbb jelentéstartalmának pontos lejegyzésére és átadására. A tanulmány jószerivel kakasfogadási szakszótárnak is beillik: több mint egy tucat balinéz szakszót tanulhatunk meg belőle, mindegyiknek az értelme olyan alaposan van kifejtve, mint például az alábbiakban olvasható kakas (*sabung*) kifejezése:

„A bali férfi mély pszichológiai azonosulása kakasával félreismerhetetlen bárkinek, aki hosszabb-rövidebb időt a szigeten töltött. [...] A mindennapi férfierkölc nyelvében nyomon követhető a kakas képze. Sabung azt jelenti, kakas. [...] Metaforikusan a következő értelemben használják: hős, harcos, bajnok, párttag, politikai jelölt, legényember, szépfiú, asszonygyilkos, tulajdonképpen »nőfaló«, kemény fickó. A nagyképű férfit, aki túl sokat enged meg magának, farkatlan kakashoz hasonlítják, amely olyan peckesen lépked, mintha legalábbis óriási, színpompás farktolla volna. Az elszánt embert, aki végső, irracionális kísérletet tesz arra, hogy valahogy kikeveredjen egy lehetetlen helyzetből, halálán lévő kakashoz hasonlítják, amely még egy végső csapást mér kínzójára, hogy azt a közös pusztulásba magával rántsa. A fukar embert, aki sokat ígér, de keveset ad, s még azt is sajnálja, farkánál fogott kakashoz hasonlítják, aki ugrál a másikra, de soha nem éri el valójában. Házasulandó korú fiatalemberről, ha még mindig félénken, szégyenlősen viselkedik a másik nemmel, vagy aki új munkahelyén jó benyomást igyekszik kelteni, azt mondják: »Harcoló kakast először zárnak kalitkába.« A bírósági tárgyalásokat, harcokat, politikai küzdelmeket, örökösödési vitákat és utcai marakodásokat mind a kakasviadalhoz hasonlítják. A szigetet magát is kicsi büszke kakashoz hasonlítják, melynek tartása egyenes, nyaka kinyújtva, háta feszes, farka megemelt, mintha örökös harci készenlétben állna a nagy, tehetetlen, alaktalan Jávával szemben.”¹⁴⁴

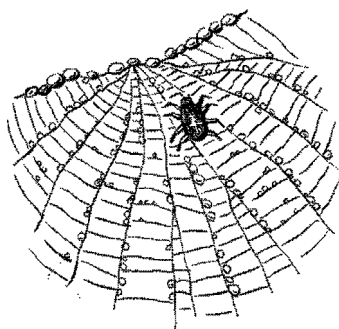
Geertz munkássága előtt is többször volt arra példa, hogy néprajzi-antropológiai kutatások eredményei, mint fogalmak, átkerültek a kutatott kultúrába, megtermékenyítették, gazdagabbá tették. Korábbi példánkban: James Cook utazásai, illetve Freud *Totem és tabu* című előadása nagymértékben járult hozzá a *tabu* kifejezés meghonosodásához az európai nyelvekben.

¹⁴⁴ Geertz, Clifford 1972: Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight. *Daedalus*, 101/1, 1–37. o. Magyarul: Geertz, Clifford: Mély játék: jegyzetek a bali kakasviadalról. In: Niedermüller Péter (szerk.) 1994: *Clifford Geertz: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég–Osiris Kiadó, 126–169. o.

Geertz fellépése óta azonban az antropológusok tudatosan törekednek arra, hogy minden, a sajátjuktól eltérő fogalmat és azok logikai struktúráját az eredetihez minél hívebben ültessék át saját nyelvi környezetükbe (*lásd ke-retes írásunkat*).

Az értelmezés és az interpretáció lehetőségei*

„Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok – írja Clifford Geertz** –, lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat.*** A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvény-kereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom.”

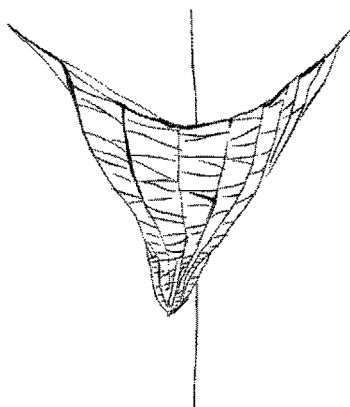

Az 1950-es évektől kezdve a kulturális antropológusok egyre inkább a viselkedést generáló jelentéseket igyekeztek vizsgálni, és nem magát a viselkedést. Geertz idézett tanulmánya szerint például az ember nem viselkedik, cselekszik stb., hanem a viselkedését, cselekvését jelentéssel ruházza fel. A társadalmilag konstruált jelentések az egyén szempontjából adottak. A jelentések rendszere az a „pókháló”, amely meghatározza, strukturálja gondolkodásunkat. A jelentésháló tág értelemben a kultúra (szokások, gesztusok, szabályok stb.), szűkebb értelemben pedig a nyelv. A *kognitív* megközelítés szerint csak olyan dolgokra tudunk gondolni, amelyekre vannak szavaink, az ismeretlen érzést vagy újszerű tudást pedig igyekszünk szavakba önteni.

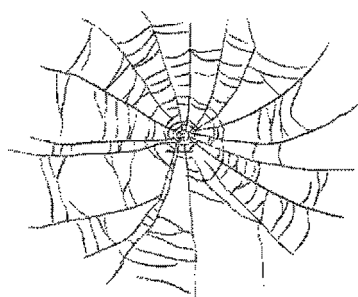
* Takács Ildikó grafikái. Eredetileg megjelent: Letenyei László: A jelentésháló pókja. Adalék a kulturális antropológia érvényességi határának kérdéséhez. In: *Az irodalom visszavág*, 2002/2003 tél.

** Geertz, Clifford (1975) 1988: Sűrű leírás. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. 16. o.

***Geertz többnyire lendületesen írt és pongyolán hivatkozott. A jelentéshálóban függő állatra vonatkozó utalást természetesen hiába keresnénk Max Webernél, de több munkájának üzenetét is össze lehet ekképpen foglalni. A *megértő szociológia* bevezetésében így fogalmaz Weber: „1. §. A szociológia (e fölöttébb sokjelentésű szó általunk használt értelmében) az a tudomány, amely a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik.

Egy másik kultúra egy másik jelentéshálót jelent. Az antropológus feladata, hogy az egyik hálót megfeleltesse a másiknak. Ez a megfeleltetés az interpretáció, amelyről az interpretív antropológia a nevét kapta. Eltekintve az antropológiai adatgyűjtés és értelmezés nehézségeitől, maga az interpretáció is akadályokba ütközik. Egy kultúrát vagy annak elemeit elméletileg sem lehetséges egy másik kultúra számára a maga teljes kontextusában interpretálni. A feladat olyan, mintha egy sarokba szőtt pókhálót akarnánk egy keresztspók kör alakú hálójába illeszteni. A kapott eredmény csak épp annyira tükrözheti a megfigyelt kultúrát, mint amennyire a sarokba szőtt pókhálóról készített fénykép hasonlít a háromdimenziós eredetire. Jobb híján a „minél jobb”, az eredeti kontextust minél hívebben bemutató interpretációra kell törekedni.

A szavaink és kultúránk által megragadható világ feltehetően sokkal kisebb a számunkra elérhető érzések és tudások világánál, mint ahogy például egy pókháló körüli tér is nagyobb magánál a hálónál. Egy véges ismeretlenség áll szemben egy végtelen ismeretlennel. Az antropológia azonban nem vállalkozhat az ismeretlen megismerésére, például nem alkothat új szavakat eddig ismeretlen érzések vagy tudások megragadására. (Ez elsősorban a művészek és a tudósok feladata.) Az antropológusnak munkája során nélkülöznie kell fantáziáját, és csak arra törekedhet, hogy más kultúrákban már létező jelentéseket ismerjen meg és tolmácsoljon az eredetihez minél hívebb módon.

«Cselekvésnek» nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmulasztásáról vagy eltéréséről van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet kapcsolnak vele össze. «Társadalmi» cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.” Forrás: Weber, Max (1922) 1987: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. 1. kötet. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Erdélyi Ágnes fordítása. Eredeti megjelenés: Weber, Max 1922: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 1. Halbband. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Posztmodern

Már a korábban bemutatott irányzatokról is (mint a szimbolikus antropológia vagy az interpretív megközelítés) elmondható volt, hogy nem egyetlen szel-lemtörténeti iskolát jelentenek, hanem egymáshoz többé-kevésbé hasonló megközelítések gyűjtőnevei.

A posztmodern megközelítéseknek már az elnevezése is arra utal, hogy az előző gyűjtőneveknél is lazább, heterogénebb elképzelésekre használt fogalom.

A „posztmodern” elnevezést a társadalomtudományok az 1970-es években megújuló képzőművészeti irányzatoktól vették át, és (akárcsak a művészetekben) jószérivel csak egyetlen közös tulajdonságuk van, hogy szembe fordultak a modernizmussal. A társadalomtudományokban a posztmodern fordulat elsősorban azt jelentette, hogy elutasítják az August Comte-tól eredeztethető pozitív hagyományt, azaz tagadják, hogy a világ objektív módon megismerhető. A kulturális antropológiában az objektív megismerhetőség helyét a megismerés szubjektív folyamatának felismerése váltotta fel, az 1970-es évektől kezdve fokozatosan.

Kiindulópontunk ezúttal is Clifford Geertz lesz. Írása apropóját 1974-ben Malinowski titkos naplójának közreadása és botrányos fogadtatása jelentette.¹⁴⁵

„Néhány évvel ezelőtt kisebb botrány tört ki az antropológiában: a tudományterület egyik őse nyilvánosan elárulta az igazságot. [...] Bronisław Malinowski *A Diary in the Strict Sense of the Term* című munkájában felfedi, hogy az antropológusok munkájáról szóló hagyományos beszámolók mennyire nélkülözik a valóságot. A kaméleonhoz hasonló terepmunkás mítoszát, aki tökéletesen tud idomulni az egzotikus környezethez és maga a kétféle járó empátia, tapintat, türelem és kozmopolitizmus, éppen az az ember zúzza porrá, aki talán a legtöbbet tett a megteremtéséért.

[...] A felháborodást szemmel láthatóan az a felfedezés váltotta ki, hogy Malinowski – finoman fogalmazva – nem volt az a kimondottan jó fiú. Csúnya dolgokat mondott a bennszülöttekről, akikkel együtt élt, és mindezt csúnya szavakkal mondta. [...]

A vita elsiklott az igazán fontos problémák felett. A naplóban felvetett probléma nem morális kérdés. A fő probléma ismeretelméleti. [...] Az igazat megvallva, ez az általános jellegű probléma már az elmúlt 10–15

¹⁴⁵ Geertz, Clifford 1974: „From the Native’s Point of View”: On the Nature of Anthropological Understanding. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 28/1, 26–45. o. Magyarul: Geertz, Clifford: „A bennszülöttek szemszögéből”: Az antropológiai megértés természetéről. Kovács Éva fordítása. In: Niedermüller Péter (szerk.) 1994: *Clifford Geertz: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég–Osiris Kiadó. 200–216. o.

évben is komoly módszertani vitákat váltott ki az antropológián belül. A megfogalmazás igen változatos formái jöttek létre: »belső«, illetve »külső«; »első személyű«, illetve »harmadik személyű« leírás; »fenomenológiai« vagy »objektivista« megközelítés, illetve »kognitív« vagy »behaviorista« elméletek; valamint talán a legelterjedtebb, az »emikus« és »etikus« elemzések kettőse – ez utóbbi különbségtétel a nyelvészetből ismert fonológia és fonetika közötti megkülönböztetésből származik.”

Geertz szerint az antropológusok idealizálták az émikus álláspontot, azt fogalmazták meg elvárásként, hogy az antropológusnak kiváló empatikus képessége legyen, és így kitűnően alkalmazkodjék a terepen élőkhöz. Ez nem mindig kivitelezhető, de ami fontosabb, nem is szükséges.

„A trükk abban rejlik, hogy ne akarjunk adatközlőinkkel egyfajta belső lelki megfelelésbe kerülni. A trükk inkább annak kiderítése, mi az ördögöt gondolhatnak magukban arról, hogy mi a dolguk. [...] Az általam tanulmányozott három társadalomban (Jáván, Balin és Marokkóban) egyetlen esetben sem próbáltam úgy eljutni ehhez a legbelsőbb elképzeléshez, hogy más embernek képzeltem magam – rizstermelő parasztnak vagy valamely törzs sejkjének –, s azután megnéztem, hogy mit gondolok; hanem a szimbolikus formákat elemeztem.

Amikor egy *explication de texte* kritikus, mint például Leo Spitzer, megpróbálja értelmezni Keats Óda egy görög vázához című versét, ezt úgy csinálja, hogy állandóan a következő két kérdést teszi fel váltakozva önmagának: »Miről szól a vers?« és »Pontosan mit is látott Keats (illetve mit kívánt nekünk megmutatni) az általa leírt vázán?« S végül az általános megállapítások és konkrét megjegyzések egyre emelkedő csigalépcsőjének a tetején a költemény olyan olvasatáig jut el, amellyel az észlelés esztétikai módozatának győzelmét bizonyítja a történelem felett. [...] Mindez persze nem más, mint a Dilthey által hermeneutikai körnek nevezett, immár jól ismert görbe.

[...] Bármilyen pontos vagy félig pontos képet kapunk arról, hogy informátoraink ténylegesen milyenek is, ez nem annak köszönhető, hogy elfogadtuk az ő felfogásukat, hiszen ez saját életrajzunk része, nem az övék. Ez annak köszönhető, hogy képesek vagyunk kifejezésmódjait – amiket én szimbolikus rendszereknek nevezek – értelmezni, e ténynek a tudomásulvétele pedig lehetővé teszi az értelmezés további elmélyítését. Ha meg akarjuk érteni a bennszülöttek – hogy még egyszer ezt a veszélyes szót használjam – belső életét és annak súlyát, az inkább egy közmondás, egy utalás vagy egy vicc megértésére hasonlít (vagy mint utaltam rá, egy vers olvasásához), semmint valamiféle lelki közösség eléréséhez.”

A *hermeneutika*, azaz a jelentések értelmezésének tudománya nagy hatással volt a 20. századi filozófiára és társadalomtudományokra. A kulturális antropológiában az 1970-es évektől kezdve érezhető a hermeneutika hatása. Az antropológia hermeneutikai fordulata azt jelentette, amikor az antropológusok elutasították, hogy a világról lehetséges lenne objektív és semleges tudást szerezni. Hermeneutikai alapon azért támadható más kultúrák megismerhetősége, mert, mivel nem tudjuk a tudásunkat leválasztani a nyelvünkről és a kultúránkról, nem láthatunk saját kultúránk kontextusain túlra. A kulturális antropológia alapvető aszimmetriája, azaz hogy művelt emberek kutatnak iskolázatlanokat, illetve többnyire fehér emberek kutatnak színes bőrűeket, a hermeneutikai kritika szerint azt is jelenti, hogy az antropológia a művelt fehér emberek tudománya, melynek értelmezési köre nem terjedhet túl a művelt fehér emberek világán. A hermeneutikai kritikát erősítette a társadalmi nemekkel (*gender*) foglalkozó, kezdetben *feminista antropológia* megnevezésre hallgató irányzat az 1970-es években (*lásd keretes írásunkat*).

A posztmodern kritika szerint az antropológusok sohasem voltak a kultúrák objektív megfigyelői, szubjektumuk már a terepmunka során rányomta bélyegét a megfigyelésekre. A hetvenes évektől ezért egymást érték a retrokutatások (neves antropológusok kutatásainak újbóli lefolytatása). 1983-ban például *Derek Freeman* a Szamoa-szigeteken Margaret Meadnek homlokegyenest ellentmondó eredményekre jutott; publikációinak célja nem Mead nimbuszának lerombolása volt, hanem annak illusztrálása, hogy más alapállásból ugyanazon a helyszínen más eredményekre juthat a kultúrákutató.¹⁴⁶

A terepmunkánál is súlyosabb kritika érte a modernista antropológia adatfeldolgozási és közreadási gyakorlatát. *Marcus* és *Cushman* (1982) élesen elítélik a narrátor pozícióját, azaz az objektívnek tűnő, egyes szám harmadik személyű tudósítást. A narrátor, ahelyett hogy közvetlen megfigyelésére építve azt írja: „*látom, amint adatközlőm ketchupot önt a fagylaltjára*”, arról számol be, hogy „*San Marcos lakói ketchupot öntenek a fagylaltjukra*”.¹⁴⁷

¹³⁷ Freeman, Derek 1983: *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge MA: Harvard University Press. Freeman, Derek 1999: *The Fateful Hoaxing of Margaret Mead: A Historical Analysis of Her Samoan Research*. Boulder: Westview Press.

¹³⁸ Marcus, George; Dick Cushman 1982: Ethnographies as Texts. *Annual Review of Anthropology*, 11, 25–69. o. Idézi: McGee, R.; Jon and Richard L. Warm 2004: *Anthropological Theory: An Introductory History*. New York: McGraw Hill. Magyar nyelven a könyv részletei in: Biczó Gábor (szerk.) é. n.: *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó. (Anthropos könyvek sorozat.)

Feminista antropológia és posztmodernitás

Hoffer Ádám írása

A feminizmus eszmetörténete egészen a 19. század közepéig, az oktatásért, munkáért és választójogért való harcig nyúlik vissza. Idővel az egyenlőség elérésének célkitűzései kibővültek, és a feminizmus a 20. század második felére már a kritikai gondolkodás egyik legerősebb programjával bírt.

A feminizmus az antropológiában az 1970-es években bukkant fel. A feminista antropológia a női szerepeket és a női test helyzetét vizsgálta az egyes kultúrákban. Sherry B. Ortner (1974)* például a kultúra *versus* természet ellentétet veti egybe a férfiak és nők közti viszonyokkal különböző kultúrákban. Ortner elemzése szerint a nők szimbolikusan összekapcsolódnak a természettel, míg a férfiak a kultúra képviselői. Ahogyan a férfiak dominálta kultúra maga alá rendeli a természeti erőforrásokat, úgy a nőket is alávetett helyzetbe kényszeríti.

Az 1980-as években átalakult a feminizmus, és így a nők helyzetének antropológiai kutatása is. A posztmodern átrendeződés ráébresztette a feministákat is az átfogó kategóriák hibáira. A feminizmus kiszélesítette látómezejét: a bináris férfi-nő ellentétet felszabdalták az olyan jellemzők, mint a társadalmi helyzet, etnikum,** iskolázottság, vallás és nem utolsósorban a szexuális beállítottság. Ezzel nagyjából meg is szűnt a „feminizmus” és helyette társadalmi nemek tudományáról (*Gender Studies*) vagy nőtudományról (*Women's Studies*) beszélhetünk.

* Ortner, Sherry B. 1974: Is Female to Male As Nature is to Culture? In: Rosaldo, M. Z.; Lamphere L. (szerk.): *Woman, Culture, and Society*. Stanford: University Press, 68–87. o.

** Sa'di, Ahmad H.; Lila Abu-Lughod (szerk.) 2007: *Nakba: Palestine, 1948, and the Claims of Memory*. New York: Columbia University Press.

Vincent Crapanzano (1939–)

Vincent Crapanzano abból indul ki, hogy maguk az etnográfiai adatok némák, amelyek csak az antropológus munkájának köszönhetően kapnak jelentést. Ilyen alapon választotta antropológiai elemzés tárgyául *Hermész dilemmája* című írásában (1986)¹⁴⁸ több antropológus beszámolóját, egyebek közt a bali kaskasviadalról szóló Geertz-tanulmányt.

Geertz szövege – írja Crapanzano – már csak azért sem lehet objektív, mert Geertz demonstratív jelleggel, a saját tudományos céljai elérésére használta a kaskasviadal bemutatását.

Hiányosságként veti fel például, hogy

- hiányzik a visszacsatolás, azaz a helybeliek véleménye az elkészült szövegről;
- Geertz úgy ír a balinéz faluról, hogy nem vet számot a saját hatásáról, amit a közösségre gyakorol.

Mindkettőre példa, amikor Geertz úgy fogalmaz, hogy egy ideig levegőnek nézték (távol lévőknek, *be is away*) őt a balinézek. Crapanzano szerint ez a leírás nem hiteles: csak azért, mert Geertz így érezte, ez még nem jelenti, hogy a balinézek valóban így is gondolták. Visszacsatolással, az elkészült szöveg helyi ellenőrzésével ez elkerülhető lett volna.

A posztmodern fordulat hatására az 1990-es évekre a kulturális antropológia főáramában is általánosan elfogadottá vált a tanulmányokban/filmekben a saját álláspont tisztázása, a visszacsatolás (*feedback*), illetve az antropológiai terepmunka során elfoglalt szerep pontos bemutatása. Nem kevésbé fontos elem a kutató tanulási folyamatának tisztázása – ez utóbbira ma már iskolapéldának számít Renato Rosaldo *A bánat és a fejtáncosok őrzőjének kapcsolata* című tanulmánya (1989).¹⁴⁹

¹³⁹ Crapanzano, Vincent 1984: Hermes' Dilemma: The Masking of Subversion in Ethnographic Description. In: Clifford, James; George Marcus (szerk.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley etc: University of California Press, 51–76. o. Magyar nyelven: Crapanzano, Vincent 1999: Hermész dilemmája: a szubverzió álcázása az etnográfiai leírásban. In: *Helikon*, 1999/4. Kulturális antropológia és irodalomtudomány (tematikus szám), szerk.: N. Kovács Tímea. Lásd még: Crapanzano, Vincent 1992: *Hermes' Dilemma and Hamlet's Desire: On the Epistemology of Interpretation*. Cambridge MA: Harvard University Press.

¹⁴⁰ Rosaldo, Renato 1989: *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press. A tanulmány kritikai kiadása: McGee, R. Jon; Richard L. Warms 2004: *Anthropological*

„Amikor az ilongotok arról beszéltek – ami igen gyakran előfordult –, hogy a gyász miatt érzett düh hogyan ösztönzi fejedészatra az embert, rövid beszámolóikat mindig félresöpörtem, mondván, azok túl egyszerűek, gyengék, homályosak, valószerűtlenek, sablonosak és egyébként sem kielégítők. Talán naivan azt hittem, hogy a fájdalom és a szomorúság ugyanaz. Nem volt személyes tapasztalatom, mely lehetővé tette volna, hogy elképzeljem azt az erős dühöt, mely az ilongotok szerint a gyász része.

[...] Igyekeztemben, hogy »mélyebb« értelmezést találjak a fejedészatra, rábukkantam az etnográfia oly sok klasszikusánál megtalálható cserelméletre. [...] Egyik nap elmagyaráztam az antropológusok cseremodelljét egy Insan nevű idősebb ilongot férfinak. Mit szól ahhoz a gondolat-hoz, kérdeztem, miszerint a fejedészat abból az elképzelésből ered, hogy az egyik halál érvényteleníti a másikat... Insan eltöprengett egy pillanatra, majd azt felelte, el tudja képzelni, hogy valaki ilyet gondoljon, [...] de ő és a többi ilongot semmi ilyenre nem gondol. A cserelméletre a rítusokban, a kérdésekben, az énekekben és a mindennapos beszélgetésekben sem találtam semmilyen közvetett bizonyítékot.

[...] Michelle Rosaldóval [a szerző felesége] 1981-ben kezdtünk terepmunkát az Észak-Luzonban élő ifugaók körében. Azon év október 11-én Michelle egy ösvényen sétált két ifugaó kísérelével, amikor megcsúszott, és egy 65 láb mély meredek szakadék aljában lévő megduzzadt folyóba zuhant. Holttestének megtalálásakor dühöt éreztem. Hogy hagyhatott cserben? [...] Fojtogatott a sírás, de a düh visszatartotta a könnyeket. Nem egészen egy hónappal később, így írtam le ezt a pillanatot a naplomban: »Úgy éreztem magam, mint a rémálomban: az egész körülöttem levő világ kitágult és összehúzódott, vizuálisan és érzelmileg hullámzott. Lefelé menet férfiak egy csoportjával találkoztam. [...] Mozdulatlanul, némán álltak. Én pedig ziháltam és lüktettem a fájdalomtól...«

Az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb antropológiai könyvsikere lett *Nigel Barley* könyve, az *Egy zöldfülű antropológus kalandjai*.¹⁵⁰ Szórakoztató stílusa mellett a könyv tartalmi arányai is figyelmet érdemelnek: a beszámoló bő felét olyan személyes élmények teszik ki, mint például hogy hogyan vett a szerző egy ócska dzsipet, miképp alakultak át a tisztálkodási szokásai, vagy hogyan tört ki két foga. Jószerivel alig tudunk meg valamit a vizsgált népcsoportról, a *doajókról*.

Theory: An Introductory History. New York: McGraw Hill. Magyar nyelven, in: Biczó Gábor (szerk.) é. n.: *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen: Csokonai Kiadó. (Anthropos könyvek sorozat.) 257–275. o. Tarcsai Judit fordítása.

¹⁴¹ Barley, Nigel 1983: *The Innocent Anthropologist: Notes from a Mud Hut*. London: British Museum Press. Magyar nyelven: Nigel Barley 2006: *Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Feljegyzések a sárkunyhóból*. Budapest: Typotex Kiadó. Varró Zsuzsa fordítása.

Ezek az arányok talán kicsit túlzóak, az viszont minden antropológiai beszámoló-nál elvárás, hogy tükrözze a terepmunka körülményeit és a kutató viszonyulását a témához.

„Úgy döntöttem, tartok egy búcsúbulit a faluban. Erre a célra fondorlatos módon körülbelül negyven üveg sört szereztünk be, és Marijo beleegyezett, hogy főz valamennyi kölessört. Ebből természetesen nagyobb probléma kerekedett, igazi doajó módra. [...] A vége az lett, hogy csak a legutolsó pillanatban hozták a kölest és készítették el a sört. A falu két napig zsongott az izgalomtól. [...] Gyerekek futkostak emitt is, amott is, korszókat és tökkulacsokat kértek kölcsön, és általában mindenkinek láb alatt voltak. Különösen abban szorgoskodtak, hogy megkaparintsanak mindent, amit eldobtam. [...] A férfiak állandóan beugrottak hozzám, csak hogy megnézzék a sört, és terjesszék a hírt. Mindent egybevéve a buli óriási siker volt. [...] Hamarosan az egész falu féktelenül berúgott. [...] A Főnök feleségei közül kettő leguggolt a lábamhoz, és sírni kezdett; a dobos elém térdelt, és még követelőbb ütemet vert a pislákoló tűzfényben; a táncolók körbe álltak... Úgy éreztem, valamit reagálnom kell. [...] Csodálatos módon Matthieu megjelent a hátam mögött egy marék százfrankos érmével – Nyomj egy érmét minden homlokra, patron! – sziszegte. Úgy tettem, ahogy javasolta... és egy áldást kántáltam: Legyen dudoros a homlokod! – ami jó szerencsét jelent.

[...] Matthieu-vel visszavonultunk a konyhába, ahol Zuuldibo és más méltóságok összegyűltek... Még üldögelni és inni kellett órákon át, bár rettenetesen vágytam az ágyam kemény magánya után. [...] Gyakorlatilag kizárólagos teaivóvá tett a hepatitisz. [...] Hamarosan egyedül maradtam, és hálásan belezuhantam az ágyba. Eleredt az eső. A tető megint csöpögni kezdett.”

Függelék

Ellenőrző kérdések

- Nevezd meg azt a két elméletet, amelyekre támaszkodik Claude Lévi-Strauss strukturalista megközelítése!
- Mi a bináris oppozíció, és milyen következtetésekre jutott Claude Lévi-Strauss vele kapcsolatban?
- Mi a leglényegesebb különbség a kognitív és a szimbolikus antropológia között?
- Hogyan kapcsolódik össze egy szimbólummá Mary Douglas idézett szövegében az emberi test és a társadalom?
- Mi a jelentése és mi a célja a néprajznak (*ethnography*) Clifford Geertz leírása szerint?
- Definiáld a sűrű leírás fogalmát!
- A posztmodern fordulat nyomán három új és fontos követelmény jelent meg az antropológiai kutatómunkával szemben. Röviden ismertesd ezeket!
- Milyen hatással volt a feminista kultúrakutatásra a posztmodern fordulat?
- Milyen pozícióba helyezkedik a szerző, ha ezt írja: „San Marcos lakói ketchupot öntenek a fagyaltjukra”?
- Mit értünk a kutató tanulási folyamatán?

Tárgy- és névmutató

Fogalmak

- Interpretív antropológia (*interpretive anthropology*): a szimbolikus antropológiával rokon irányzat, mely a terepen szerzett tapasztalatok tolmácsolásával (interpretálásával) kapcsolatosan fogalmaz meg elvárásokat. Az antropológus feladata ügyelni arra, hogy az általa vizsgált és bemutatott jelenségek eredeti jelentése ne sérüljön, és ennek érdekében azokat eredeti kontextusukkal együtt adja közre. Az antropológus nem új jelentések felfedezésére vagy megtalálására, hanem más kultúrákban már létező jelentések pontos tolmácsolására törekszik.
- Kognitív antropológia (*cognitive anthropology*): a kognitív antropológia az emberek gondolkodásával foglalkozik, illetve azzal, hogy a csoportokban kialakuló tudáseggyüttes és gondolkodásmód hogyan befolyásolja a környezethez való viszonyulást. A kognitív antropológia számára a nyelv a kulcs a

kultúrához, amennyiben a nyelv és a gondolkodás összefüggnek, így minden kulturális jelenségnek megvan a nyelvi lenyomata.

- **Önreflexivitás (*self-reflexivity*):** az önreflexivitás azt jelenti, hogy a kutató igyekszik felismerni egyfelől azt, hogy ő maga miként befolyásolja a terepet, másfelől pedig azt, hogy saját adottságai, beállítódásai miként befolyásolják a saját percepcióját, azaz észlelését a kutatás során.
- **Posztmodern fordulat (*post-modern turn*):** a társadalomtudományokban a posztmodern fordulat elsősorban azt jelentette, hogy elutasítják az August Comte-tól eredeztethető pozitív hagyományt, azaz tagadják, hogy a világ objektív módon megismerhető. A kulturális antropológiában az objektív megismerhetőség helyét a megismerés szubjektív folyamatának felismerése váltotta fel, az 1970-es évektől kezdve fokozatosan.
- **Strukturalizmus (*structuralism*, fr. *structuralisme*):** a francia strukturalista iskola azt fogalmazta meg, hogy az emberi tevékenységeket, megfigyelhető viselkedést a gondolkodásunk strukturái határozzák meg; éppen ezért minden tárgyi lelet vagy megfigyelhető viselkedés nem a kultúra maga, hanem csak a kultúra lenyomata. A gondolkodás strukturái a nyelv vizsgálata révén tárhatók fel.
- **Sűrű leírás (*thick description*):** Clifford Geertz által meghonosított fogalom, amely értelmében a szimbolikus antropológia művelése során arra kell törekedni, hogy a megfigyelt eseményeknek tulajdonított jelentések ne csorbuljanak, hanem a maguk teljességében kerüljenek feljegyzésre, mind a terepmunka, mind pedig az eredmények közreadása közben.
- **Szimbolikus antropológia (*symbolic anthropology*):** ez az irányzat a nyelv vizsgálatán túlmutatva felhívja a figyelmet az emberek által használt jelképekre, amelyek gyakran szavakkal nem kifejezhető dolgokat testesítenek meg. E megközelítés szerint annak vizsgálata a fontos, hogy a nyelvi és más szimbólumok miként jönnek létre, alakulnak, rendeződnek viselkedéssé és alakítják dinamikusan az interakciókat. Ezen irányzat képviselői a kultúrát szimbólumok rendszereként ragadják meg.

Személyek

- **Douglas, Mary (1921–2007):** brit antropológusnő, aki eredetileg Durkheim nyomán strukturalista megközelítéssel dolgozott, azonban eközben a szimbolikus antropológia egyik fontos képviselője lett. Kutatásainak nagy része különböző népek vallására és hiedelemrendszerére irányul, és ezek jelképeit elemzi. Kiemelt témái a kockázatok és ehhez kapcsolódóan a hibáztatás kulturális vizsgálata.
- **Geertz, Clifford (1946–2006):** a szimbolikus antropológia és az interpretív megközelítés egyik fő kidolgozója és támogatója. Délkelet-Ázsiában és Észak-

Afrikában folytatott hosszabb terepmunkákat, amelyek során főleg az iszlám vallással, hagyományos politikai szerveződésekkel és gazdasági jelenségek vizsgálatával foglalkozott. Társadalomelmélete az antropológián túlmutató hatással bír.

- Lévi-Strausse, Claude (1908–2009): a francia strukturalista iskola alapítója és egyben a 20. századi antropológia kiemelkedő alakja. Kutatásai során a nyelv és a kultúra összefüggéseire fókuszált, ezáltal kívánta megérteni az emberi gondolkodás szabályszerűségeit. A Radcliffe–Brown-féle strukturalista funkcionálizmussal szemben Lévi-Strausse a kulturális különbségek mögött rejlő nyelvi, fogalmi rendszerek struktúráit elemezte.
- Turner, Victor (1920–1983): brit antropológus, aki Clifford Geertz és Mary Douglas mellett a szimbolikus antropológia legismertebb megalapozója. Turner a Rhodes-Livingstone Institute kutatójaként kezdett el a zambiai ndembu törzsszel foglalkozni. Fő kutatási témáját a rituálék és azok szimbolikája adta.

Ajánlott irodalom

Könyvek

- Douglas, Mary 2003 (1975): *Rejtett jelentések: Antropológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. (Fordította: Berényi Gábor.)

A kötet válogatás Mary Douglas 1955 és 1972 között írt könyvismertetéseiből és a nagyobb közönségnek szánt dolgozataiból. Douglas tanulmányaiban nemcsak az afrikai népek szokásainak bemutatása és értelmezése található, a szerző kivételes műveltséggel adja ehhez hozzá az európai szociológia, a vallástudomány és a társadalomfilozófia távlatait. A kötet témái: a mágia, rokonsági rendszer, rítusok, viccek, gyógyítás, mítoszok, a tárgyelmélet fontos kérdései.

- Lévi-Strauss, Claude 2001 (1958): *Strukturális antropológia I-II*. Budapest: Osiris Kiadó. (Fordította: Saly Noémi és Szántó Diana.)

„Egy közelmúltbeli tanulmányban Jean Pouillon leírt egy mondatot, s remélem, nem haragszik meg, hogy jelen munkám élén idézem, mert remekül illik mindarra, amit a tudomány terén el akartam végezni, bár gyakran kételkedtem benne, hogy sikerült-e: »Lévi-Strauss bizonyosan se nem az első, se nem az egyetlen, aki a társadalmi jelenségek strukturális jellegét aláhúzta; eredetisége abban áll, hogy ezt komolyan is vette, és minden következményét rendíthetetlenül levonta.«

Akkor lennék elégedett, ha e könyv más olvasókat is rá tudna venni, hogy ezzel a véleményemmel egyetértsenek.» (Részlet a könyv szerzői előszavából.)

- Niedermüller Péter (szerk.) 1994: *Clifford Geertz: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég–Osiris.

A kötet válogatás Clifford Geertz 1957 és 1991 közötti munkáiból. A nagy időintervallumnak köszönhetően a cikkek szemlélete nem egységes, ugyanakkor jól megfigyelhető egyfajta szellemi folyamat, amelynek során Geertz eljutott jól ismert interpretív antropológiájához. A szerző széles látóköre miatt a kötet nem csak antropológusoknak ajánlott.

- Turner, Victor 2002 (1969): *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Budapest: Osiris Kiadó. (Fordította: Orosz István.)

A könyvben szereplő előadásokból megismerhetjük Victor Turner szimbolikus antropológiáját. A klasszikusnak számító gyűjteményben a különböző kultúrák rítusainak, szokásainak és ünnepeinek mélyreható elemzése szerepel. Turner tisztázza kutatásainak olyan kulcsfogalmait, mint a küszöbhatás (liminalitás) és a közösség (kultuszokban megnyilvánuló közösség).

Honlapok

Alan Macfarlane: Interviews with leading thinkers

A honlapról letölthetők Alan Macfarlane antropológus interjúi számos ismert személlyel, köztük híres társadalomtudósokkal és kultúrakutatókkal. Jelen fejezethez kapcsolódóan ajánljuk Mary Douglas és Clifford Geertz interjúját.

<http://www.alanmacfarlane.com/ancestors/audiovisual.html>

AnthroBase - Searchable, multilingual database of anthropological texts

Antropológiai anyagok szerzők, címek, régiók és témakörök szerint kereshető adatbázisa. Megtalálhatók ezen a honlapon teljes szövegek, linkek más tematikus oldalakhoz és egy antropológiai szótár is.

<http://www.anthrobase.com/>

HyperGeertz WorldCatalogue: A comprehensive, contextual and referential bibliography and mediagraphy of all works and public statements by Clifford Geertz

Ez a virtuális gyűjtemény igyekszik egy helyen elérhetővé tenni minden hozzáférhető anyagot Clifford Geertz-cel kapcsolatban. A linzi Johannes Kepler Universitát által üzemeltetett honlapon megtalálható Geertz publikációinak kiterjedt katalógusa, számos fotó, valamint jegyzetek és levelek.

<http://hypergeertz.jku.at/>

SZEMINÁRIUMVEZETŐK FIGYELMÉBE

Féléves tematika

Tervezett tankönyvsorozatunk három kötetből áll majd:

I. Elmélettörténet

II. Módszertan

III. Szakantropológiák

A három kötetben összesen kb. húsz fejezet található. Minden egyes fejezet írásakor arra törekedtünk, hogy önállóan, a többi fejezet ismerete nélkül is értelmezhetőek legyenek, és bár az elmélettörténeti fejezetek ennek ellenére is erősen egymásra épülnek, oktatás céljára viszonylag szabadon állíthatók össze a félévi tematikák.

Kulturális antropológia I. Elmélettörténet	Kulturális antropológia II. Módszertan	Kulturális antropológia III. Szakantropológiák
I. Bevezetés	VII. Kvalitatív és kvantitatív technikák ötvözése	XVI. Gazdasági antropológia
II. Evolúciós antropológia	VIII. A résztvevő megfigyelés története	XVII. Jogi antropológia
III. A néprajz hőkora	IX. Résztvevő megfigyelés	XVIII. Orvosi antropológia
IV. Kulturális relativizmus	X. Interjú	XIX. Történeti antropológia
V. A kulturális antropológia ifjúkora	XI. Rugalmas kérdőív	XX. Politikai antropológia
VI. Az antropológia nagykorúsága: strukturalizmus, kognitív, interpretív antropológia és posztmodern	XII. Mentális térkép	XXI. Etnikum, nemzet
	XIII. Kapcsolatháló	XXII. Vallásantropológia
	XIV. Vizuális antropológia	XXIII. Migráció
	XV. Interpretáció	XXIV. Virtuális közösségek

A hús tárgyalt témakör nyilván több, mint amit egy félév során tárgyalni lehet és érdemes (ma Magyarországon 14 hét egy szemeszter), az oktató az oktatandó témaköröket opcionálisan válogathatja ki.

Példaként bemutatok három lehetséges féléves tematikát:

Elmélettörténeti szemlélet	Módszertani orientáció	Hallgatóközpontú tematika
I. Bevezetés II. Evolúciós antropológia III. A néprajz hőskora IV. Kulturális relativizmus V. A kulturális antropológia ifjúkora VI. Az antropológia nagykorúsága VII. Kvalitatív és kvantitatív technikák ötvözése VIII. A résztvevő megfigyelés története XVI. Gazdasági antropológia XVII. Jogi antropológia XVIII. Orvosi antropológia XIX. Történeti antropológia XX. Politikai antropológia XXI. Etnikum, nemzet	I. Bevezetés VII. Kvalitatív és kvantitatív technikák ötvözése IX. Résztvevő megfigyelés X. Interjú XI. Rugalmas kérdőív XII. Mentális térkép XIII. Kapcsolatháló XIV. Vizuális antropológia XV. Interpretáció IV. Kulturális relativizmus VI. Az antropológia nagykorúsága XVI. Gazdasági antropológia XVII. Jogi antropológia XVIII. Orvosi antropológia XIX. Történeti antropológia	Kötelező panel: I. Bevezetés VII. Kvalitatív és kvantitatív technikák ötvözése IX. Résztvevő megfigyelés II. Evolúciós antropológia III. A néprajz hőskora IV. Kulturális relativizmus V. A kulturális antropológia ifjúkora VI. Az antropológia nagykorúsága A többi fejezet a hallgatók érdeklődése szerint választható vagy kihagyható a féléves tematikából.

A fejezetek végén az értelmezést és felkészülést segítő önellenőrző kérdések, illetve rövid név- és tárgymutatók találhatók. A szemináriumvezetők munkáját feladatjavaslatokkal támogatjuk.

Vizsgarend

Javaslom a szemináriumvezetők figyelmébe azt a vizsgarendet, amelyet a Corvinus Egyetemen alakítottam ki (persze csak akkor, ha tanulmányi és vizsgaszabályzatuk ezt megengedi). Eszerint a hallgatók félév elején választhatnak, hogy gyakorlati jegyet kívánnak szerezni vagy vizsgázni szeretnének. A gyakorlati jegyet, ha nem jeles, a vizsgán javítani lehet.

Gyakorlati jegy szerzése

A gyakorlati jegy megszerzésekor az a legfontosabb szempontom, hogy felkeltsem a hallgatók érdeklődését és igyekezzek integrálni őket a hazai antropológiai szakmai közösségbe. Épp ezért igyekszem a hallgatókat önálló munkára ösztönözni, illetve értékelem, ha részt vesznek más antropológusok által szervezett eseményeken.

A gyakorlati jegy alapja a szemináriumi pont. A szemináriumi pontokat a hallgatók pontversenyrendszerben gyűjtik. A félév során gyűjtött pontszám alapján a csoport felső 20%-a jeles érdemjegyet kap, az alsó 20%-a megbukik. Szemináriumi pontok gyűjthetők a következőkre:

Antropológiai eseményen (filmbemutató, konferencia, előadás, kiállítás) való részvétel, az órán és az egyetemen kívül, és arról való beszámoló a szeminárium tagjainak: max. 10 pont.

Házi feladat: max. 5 pont. A házi feladat egy egyoldalas kis esszé, mely a következő szeminárium témájához kapcsolódik, és csak papíron, személyesen adható le, ezért katalógus helyett is használható. A házi feladatok értékelése formai és/vagy tartalmi kidolgozottság szerint történik, és minden órán van egy 10 pontos is, melyet kiválósága miatt a szemináriumvezető ismertet. A házi feladatokat én a szemináriumon, az alatt a 10-15 perc alatt szoktam értékelni (megosztott figyelemmel), amíg egy hallgató kiselőadást tart.

E-mail kérdések, hozzászólások: a következő óra témájához, irodalmához kapcsolódóan, előzetesen tehet fel egy hallgató e-mailben kérdést a tantárgyi levelezőlistán, amit a szemináriumvezető beépíthet az órájába. Max. 5 pont.

Kiselőadás: jellemzően 10 pont, néha, kiemelkedő színvonalú kiselőadás esetén max. 20 pont. Ilyenkor azt szoktam kérni, hogy a remek kiselőadást a diákok írják le, és úgy küldjék el. Jelen kötetben több ilyen egykori kiselőadást is közzéteszek.

Szemináriumi vita vezetője: max. 10 pont

Akinek megajánlott jegye nem jeles, vizsgán javíthat.

A vizsga menete

A vizsga filozófiája az, hogy életszerű helyzetet imitálunk, hasonlót ahhoz, mintha egy felvételizőtől egy doktori iskolában vagy állásinterjún rákérdeznék: *no, ha maga tanult antropológiát, kérem, meséljen valamit, mit tanultak antropológia címén Budapesten!* Az én elvárásom a hallgatóval szemben ezért az, hogy felkészülési idő nélkül, folyékonyan és szakszerűen tudjon nyilatkozni a tananyag egy részéről. Nem várom el ugyanakkor, hogy

a teljes féléves anyagból készüljön fel egy hallgató: a kevesebb több: inkább készüljön a hallgató kevesebb témakörből, de arról szerezzen alapos tudást.

A vizsgán a számonkérés alapja jelen tankönyv. Egy jegy javításához két fejezetet kell megtanulni. A vizsga elején a hallgató nyilatkozhat arról, hogy összesen hány fejezetből készült fel (ez alapján egyben arról is, hogy legfeljebb hányas jegyet szeretne elérni). Az első jegy javításához a vizsgázó két fejezetcímet mond, amelyek közül a vizsgáztató egyet kiválaszt – a hallgatónak ezt a fejezetet kell ismertetnie. Ismertetéskor az az elvárásom, hogy az adott fejezetről a hallgató felkészülési idő nélkül, önállóan foglalja össze az adott fejezetet, emelje ki a lényegét (az ő olvasatában), de közben, mondandója alátámasztásaképp, emelje ki az adott fejezet konkrét tényanyagát. Elmélettörténeti jellegű fejezet esetén például a vizsgázó ismertesse a tárgyalt szerzők nevét (angolszász szokásoknak megfelelően keresztnévvel együtt), tárgyalt munkájuk fő üzenetét, az egyes szerzők egymásra gyakorolt szellemtörténeti hatását stb.

Minden későbbi vizsgáztató szíve joga eldönteni, hogy egy tananyagot miképp kér számon. Én a magam részéről nem szoktam szóvá tenni a vizsgán azt, ha az én megítélésem szerint egyik vagy másik „híres ember” vagy gondolat kimarad az ismertetésből, ha egyébként az ismertetés koherens, logikus és gördülékeny. Gond viszont, ha valaki úgy dob be neveket, hogy nem tudja ismertetni a munkásságukat, vagy nem tudja őket összefüggésbe hozni a többi tárgyalt szerzővel.

Amennyiben a rövid összefoglalás sikerült, a vizsgázó sikeresen javított egy jegyet (pl. egyes helyett kettesre áll), és mondhat az újabb jegyért két újabb fejezetcímet. Amennyiben a rövid összefoglalás nem sikerült, a vizsgázó nem javított a jegyén, de akkor is két újabb témát kell javasolnia. Ilyen értelemben Magyarországon (ahol 1-estől 5-ösig osztályozunk) egy hallgató legfeljebb nyolc fejezetből készül fel, melyek közül legfeljebb négy fejezetet ismertetethet a vizsgán.

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.tyotex.hu és a facebook.com/tyotexkiado
oldalakon értesülhet.

A könyv a Typotex Elektronikus Kiadó Kft. gondozásában jelent meg.
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa
Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Műszaki szerkesztő: Jutai Péter
Borítóterv: Kiss Barnabás
A hátsó borítón látható illusztráció forrása:
Rákoss Péter: *Ismeri ön a kakadut?* Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 1988
Nyomás: Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia